

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Зиннур МАНСУРОВ. Мәшәкате арта мәгыйшәтнең... <i>Шигырьләр.</i>	3
Фирдүс ГЫЙМАЛТДИНОВ. Үлемнән бер адым алдарак. <i>Повесть.</i>	10
Георгий ИБУШЕВ. Тел сатмадык... <i>Шигырьләр.</i>	78
Луиза ЯНСУАР. Минем чәчем жиде толым. <i>Тарихи-уйдырма биография.</i>	82
Зинаида ЗАХАРОВА. Шатлык белән сагыш ике эздә... <i>Шигырьләр.</i>	129
Марс ЯҺУДИН. Күпер. <i>Хикәя.</i>	133

КАРДӘШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Суави Кемаль ЙАЗГЫЧ. Төнлә чәчләрем чыга. <i>Хикәя.</i>	145
---	-----

ӘДӘБИ БЕРЛӘШМӨЛӨРДӨ

«Кызыл каурыйлар». Әлмәт районы ижатчыларының шигырьләре (<i>Минзифа Әхмәтишинаның кереш сүзе белән</i>).	149
Гамьле әңгәмә. Дания ЗАҺИДУЛЛИНА. Осирис күчәре (<i>Олжас Сөләймановның «Казан утлары» журналына интервьюы</i>).	153

ӘБҮГАЛИСИНА МӘГАРӘСЕ

Илдус ЗАҺИДУЛЛИН. <i>Насыйри язган уку әсбаплары.</i>	159
<i>Фотоархив:</i> Татарстанның халык язучысы Камил Кәримовка – 75 яшь.	171

ХАТЛАР ЯЗДЫМ УТЫРЫП

Сибгат Хәким, Мөхәммәт Мәһдиев, Миргазиян Юнысның Тәлгат Галиуллинга язган хатлары.	173
<i>Хатларда – хәтер.</i> Гөлнәз ИСМӨГЫЙЛЕВА. Сөеклем Рәхиләгә.	179

КАЛӘМНЕ ШТЫККА ТИҢЛӨП

Мөхәммәт ӘБЛИЕВ драмасыннан өзек, Хәбра РАХМАН шигыре.....	186
--	-----

ГАЗИЗ ТАВЫШЛАР

«Татарчада – рухым, русчада – шигъри эстетикам...» (<i>Розалина Шаһиеваның тууына – 80 ел</i>).	188
Соңгы сулышына кадәр ижат итте (<i>Әхтәм Зариповның тууына – 90 ел</i>). Сәхифәне Нәсим АҚМАЛ алып бара.	189
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан. <i>Вакийф НУРИЕВ эзерләде.</i>	190

ИДАРӘ:

Ирада Әюпова
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжев
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Ркаил Зәйдулла
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илгиз Халиков
Илсур Һадиуллин
Данис Шакиров
Ленар Шәех

Баш мөхәррир урынбасары: **Вакыйф Нуриев.**

Жаваплы сәркатип: **Ландыш Әбүдәрөва.**

Бүлек мөхәррирләре: **Фәнил Гыйләжев, Рафис Корбан.**

Мөхәррирләр: **Элеонора Жамалиева, Гөлия Сәлахова.**

Сайт мөхәррире: **Ләйсән Зарипова. SMM-белгеч: Алинә Хәбибуллина.**

Исәп-хисап бүлеге: **Эльвира Камалова** (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: **Наил Кадыров.**

✉: Редакция адресы: 420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

☎: Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст.1618).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст.1267), касса – 222-09-84 (өст.1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләни һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә жыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 30.06.2025, график буенча 30.06.2025, басылып чыгу вакыты 04.07.2025

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ М-1270. Тираж 3850.

Апрель аенда сайтны караучылар саны – 24 546; социаль челтәрләрне караучылар саны – 76 036.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр өлкәсендәге күзәтчелек буенча федераль хезмәтендә (Роскомнадзор) 2020 елның 13 ноябрендә

ПИ № ФС77-79467 атамасы белән теркәлде.

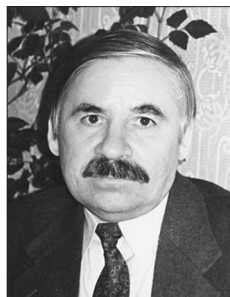
Индекслар: ПО277 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен),

П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), П2368 (юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

МӘШӘКАТЕ АРТА МӘГЫЙШӘТНЕҢ...

Акча хакы

*Когда у меня не будет ни копейки,
я обязательно поеду в Казань.*

В.Маяковский

Кемнәр генә кунак итеп дәшми
галәм гизәр олуг каләмне!
Рәхмәт инде, Шагыйрь, шактый зурлап
искә төшергәнсең каламны.

Элгәрләрем әйткән эреләнеп:
«Акча бездә, дустым, бер букча!»
Олауларга сыймас алтыныбыз
агып киткән Идел буенча.

Комагайга дүнәр кемсэләрнен
күнелләрен Илаһ тар кылган.
Авыр чакта ярдәм көткән бәндә
якты чырайлыга тартылган...

Сүзе аша тәмам әфсен өрә,
шулай якынаймас туган да, –
жыен жиде ят та килеп ава,
акча исе чыгып торганда.

Читенсенмә телем чишелгәнгә,
сине күздә тотмыйм, Коллега.
Чәчмәдәге язмыш чынбарлыгы
әверелмәс капылт көйлегә.

Узганнарга карап уйланганда,
мәжрух¹ йөрәк итен телә гамь.
Халыкларга бакчы: алмашлашып,
бер-берсенә ясак түлөгән.

¹ мәжрух – жәрәхәтләнган.

Кирэк юлны сайлап алыр мэлдә
шуны белсәк икән иң элек:
эшләп тапкан хәләл акча гына
китерергә мөмкин игелек.

Малпәрәстлек² боза милләтләрнең
дуслык хакындагы бар антын.
Кичерсәңче, Шагыйрь – корифейга
акыл сата «кече брат»ың.

Аз-маз әжәт житди бәла түгел
әзмәвердәй олпат ир өчен...
Кайтарылмас өммәт акчалары
күккә хәер булып ирешсен.

Үпкә тоту чиге

Өрепләшмәс ике туган арасында
ызгыш-бәхәс кузгатырлык

сүз була.

Шундый чакта үпкә саклап
яшәр мөддәт

бары... жиде көнгә генә сузыла.

Аркадаштай ике кавем арасында
гауга-низаг чыгарырлык

сүз булып.

Мондый хәлдә кинә тоту

канга сеңеп,

тәмам жиде буынгача сузылып.

Ватандарлык

Шапырынкы «ура-патриотлык»
жимешләрән биреп күрсәтте!

Янус груһы кендек каны тамган
газиз туфракларын күп сатты.

Канга сеңгән олуг гамьне санлау –
изге вазифага тиң эштер.

Ватандарлык иман жирлегендә
тамыр жибәрергә тиештер.

Советчыл бум юшкыны

Мактаныштык әллә ниләр
майтаргандай,

яшәешкә берәр төрле бум килсә:

«Совет иле, – дидек дәррәү, –

алга чыкты

даим төстә китап уку буенча!»

...Чордашларым асыл сүзнен

эчендәге

әнжеләрне көтелгәннән ким тапты.

Шулай була, кариэләр³,

шулай була –

читкә каккач дәүләт Изге Китапны.

Агроном кинаясе

(Элгәрге дәфтәрдән)

Шәхсән үзем – купшы

сүзләр тезеп,

икмәк таба алган бер кеше.

...Кызык кына дәрәс бирде безгә

авыл хужалыгы белгече.

«Инде күптән, – ди ул, –

минем мантыйк

төпкелендә ошбу уй тора:

Жирдә канча дәүләт ничек шулай

гелән чәчәкләнәп утыра?»

² Малпәрәст – байлык сөюче.

³ Кариэ – китап укучы.

Калэмамнен гамьле калобеннэн,
эйе, бик еш мэдех түгелэ.
Галэбэле⁴ илнең гөлбакчага
эйләнүе начар түгел лә.

Башка төрле итеп күрә агай
мактауларга лаек уң эшне:
«Бездә барсы һәрдем чәчәк ата –
кайчан жыяр халык уңышны?..»

Күңел түрендәге өмет

Япан кырда сорау арты сорау туа,
ирексездән нэгърэ орам: «Әй, дала!»
Гайрәт чәчеп гомер сөргән шанлы кавем
ничек шулай басымчакка эйләнә?

Хөрлек сөйгән мэгърур ыруг канча чорны
үжәтләрчә кичеп чыккан мең атта.
Хәтта Атлант тора-бара арган кебек,
талчыгадыр галэбэле милләт тә.

Мираж белән башны бутар сынау юлы
эле уңга, эле сулга каера;
тынгы белмәс жанны жимләр өчен,
мәнле халык түл дә жыя кай ара.

Залимлекләр чит-ят түгел дөньялыкка,
тик өммәткә укый алыр кем ясин?!
Тел-төркемнәр⁵ дәрәжәсе төрлечәрәк –
исемлекнең асты өскә килмәсен.

Борынгылык исе килә хәтереннән,
ул бит инде төгәл белми... үз яшен.
Мондый токым инкыйразга дучар булмас,
гөнаһ жыеп, чикне генә узмасын.

...Япан кырда ыруг башын истә тотып,
гыйбадәтне ничә тапкыр кылган бар.
Кыямәткә чаклы дәррәү йөгерешеп
барыр төсле күпне күргән кылганнар.

Уртак гамьнең очын эзләү

Никтер бүген күңел үсми әле,
киреләнә кебек каләм дә.
Жанны борчып торган олы гамьнәр
хәттин ашты безнең галәмдә.

Кырыс вакыт ошбу шаулы чорда
аңга сыймаганны чын кылды:
әүлияле зур-зур авылларга,
мәктәпләргә... ясин чыгылды.

Көфер мәндәй кайчак уйлап куям,
карый икән диеп күк кая?
Халык саны кимеп барган чакта
кешесыман робот күбәя.

Абынырга хирыс бәндәләрнең
башын тагы нинди гамь биләр?..
Мэшәкате артты мэгыйшәтнен,
эшсез калгач кендек әбиләр.

⁴ Галэбэле – жинүле.

⁵ Тел-төркем – милләт, халык мэгънасендә.

Замана хикмәте

Күпне күргән үжәт бәндә гомер сөрә,
уйлап баксаң, аңга сыймас заманда.
Бәгырьдәге ышанычны багындырып,
изге затлар артып тора һаман да.

Инде хәзер химаячел «изге» сүзе
нинди генә атамага тагылмый!
Илдәшләрәң әулиягә әйләнгәндә,
яшәү өчен кирәк сиңа тагы ни?

Әмма никтер күркәм холык артка чигеп,
«Горур homo sapiens»та мән кими.
Мөкатдәслек күбәядер мәмләкәттә,
гавам гына, гавам гына мантимый.
Гажәбә!..

Үземче мәнне үгетләү

Сантыйларча яман хәлгә сөенүләр
инде күптән яши безнең холыкта.
Житмеш төрле ысул белән сыный дөнья –
ялгышудан хали түгел халык та.

Бәгъзе мәннең кальбе төзек булмый икән,
аның һәрчак өстен торыр үз «мин»е.
...Газиз каумең житди хата ясар чорда
гаепсезгә чыгармачы үзеңне.

Жырлый торган уклар

Бурят дустым бүген киез өйдә
яшәү фәлсәфәсен күп сатты;
аннан ары миңа жәя сузып,
жырлый торган уклар күрсәтте.

«Сәер!» – диеп таңга калу өчен
юктыр, бәлки, тулы хакым да.
Бигрәк гажәп: ошбу салкын корал
көйли икән нәрсә хакында?!

Терек затка шулай жырға салып,
житкерәме үлем карарын?!
Үзәк өзгеч тавыш басып китә
хәтта козгыннарның «кар-кар»ын.

Кайтавазы кайчак хәтерләтә
каһкаһәле көлү шау-гөрөн...

Фаразларым уйга батыргандыр
кайнар башлы кавем шагыйрен.

Әллә инде шайтан, моңга төрөп,
яңгырата безгә әгъвасын⁶?!
Жәя кылы жырға бәйле булгач,
ник туктаусыз кан-яшь ага соң?

Бәгъзе көндәш аһәң белән әйтә
кальбендәге ачы нөктәсен.
Галәбәле тәкъдир каләмедәй,
укмы куя гомер ноктасын?

...Борауламам бурят борадәрне,
артык борчып, аны измәм мин.
Садәлектән килер сорауларга
үзем генә жавап эзләргән.

⁶ Әгъва – коткы.

Икеләнү

Ниләр генә кылмый бәни адәм,
лэгыйнь затка биреп соң көчен.
Инде хәзер, энә, хәттин ашып,
оештыра... робот сугышын.

Пәри туен үзе ясый бәндә,
аждаһадай барсы ут өрә.
Мәйдандагы сәер манзарага
хәйран калып чал карт утыра.

Бер-берсенә башлар бәрелешә,
яуга дәшкән кебек пәрмә-пәр.
Хәтәр фәһем белән шулай уйнау,
бәлкем, ахмаклыкка бәрабәр?!

Алга карап, кешем, шөкер иткән
Аллаһ колы гына бул, әйдә.

Роботларны нигә өйрәтәбез –
дәррәү орышырлар болай да.

Дәһриләшә барган дөньялыкта
гомер буге бергә кайныйсы.
«Сонгыйлар»ны⁷ тәмам исертәчәк
гөһәһсызга агар кан исе.

Күк-фәләккә иман китермәстәй
инсан кәмәшләре ду килә!
Киләчәктә бөтен кешелекне
чакырмасмы алар дуэльгә?!

...Шушы хакта уйлап чирлим бугай,
булышмастыр миңа им генә.
Бүген төшкә ап-ак робот керде –
фәрештәләр кунды иңенә.
Хәерлегә булсын!..

Гаҗизлек

Алга карап фараз кылу яше житкәч,
шикләр туды микән Мәрьям анада?!
Аһ, дин башы нинди көнгә калып бара –
тән сакчысы кирәк бүген аңа да.

Гүзәл холык сеңсен иде һәммә җанга,
юкса Җирне ипкә кертер хак дин бар.
Әмма хәзер барлык груһтан куркып яши
хәтта иман сагындагы хадимнәр.

Офтанасың пуля тишмәс фәзтонда
понтификлар үтеп киткән чакта син...
Гавам өчен бергәләшеп келәү итик:
«Гаҗизлектә Аллаһ кына сакласын!»

Ерткаланган байрак сөйләнүе

*Әләм гарәпчә «Аллаһ кодрәтенең билгесе»
дигәнне аңлата.*

(Автордан)

Һәрбер дәүләт изге итеп саный,
безнең артта күпме җан тора!
Дөнья халкын кайчак аңлап булмый:
әле үтен сытып таптый безне,
әле мәйданнарда яндыра.

Үч-кинәле учак очкыннары
жылытырмы ил-көн йөрәген?
Мәләкләрнең ак-пакь канатына
кул-аякны ышку кылынышы
сафландыра алмас жир ямен.

⁷ Сонгый – ясалма.

Шашкын гөрүһ даим жәбер кыла,
эмма аның саен горур без.

Жилкәннәрдәй бергә жилфердәшеп,
гаепсезнең гарьле күзендәге
керсез яшьне сөртеп торырбыз.

Саташкан скальпель

Дәһри бәндә, тфү-тфү, хәттин ашып,
башкаргалый кайчак жән эшен.
Узынмыйча ничек үзгәртәсең
адәм баласының женесен?!

Хактан курка белмәс горур мәнгә
шундый вәкаләтне кем бирә?..
Үземчеләр кылган үзешчәнлек
асыл кыйммәтләрне кимерә.

Жирдә сынау үтәр фани гавам
әллә деннән язып барамы?
Яралтучы Аллаһ рәхмәтеннән
иңә терек затның бар яме.

Саташтымы ап-пакъ сөннәтченең
кулындагы хәләл скальпель?
Агулаучы иблис әгъвасыннан
айны инде, кешем, искә кил!

Сакмастай сабыр савытыннан
гарьлек катыш нәфрәт аркыла.
Ахмакларча женес алмашудан
туучылар саны артмый ла.

Иманыңа кайтчы, инсаният,
алдын-артын ныклап уйла да;
олпатлыкка житми олыгайдың –
оят нәмәң белән уйнама.

Таяныч булу әжере

Үзен генә сөяр минчел затның
миен борауламас бу уйлар, –
ансат түгел, әйе, кырыс чорда
кемдер өчен терәк булулар.

«Зар-моң тавы өскә ауган чакта
башың күккә тия аламы?»

Төртмә сүзләр белән сорап куя
җаһиллекнең этрәк-әләме:

Икеләнми кылам игелекне,
яшьли тоеп үстем тир тәмен.
Таянганда кемдер туганымдай,
жирдә ныграк басып торамын.

Шаян робот

Кешесыман робот кәмәшенә
сорау бирәм: «Шуны әйт тагын –
Кара груһ, ай-һай, тели микән
илнең даим чәчәк атканын?!»

Житмеш төрле орлык шытып чыга,
серкәч тузгый изге сәгатьтә!
Бездә барсы, шөкер, гөрләп үсә:
мәгариф тә, фән дә, сәнгать тә...

Жорланучы робот жавабыннан
жанны өтеп алыр куз кала:
«Мондый кавем сөйми чәчәк чорын –
анда... аллергия кузгала».

Төртмәле нәсыйхәт

Сүзең гелән малга кайтып кала,
әйләнгәнсең акча колына...
Хасиятле күкнең хисабында
шактый ишле савап көтәр сине –
игелекле гамәл кыл гына.

Озак яшәү сәре борчып торса,
тәмәкеңне, кардәш, көйрәт бер.
Озайтырга гомер язларыңны
карьяндәге ала каргалардан
алачагың булу кирәктер.

Олугларча уйлау чыганагы

Күпме угыл, сизеп торам, эчтән тели
олуг заттай уйлап гамәл кылырга.
Гомер юлын, балакаем, ансат кына
салу авыр жаның кушкан көй-жырга.

Мөмкин кадәр зирәк булып калыйм дисәң,
кинәт килер сынау ише мәлдә син, –
Милләт гамен үзеңнеке итү кирәк,
яшьли аңлап Жирдә яшәү мәгънәсен,
Жир-дә я-шәү мәгъ-нә-сен!

Илаһи хисап асылы

*Мөшириклар күзенә мөселманнар
икеләтә артык булып күренде.
Коръән, Әл Гыймран, 3:13*

Дуамаллык тулы дөнъялыкның
борчып тора төрле зар-моңы.
Канча кавем рухын изеп яши
инде озак еллар телдән төшмәс
«милли азчылыктар» ярлыгы.

Юмалыйлар: «Сездәй милләтләрнең
гаепләре кимрәк жыела».
Шулай ансат кына тамга сугып,
насып кылган хәләл хакны чикләү
күпме дәвам итәр – жен белә.

Шәрәфәтле өммәт шәжәрәсен
күзалласа икән бар алчак⁸.
Аллаһ ирке белән һәрбер халык
мәхкәмәи хисап мәйданына
гаять ишле булып барачак.

⁸ Алчак – рәхимсез кеше мәгънәсендә.

Фирдүс
Гыймалтдинов

ҮЛЕМНӘН БЕР АДЫМ АЛДАРАК

ПОВЕСТЬ

Автордан

Бу повесть герое – Илнур Хәертдинов. Татарстанда оештырылган «Тимер» батальонының тугызынчы ротасы хәрбие «Урал» мотоциклы белән яу кырыннан, алгы сызыктан 126 яралыны алып чыга. Бусы – рәсми сан, хезмәттәшләре ул коткарган кешеләр исәбе бермә-бер күбрәк, 200гә якын ди.

Илнурның поэзиясе, икенче төрле әйтсәк, хәрби кушаматы – Фаза. Аның гомере 2024 елның 6 июнендә өзәлдә. 12 июньдә мәрхүмне Казанның Курган зиратына җирләделәр. Матәм митингында Илнур Хәертдиновка Россия Герое исеме бирелгәчкә дә әйтелгән. Бу юллар язылганда, ул вәгъдә үтәлмәгән иде әле. Автор чын күңелдән, хакыйкәт өстен чыгып, Илнур лаек булган әлеге югары дәүләт бүләгенә Алтын Йолдызы аның якыннарына тапшырылып дип өметләнгән.

Бу повесть сугыш турында түгел. Бу повесть – үлем тантана иткән мәхшәрдә дә яшәргә омтылу хакында. Яшәү хакын саклап калу теләге нәфрәттән өстенрәк тору турында.

Ихлас рәхмәтемне Илнурның әнисе Фәния ханымга җиткерәсем килә. Ходайдан Сөзгә сабырлык сорыйм. Олы югалтуга да карамыйча, күңелегезне тапламый, дөньяга ачу тотмый, улыгызның якты истәлеген саклавыгыз өчен баш иеп, рәхмәт Сөзгә!

Шулай ук олы рәхмәтем Илнурның хатыны Диләрә ханымга – улыгыз белән кечкенә кызыгызны аякка бастырып, аларның кадер-хөрмәтендә яшәргә насыйп булсын Сөзгә!

Илнурның образын гәүдәләндерүгә зур өлеш керткән хезмәттәшләре, «Тимер» батальоны вәкилләре – батальонның замполиты иптәш Уокер, Бес поэзияһе иптәш лейтенант Мурзин, Мулла поэзияһе Илдар хәзрәт, Сөзгә рәхмәтем шулай ук чиксез! Яу кырында булсагыз да, Илнур хакында хатирәләрегезне җиткерергә мөмкинлек таптыгыз. Исән-сау җиңү белән әйләнеп кайта күрегез!

Фирдүс ГЫЙМАЛТДИНОВ (1980) – язучы, журналист; Татарстанның атказанган матбугат һәм массакүләм коммуникацияләре хезмәткәре; «Буа» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

ТНВ телеканалы журналисты Зөфәр Дәүләтшинга шулай ук рәхмәтемне белдерәм – махсус хәрби операция барган жырларда командировкада булган чакта ул, берничә тапкыр Илнур белән очрашып, интервьюлар яздырган. Шуларны карап, Фазаның исән чагын күрергә насыйп булды. Чын татар телендә матур итеп сөйләшкән мизгелләре дә бар.

Әлбәттә, бу – документаль әсәр түгел. Чынбарлыктагы вакыйгаларны күзаллап, мин аларны үземчә тасвирларга тырыштым. Кайбер поэтикойлар үзгәртелде. Кайбер геройлар – бары тик автор уйдырмасы гына.

I

– Тагын бер биш йөз метр чамасы калды, Фаза, тагын берәз гына! – Илнурның колагында яңгыраган тавышка меңләгән төсмерле хисләр төерләнгән иде.

Ул, тешен кысып, «Урал» мотоциклының мөгезләренә ныграк ябышты. Юлы жиңел түгел шул. Танклар изеп бетергән канаулар буйлап барасы. Читкәрәк чыгуы хәтәр – минага элэгүең бар. Әнә бит, хәтта тимер тавы кебек танклар да, язмышларына буйсынып, бер-бер артлы бер генә сукмактан үткән. Танк кадәрле танк минадан курыкканны, аның «Урал»ы нәрсә ул?!

Тегеләрнең чылбырлары изгән кантарларда жиңел мотоциклны як-якка атып бәрә, эмма Илнур аны туры юлдан яздырмаса көч таба. Үзе генә булганда түзәрлек, ә менә арбага яралы солдатны утырткач, болай ук каты куаларлык жай калмас...

– Хәзер, килеп тә житәсең, – дип пышылдады колактагы тавыш.

Илнур теге башта блиндажда утырган пилотсыз очкыч операторын күз алдына китерде. Менә ул экранга текәлгән дә басу буйлап жиңелдергән мотоциклдан һич кенә дә күзен алмый. Аның тирәли, һичшиксез, тагын берничә хәрби өелешкәндер. Үзенә күрә реалити-шоу. Аларның да йөрәге, әлбәттә, Илнурныкы белән бер ешлыкта тибәдер. Чөнки бу – көндәлек уен шикелле. Уенның мәрәкәсе генә хәтәр – Фаза бу юлы да исән-имин әйләнеп кайта алырмы, әллә юкмы?!

Экранда – ахырзаман күренеше. Һавада эленеп торган очкыч камерасы аша ул чынбарлык белән чагыштырганда да яманрак төсмергә керә. Очлары урак белән урып алынгандай каралып торган агач-куак калдыклары, Айдагы кратерлар сыман ыржаеп яткан снаряд эзләре. Басу өсте әйтерсең махсус шулай телгәләп-тишкәләп бетерелгән. Гүя кемдер шушындый манзараны булдыру өчен биниһая күп көч куйган...

– Хәзер сулга, Фаза! – дип дәште колактагы тавыш.

Илнур, каерылып, өскә карады. Һавада очкыч эленеп тора. Аның жансыз күзен шушы йөз метр чамасы арадан да күреп була төсле.

– Безнеке ул, бер дә курыкма. Әлегә тыныч, – диде оператор тавышы.

Мотоцикл, танклар колейсыннан очып чыгып, бер мэл һавада

эленеп торды, аннары дөбердөп, жиргә барып төштө. Газны киметмиçә, Илнур тимер атын агачлыкка юнәлтте.

Һавадагы эчкелтем төтөн исе, куаклыкка кергәч, тагын да зәһәрләнә. Мотоцикл көпчәкләре астыннан көл катыш корым өерә күтәрелде. Илнур ерак бармый туктады, двигателне шунда ук сүндөрдө дә як-ягына каранды.

– Тыныч, Фаза, тыныч! – Колактагы тавыш бу шомлы хасияттә азмы-күпме ышаныч бирә иде. Ялгыз түгел, иптәшләре янәшә.

Ул янә һавага бакты. Очкыч аның өстендә эленеп тора. Бүксә кебек чыгып торган камера-күзә тирә-юньне күзәтә. Димәк, ул-бу була калса, аны кисәтерләр.

Ерак түгел снаряд ярылып гөрселдәде. Алгы сызыкта бәрелеш бертуктамый дәвам итә. Әледән-әле миналар сызгырып үтә. Аннан соң автомат, йә булмаса пулемёт сиптереп алгалый. Телевизордан мондый халәтне «канлы бәрелеш» дип атыйлар. Ә тегендә, алгы сызыкта, барысы да ничектер бер жайга салынган кебек салмак кына бара. Кемдер үлә, кемдер жиңә. Хәер, жиңәләрме икән?!

Илнур агачларга күз салды. Алар узган ел ук һөжүмгә эләккән. Урталай сынган кәүсәләр тоташ кисәүгә әйләнгән, аста исә яңа куаклар шаулап үсеп чыккан. Сукмаклар шәйләнә. «Кабан» сукмаклары...

Аяк астын күзли-күзли, Илнур куаклык эченә атлады. Һавада жансыз иптәше – очкыч бар, ә менә жирдәге тажлы миналар хакында кисәтүче табылмас. Үзе вак, үзе мәкерле – ялгыш бассаң, аяк табанын өзеп ташлый. Ике як та ул тажларны бик мулдан сибә. Өзелгән аякка үзенң мина гаепле булды ни дә, дошманныкы ни – барыбер...

– Фаза, хәзер син аны күрерсең. – Колактагы тавышны элеккечә аермачык ишетерлек түгел, тоткарлыктар, чит шау-шу да өстәлдә. Фронт сызыгы якин. Элемтәне махсус жайланмалар белән бастыралар. Оператор белән аралар бөтенләй өзәлә генә күрмәсен...

Яралы солдат «ноль» ноктасында. Фаза ана таба ыргылды. Теге бичара бронезилетын салып ташлаган. Ул, елан кабыгы төсле боргаланып, янәшәдә ята. Яралы егет мылтыгын кулына кысып тоткан. Илнур солдатка тәмам якынайгач кына, көпшәнәң үзенә таба төбәлгәнән абайлады.

– Үзәбезнеке мин, – диде ул, кулларын алга таба сузып. Әйтерсең яралы хәрби кисәк кенә атып жибәрсә, пуляны учлары белән тотып кала алыр. Бу – акыл белән уйлап караганда, тиле фикер, әмма кеше инстинктлары һәрвакыт өстен чыга, буш кулын сузып булса да, организм үзен саклап калырга омтыла.

– Син ни атлы буласың? Мин – Фаза.

– Снежок. – Солдат моны ыңгырашып диярлек әйтте, аннан хәлсез кулындагы мылтыгын төшерде.

Илнур «өчйөзенче»не күздән кичерде. «Өчйөзенче» – яралы. Аркасын агач төбөнә терәп ята төшкән, сул кулы белән корсагын

кысып тоткан. Бармаклар арасыннан аз гына кан саркый. Илнур аның янәшәсенә тезләнде, саклык белән генә кулын корсагыннан каерып диярлек алды. Тегеннән тимер кисәгә тырпаеп тора. Пычагын чыгарып, ипләп кенә киёмнәрен кисәргә кереште.

– Снежок – синең ише олы гәүдәгә килешеп үк бетми кебек, – дип, ул арада карашын егеткә күтәрде.

– Аның каравы сиңа Фаза килешә. Ярый ла, Заземление түгел. – Йөзә авыртудан чытылса да, яралы елмайгандай итенде.

– Чәчләрең ап-ак, шуңа Снежок, димәк...

– Үзең күзәтүчән тагын, ник разведкага гына бармадың?

Илнур иңендәге букчасыннан күпләп марля, бәйләвеч материал чыгарды. Яраны тимер кисәгә тирәли булса да эшкәртсә, аннан әлегә дә баягы кыйпылчыкны арлы-бирле йөрмәслек итеп ныгытып куярга кирәк иде. Тартып чыгару һич ярамый – солдат шул мизгелдә үк үлеп китәргә мөмкин. Һәрхәлдә, Илнурны бирегә жибәргәнче шулай өйрәттеләр кебек.

– Су бирче, – диде Снежок, кипшегән иреннәрен тел очы белән ялап.

– Ярамый, дустым.

– Үзем генә шушында кадәр килә алдым, – диде егет, дезинфекция сыекчасы яраны өтеп алганда сискәнүеннән кашларын жыера төшөп. Аның тавышында мактану да, горурлык та сизелде. Илнур янә аның йөзөнә күз салды. Борын асты да кипмәгән яшь егет...

– Алай булса, яшисең инде, дустым. Берәз түзәргә туры килер, яме?

Илнур янә яра үзәгендәге тимер кыйпылчык тирәсендә кайнашырга кереште.

– Йоклама, – дип, берничә мәртәбә искәртте ул егетне.

– Күзләрең генә йомып торам мин...

– Йомып торма. Йоклап китсәң, уянмыйсың.

– Алай да булырга мөмкин инде. Ни дисәң дә, ике төн аяк өстендә бит. Изрәтә.

Илнур, яра белән азмы-күпме эшне бетергәч, Снежокның мылтыгына, букчасына һәм бронежилетына үрелде.

– Мин хәзер боларны илтеп куям да кире киләм, яме?

– Үзем бара алам дидем бит...

– Бармыйсың. Мин хәзер киләм. Ничек мэтәлмәгәнсең шул ара узып...

Фаза мотоциклы янына ашыкты. «Урал» ачыграк урында тора. Шуңа бирегә иелә төшөп кенә килде.

– Әлегә тыныч, курыкма, – диде колакta оператор тавышы. Якында гына янә миналар гөрселдәде. Пулемёт, автомат чиратлары яңгырады. Аннан тирә-як янә тынлыкка охшаш халәткә чумды. Бары тик өстә пилотсыз аппарат пырылдаганы гына ишетелә иде.

Снежокны аякка бастыру шактый катлаулы эш булып чыкты. Олы гәүдәле егет тәмам хәлсезләнгән, житмәсә, берәр төрле хәрәкәт ясаган саен корсагындагы кыйпылчык, яман авырттырып, тирәнрәк кадала

бара. Алгы сызыкта укол ясаганнар үзенә, әмма аның тәэсире инде кимегән, ә яңасын кадарга иртәрәк...

– Берәүне «ашыгыч ярдәм» белән алып киләләр, – диде Снежок, авыр сулап, мышный-мышный булса да атларга тырышып. – Монның корсагында – пычак. Доктор сорый инде: «Нәрсә, авыртамы?» – ди. «Юк, доктор, көлгәндә генә», – дип җавап бирә тегесе.

Бәлки, башка вакыт булса, әлегә мәзәк Илнурга көлке дә тоелыр иде. Әмма мондый шартларда, нигәдер, бер дә көләсе килмәде.

– Сөйләшмә, дустым. Хәлең генә китә.

Мотоциклга ун-унбиш адым калган иде, колактагы оператор телгә килде.

– Фаза, катып калыгыз. Дрон.

Илнур туктау белән, Снежок та аның гамәлен кабатлады. Әллә ул да дошман аппаратының якынлашуын сизде, әллә үзен коткарырга килгән солдат белән сүзсез дә аңлашу дәрәжәсенә күчкән иде.

– Акрын гына чүмәшергә кирәк, – дип пышылдады Илнур, чүгәлөргә маташып.

Снежок та аңа кушылды, әмма шунда ук тартышып куйды.

– Булмый. Авырта.

– Басып торырлык җаең бармы соң?

– Басып тору хәерлерәк...

Фаза башын навага күтәрде. Аларны агачларның берән-сәрән ялангач ботакалары гына каплап тора.

– Жиргә кара, – дип боерды ул Снежokka, үзе дә карашын аяк очларына төбәп. – Бәлки, күрмәсләр.

– Бәлки түгел. Күрмәсләр.

– Нәкъ сезнең баш очында. – Оператор үзе дә пышылдауга күчте. Әйтерсең ул да биредә, аның да язмышы Фаза белән Снежokныкы кебек кыл өстендә тора.

Илнур үзен өстән бораулагандай хис итте. Әлбәттә, дошман аларны күрде, таныды, агач-куак арасына поскан ике солдатның берсе Илнур икәнлеген дә ачыклады! Хәзер үк, сызгырып, алар ягына миналар очып килер.

– Китә. – Оператор тирән итеп сулыш алып куйды.

– Хәзер мөмкин кадәр тизрәк мотоциклга таба! – Илнур Снежokны иңеннән кысыбрак тотты һәм кызурак атларга өндәде. – Ныклап тотынып утырырга тырыш. Юлның нәрсә икәнлеген күз алдына китерәсеңдер. Мин булдыра алганча салмаграк барырга тырышырмын, шуннан артыгын вәгъдә итә алмыйм. Аңлайсыңмы?

– Аңдыйм...

Илнур Снежokka текәлеп карады. Егетнең тәмам хәле киткән, ул инде Фазага салынып ук тора. Күзләре менә-менә йомылып китәр төсле.

– Егеткәй, йоклап китә күрмә! Бераз гына түз!

– Түзәм. – Снежок янә кипшенгән иреннәрен ялады. – Миңа егетләр әйттеләр, «Урал» тавышын ишетсәң, котылдым дип сана. Бу якта эвакуациядә бердәнбер шундый мотоцикл, аның әле беркемне дә үлемгә дучар иткәне юк диделәр. Никтер мин аларга ышандым...

Егетнең сүзләре Илнурның күңеленә тиде. Тормышның нәрсә икәнлеген аңлый гына башлаганда, ут эченә кергән яралы егетнең карашы ихлас өмет тулы иде. Абыйларча, тегенең башындагы чәчләрен як-якка тузгытып: «Курыкма, брат!» – диясе килде.

– Күп сөйләшмә. Аларның хаклымы-юкмы икәнлеген моннан котылгач белербез, – дип, тавышын мөмкин кадәр кырысландырып ысылдады ул.

Алар икәүләп мотоциклга титаклады. Килеп житәрәк янә оператор телгә килде.

– Фаза! – Тавышында курку ярылып ята иде. – Тизрәк бул.

– Тырышабыз.

– Сиңа күктән күкәй төшәргә тора...

Илнурга эсселе-суыклы булып китте.

– Күргән, димәк...

– Мөгаен... «Өчйөзенче» ничек?!

– Яшәячәк. – Илнур адымын кызулатты. Яралы солдат аңа тагын да ныграк салына төште.

– Әгәр...

– Әгәргә урын юк. Мин аны алып чыгам. Яшәячәк.

Сугышның кануны кырыс. «Әгәр алып чыгарлык булмаса, калдыр», – димәкче иде оператор. Фаза аңа жөмләне тәмамларга жай бирмәде. Юк сүз. Илнур Снежокны калдырмайчак...

Калганы бер сулышта булды шикелле. Йөгәрә-атлый мотоцикл янына килеп життеләр. Илнурның колагында үзәккә үтәрлек пырылдау – һич аңламассың, бу үзләренең күзәтү дронымы, әллә инде граната аскан дошман очкычымы?! Каерылып күккә караудан мәгънә юк.

Снежокны арбага утырту үзе бер газап булып чыкты. Бер үк вакытта икесе өчен дә газап. Ахыр чиктә, егетне урнаштыра алды, тегесе тоткаларга чытырдап ябышты.

Калтыранган куллары белән ягулык кранигын ачты. Карбюраторны көйләде. Яхшы, бензин үз юлын тапты кебек. Массаны кабызды. Стартёрны ычкындырды. Бер кулы белән газга ябышты. Педаль. Бер типте. Мотоцикл киреләнеп пошкырып кына куйды.

– Фаза! – Оператор артыгын әйтмәде. Дошман очкычы алар өстендә икәнлеген болай да аңларга мөмкин иде.

Икенче тапкыр типте.

– Түбәнәя...

Өченче тапкыр. Ниһаять, кабынды. Илнур шунда ук мотоциклга атланды да газны төбенә кадәр борды.

Алар кузгалып киткәннең икенче мизгелендә граната шартлады.

Илнур мотоцикл багына ята төште. Балчык, таш, агач кисәкләре шабырдап, аркасына сибелде, яка артына кереп тулды. Ниндидер кыйпылчыклар кулларын өтеп алды. Эмма алар шартлау үзегеннән китеп өлгергән иде инде. Илнур бишлектә яткан Снежокка күз салды.

– Йоклама, ишетсен колагың! – дип шәрран ярды ул.

Тегесе аны ишетмәде. Шулай да, аңладым дип, баш бармагын күтәрде. Хәтта елмайды да кебек.

Мотоцикл һавада янә бер сикереп куйды. Очып барган көенә үк рульне борып, алар танк үткән юл чокырына килеп төштеләр. Түмгәкләрдә уңлы-суллы сикергәләп, мотоцикл үзәбезнекеләр ягына ашыкты. Илнурның бер күзе юлда, икенчесе яралы солдатта иде. Нык егет, бирешми! Мотоциклны як-якка бәргәләсә дә, кискен тартышулардан үзен чәнчеп алган авыртуны тешен кысып кичерә.

– Курыкма, Снежок! Без әле!... Без әле яшибез, менә күрерсең!

– Фаза, алга таба чиста. – Оператор тавышы янә салмак бер халәткә кергән иде.

– Йөзенче, – дип, үз-үзенә пышылдады Илнур һәм мотоцикл бишегендә сузылып яткан егеткә күз салды. – Син – мин коткарган йөзенче яралы, Снежок...

Тегесенә күз карашы инде томанлана башлаган, эмма ул Илнур әйткәнне аңлаган кыяфәт чыгарды. Янә баш бармагын күтәрәп, шәп дип ишарәләде. Алда, инде берничә дистә метр гына ераклыкта аны үзләренә медиклары, снаряд-дроннардан сакланган блиндажлар һәм тормыш көтә иде. Бәлки, Снежок өчен бу фани дөньяга икенче тапкыр аяк басу булгандыр...

...Снежокның әйберләрен, коралын, бронезилетин тиешле тәртип белән тапшырып йөргән арада тегене инде медиклар алып китәргә дә өлгергән иде. Рәтләп сабуулаша да алмадылар. Хәер, насыйп булса, күрешерләр дә әле. Дөрес, Снежокка мондый яраланудан соң шактый вакыт хастаханәдә ятарга туры килер. Иң мөһиме – егет исән-сау.

Илнур, блиндажга төшеп, биш литрлы шешәдән су салып, йотлыгып эчте дә бер читкә барып утырды. Йөзенче кешенең гомерен саклап калуны тою ничектер рәхәт иде. Шатлыктан кычкырасы, блиндаж түбәсенә менеп биесе, үзәкләргә үтәрлек итеп жырлыйсы килде. Тик ул алай кыланмас. Үз шатлыгын үз эченә бастырыр да бу көнне дә тыныч кына үткәрәп жибәрер. Ә Снежок аны, һичшиксез, жылы сүз белән искә алыр. Тегендә, алгы сызыкта яралангач та, үзен коткарырдай фәрештә итеп ул нәкъ менә Илнурны көткән бит. Бер жылы сүз. Шуннан артыгы кирәкмәни?!

Бу очрашулар – кыска ялганыш сыман. Гомере буге энергетика белән бәйлә Илнур үзенә сугыш кырында насыйп булган язмышка энә шундый чагыштыру тапты. Ялт итеп кабынып китә, күңелдә онытылмаслык эз калдыра да шунда ук юкка чыга. Йөз яралы, йөз язмыш. Аларның һәрберсе артында гаиләләр, балалар, әниләр...

Әни дигәннән... Кесәсен капшап, телефонын чыгарды, кабызды. Бер-бер артлы хәбәрләр өелешеп килә башлады. Алар арасыннан ул әнисенекеләрен аерып алды. Ничек кенә арымасын, әнигә җавап бирергә кирәк. Ул баласы өчен бик нык борчыла. Бирегә китәргә карар кабул иткәч тә, Илнур өчен иң авыры әнисенә шул хакта әйтү иде. Төзелешкә барам дип алдады. Анда минем кебек оста, белемле электрикларга мохтажлык зур дип шыттырды. Әнисе ышанмады, әмма бу ялганга барыбер ышанган кыяфәт чыгарды. Улын фикереннән кире кайтарып булмагачын белә бит ул.

Илнур әнисенә әрнү-борчу тулы хәбәрләрен укып чыкты. Иртәдән яза башлаган. Кичкә кадәр тынычлана алмаган. «Бар да тәртиптә». Илнур, гадәттә, шуннан артыгын язмый. Бу юлы да бер күнегелгән калыптан чыкмады. Хәбәр китте. Идел буена, Казан каласына, әнисе хозурына барып җиткәнлеген күрсәтеп, парлы «чәүкә» зәңгәр төскә күчте. Үзенә саранлыгына үзә оялып куйды Илнур. Шушы өч сүзгә әнисе елый-елый, кат-кат укыгачын белә.

Сугыш кыры үлем урыны гына түгел. Шушы мәхшәрдә дә тормыш барыбер үзгә юл табарга тырыша. Бернигә карамый, снаряд-пулядан курыкмый, яшәеш дигән илаһи кыйммәт үлем белән аяусыз көрәштә. Һәм аның үз ярдәмчеләре бар. Илнур үзгә шулар исәбенә кертә. Йөз кешене коткарды – ничәмә дистә кешегә шатлык алып килә алды. Димәк, ул бу дөньяга юкка гына яратылмаган. Димәк, әнисенә йокысыз төннәре, аны аякка бастыру өчен түгелгән исәпсез-хисапсыз хезмәтә бушка түгел. Ул беркайчан да битараф була белмәде. Гаделсезлекне тыныч кына күзәтә алмый. Мондый холык белән яшәве авыррак иде, билгеле. Ләкин ул шушы рәвешкә салынган тормышыннан чын тәм таба. Аны күпләр аңламый. Хәер, күпләрнең аңлавы кирәк тә түгел. Күкләрдән барысын да күзәтеп торучы Аллаһы Тәгалә разый булса, үзгә намусы белән каршылыкка кермәсә – шунысы җитә.

Ул көн саен үлем белән күзгә-күз очраша. Ничәмә тапкыр аның салкын сулышы аркасын өшетеп үтте, кайнар уты колак очларын көйрәтеп алды. Әлегә кадәр бу куркыныч алыштан Илнур жинүче булып чыга. Димәк, фәрештәсә аны саклый. Әле моның очы-кыры күренми. Киресенчә, яу кырындагы шартлар кырыслана гына бара. Снежок төсле өмет белән коткару көткән егетләр аз булмас кебек...

Үлемнән дә җитез. Бу узыш кайчан башланды соң? Әйе, теге вакытта, әле Запорожье якларында резервта торган чакта, командирлары кайдандыр мотоцикл юнәтеп кайткач, шушы юлга чыкты ул. Хәзер инде мотоцикллар иярлэгән эвакуация төркеме башлыгы данлыклы Фаза...

Илнур, елмаеп, шул чаклар хатирәсенә чумды һәм оеп йокыга киткәнлеген сизми дә калды.

– Рота, подъём! – Илнур гадэтлэнгэн көр тавыш белән казарманы дер селкетте.

Алар инде бер айга якын Түбән Новгород өлкәсендәге Мулино полигонында тузан исниләр иде. Тузан катыш корым, дары, төтен. Иртәдән кичкә кадәр тәжрибәле инструкторлар «Тимер» батальонын сугыш һөнәренә өйрәтә. Бу әлегә уен шикелле генә, әмма озакламый муляж-гранаталар, буш патроннар, катыргыдан ясалган мишеньнәрне чын яу кыры алмаштырачагы көн кебек ачык. Һәрбер иртә әлегә чикне якынайта бара, һәм моны аңлаудан вакыт-вакыт йөрәк кысылып куя иде.

Тугызынчы рота плацка тезелеп басты. Алар янәшәсенә башкалар да тупланды. Кибаранә кыяфәтле комбат сүзсез генә барысын да күздән кичереп чыкты. Аның һәрбер хәрәкәтеннән үз-үзенә чиктән тыш ышаныч бөркелеп тора иде. Дербентның кырыс карашыннан аермачык күрергә мөмкин: ул – сугышны мондый полигоннар мисалында түгел, ничек бар шулай, бар кырыслыгы белән татыган кеше.

Комбат күп сөйләшеп тормады. Үткән көнгә нәтижәләр ясады. Бүгенгесенә бурыч-йөкләмәләрне билгеләде. Аннан соң сүз батальонның замполиты Уокерга бирелде. Анысы да тәжрибәле хәрби. Төс-кыяфәте позывноена туры килеп тора. Башына ковбой эшләпәсе кидерсән, бүген үк Чак Норрисны алмаштырып, кинода төшерергә мөмкин. Билендәге хәнжәренә кадәр реквизит сыман. Тик хәнжәрнең корычы чын, ә полигонда бернинди дә кино төшерелми.

Уокер, комбаттан аермалы буларак, хәрби эзерлеккә кагылмады. Ул соңгы бер тәүлектә батальонда тәртип бозуларны санап үтте, кырын эшләрдә тотылган хәрбиләрнең исемнәрен атады. Беркемне дә рәт каршына чыгарып тиргәмәделәр, бармак төртеп күрсәтмәделәр. Әмма тормышның нәрсә икәнлеген аңлап, ир уртасына житкән кешеләр өчен үтемле шелтә иде бу. Хәер, андый шелтәләр көннән-көн кими. Полигон шартларында әллә ни азып-тузып йөрү мөмкин түгел, барысы да күз алдында.

Кешеләрнең холыклары да яхшы ачыла биредә. Илнур иптәшләрен күздән кичерде. Әнә, баш бирмәс, горур холыклы Пәри. Берничә тапкыр чәкәләшеп тә алдылар. Юк кына нәрсә өчен, хәзер сәбәпләрен искә дә төшерерлек түгел. Тик икесе дә үз сүзендә нык торды. Пәриниң һөнәре хәрби бугай. Бу хакта кычкырып әйтмәсә дә, үз-үзен тотышыннан чамаларга мөмкин. Киң күкрәк туктаусыз физик эзерлеккә ишарәли, ике кулын артка яшергән, кыркылган башы кояшта кызынып, жиз төсенә кергән, ялтырап ук тора.

Бер-берсе белән беренче шәпкә сүзгә керсәләр дә, акрынлап Пәри белән уртак тел таба алдылар тагын. Ут шикелле ике холык янәшә туры килгәндә, бары тик бердәм эш итеп кенә уңышка ирешеп буладыр ул. Әле сугыш афәтен кичәсе дә бар бит. Полигондагы өйрәнүләр

Пәри белән Илнурның авыр чакта бер-берсенә дә, башкаларга да ышанычлы терәк һәм дус булачагын раслады инде.

Пәридән ерак түгел Илнурның күңеле кабул иткән тагын бер хәрби. Позывное – Солтан. Үзенә шундый затлы кушамат алса да, айдан артык вакыт эчендә сугыш һөнәрендә бөтенләй булдыксыз икәнлеген күрсәтте. Илнурдан ике яшыкә олырак әлеге ир-ат, күрәсең, батальонга очраклы рәвештә, ялгышлык белән, адашып килеп эләккән. Солтан моны үзе дә аңлый, аның бөтен хис-кичерешләре йөзенә чыга. Шуңа ук вакытта ул чын-чынлап сугыш һөнәрен үзләштерергә, үзенен мөмкинлекләреннән югарырак сикерергә омтыла. Аның сабыйларча үжәтлеге Илнурда хөрмәт уятты, ул Солтанга мөмкин булган саен ярдәмгә килергә тырыша иде.

Тулаем алганда, батальон житди бер көч булып оешып килә. Командирлар да, полигоннан конвейер рәвешендә хәрби подразделениеләр озатып торучы белгечләр дә моны таний.

Полигондагы чираттагы өйрәнүләрдән кайтып, агач ышыгына тамак ялгарга утыргач, янәшәсенә Пәри килеп чүмәште. Дәшми генә ашарга керештеләр.

– Кыздыра, – диде, ниһаять, Фаза.

– Бездә дә шулай ук кызу диделәр...

– Син үзең кайдан?

– Казаннан.

– Анысы аңлашыла. Кайсы районда яшисең?

– Латыпов урамы. Элек Татчик иде.

– Менә бит, э?! Бер урамда яшәп, шушында килеп күрешергә насып булган!

Пәри Фазага сынаулы караш ташлады. Ирексездән елмаеп куйды.

– Каһарманнар урамы! – Шуңа сүзләр белән Илнурга көрәк сыман кулын сузды. Бу үзенә күрә дуслашу, моңарчы булган каршылыкларны оныту билгесе иде. Илнур да, елмаеп, Пәринен кулын кысты.

– Ник Пәри соң син?

– Ник, пәригә охшамаганмыни?!

– Кем белгән... Пәри күргән кешемени?!

– Нәсел кушаматыбыз шундый. Минем әти авылда туган. Бала чагында апасы белән өйдә икәү генә кала болар. Шушындый август айлары булган, күрәсең. Әби уракта, бабай да үз эшендә. Урамга чыгып китәләр икәүләп. Әтигә – дүрт, апасына алты яшь. Ул чакта басу юллары тар, игеннәр биек. Әтиләреннән йорты авыл читендә үк. Болар шуңа басу ягына китәләр. Берзаман карасалар – юлда төлке утыра икән. Әти моны куа китә. Баштарак апа да иярә, ләкин аннан тәмам арий, авылга кире кайтырга үгетли башлый. Әти тыңламый. Төлкене дә әкиятләрдә юкка гына хәйләкәр димиләр икән – берәз бара да, туктап, балалар куып тотканны көтөп тора, ди. Шуннан шуңа, апа, кулын селтәп, авылга кайтып китә, әти төлке артыннан йөгәрә. Кич була,

төн житә – эти юк та юк. Бөтен авыл белән эзлиләр тегене. Таң белән генә табыла бу. Бабайның, ачуыннан шартларга житешеп: «Кайларда адашып йөрдөң, шайтан алгыры нәрсә?!» дигәнәнә эти, бик тыныч һәм ышандырырлык итеп: «Пәри кудым», – дип жавап кайтара. Шуннан кушаматыбыз Пәри безнең. Минем дә позывной Пәри. Син ник Фаза?

– Ә мин – энергетик. Инженер-энергетик. Башта «Татэнерго»да эшләдем, аннан үземчә эшмәкәрлек итеп карадым. Башта ничавагына барды кебек, акчасы да әйбәт кенә керә иде. Тора-бара керемнәр кимегәннән-кимеде, безнең ише вак-төяк частникка көн калдырмадылар...

– Акча жиңел генә керми шул безнең кебек гади кеше кулына...

– Әйе. Кеше үз жае хакындагына уйларга өйрәнгән шул. Алдакчылар күп очрый, төп башына утыртып калдырыргагына торалар...

– Гали дә үз эшендә, Вәли дә үз эшендә булырга тиеш шул, – дип жөпләде Пәри. Аннан үзләреннән ерак түгел каңгырап йөргән Солтанга ымлады. – Менә ул. Солтан бит әле, әйеме? Ул бирегә нәрсәгә өмет итеп килгән? Армиядә хезмәт итмәгән. Иманым камил – алдап-йолдап бармый калгандыр. Эти-әнисе хәрби билетны сатып алып биргәндер. Синең белән минем шикелле урамда пыр тузып сугышып та йөрмәгән ул. Кулына корал тота белми. Ата белми. Аның бирегә килүеннән сиңа, миңа, Ватанга ни файда?

– Синең белән минем шикелле сугыш чукмарларын берәз бәйдә тотар өчен шундый интеллигентлар да кирәктер, Пәри. Күчелә белән начар түгел ул. Солтан, бире кил! – дип дәште Илнур, иптәшенә каршы дәшәр урын калдырмыйча.

Солтан, аптырап, як-ягына каранды, аннан соң үзен чакырган тарафка юнәлде.

– Күзләре дә рәтләп күрми бугай, – дип мыгырдады Пәри.

Утырыштылар. Тәмәке кабызып жибәрделәр.

– Солтан, син дә Казаннанмы? – Илнур бу соравын биргән төсле иде, әмма сөйләшүне нәрсәдән дә башларга белмәгәнгә кабат шушы саламга ябышты.

– Казаннан булып чыга.

– Кем булып эшләдең? – Пәри Солтанны карашы белән бораулап алды.

– Төрлө эшләрдә...

– Утырмагансыңдыр бит?

Солтан куркып ук китте, йөзе агарынды.

– Утырган кешегә охшаганмыни мин?

– Юк үзе. Кемнең кемлеген кем белгән? Бирегә нәрсә дип килдең соң син? Акча эшләргәме?

Солтан Пәригә курку катыш усал карашын ташлады. Әле генә югалып калган, каушаган халәтнең эзе дә калмады.

– Сугышка акча эшлэргә бармыйлар. Сугышка яшәр өчен баралар.
– Яшәр өчен?! – Пәри шаркылдап көлөп жибәрде. – Дустым, синен чын сугышны күргәнәң бармы соң?! Полигонда да шыр жибәргәнәнне бөтен кеше белә, анда нишләрсең?

Солтан үртәүлэргә бирешмәде. Аның уйлары кайдадыр еракта, ә карашы моңсу иде.

– Бер акыллы кеше – Вольтер атлы язучы, бик дәрәс сүзләр язып калдырган. «Без яшәмибез, без яши башларбыз дип өметләнәбез генә», – дигән ул. Бирегә жыелган һәммә кешегә бу гыйбарә килешә. Шушы сугышта жиңгәннән соң, ниһаять, без дә яши башларбыз дигән өмет белән килдек.

– Дәлилләп кара... – Пәри әле генә ишетелгәнне аңлап бетерергә маташа иде булса кирәк.

Солтан ике хезмәттәшенең игътибарын үз кулына алуны аңлады. Хәзер, дилбегәнә нык тотып, үзенең фикерен расларга кирәк иде.

– Безнең батальонны карагыз – барыбыз да диярлек сиксәннәнче елгылар. Плюс-минус ике ел тегендә, ике ел монда. Совет чорында дөньяга килеп, шул идеологиядә тәрбияләнгән мәхлуклар. Хәтерлисез бит инде: «Ленин – сезнең бабагыз», «Пионер галстугын мәсхәрәләмә – ул ата-бабалар каны төсендә», барабан-быргылы ритуаллар, мәгънәсез ант эчүләр. Безне олылар шулай тәрбияләде дә көннәрнең берендә боларның барысын да ялган дип игълан итте. Һәйкәлләр постаментлардан очты, хәлләрәкләр илне дәррәү таларга кереште. Ә без, мәсхәрәләнгән Ил-Ананың ятим балалары, бу тамашаны читтән генә карап күзәтеп тордык. Безгә берни дә эләкмәде. Ягъни без – үзенә тиешле өлештән мәхрүм ителгән буын кешеләре.

– Соң, безнең буын булмый, кем булсын инде тагын?! – Пәри черт итеп төкереп куйды. – Нәкъ без житлеккән чорда башланды бит бу.

– Очраклылык юк монда. Аннан соң, беребезне дә көчләп китермәделәр бит. Үз теләгебез белән жыенып чыгып киттек.

– Ватанны саклау дигән һөнәр бар, дустым! – Пәри Фазага карап күз кысты.

– Анысы шулай. Әмма аннан бигрәк без бирегә дөньяны үзгәрттербез дигән өмет белән килдек. Аңлыйсыңмы? Иртәгә жиңәрбез дә чынлап торып яши башларбыз. Хыяллар чыңга ашар, тормышыбыз житеш булып, очны-очка ялгап яшәүдән туктарбыз дип ышанабыз. Без нәкъ менә шуның өчен биредә.

Пәри, өсләрен каккалап, урыныннан торды. Бер Фазага, бер Солтанга карап алды.

– Сине тыңласаң... Тамагым кипте, егетләр.

Солтан жил-жил атлап киткән Пәригә карап калды.

– Ышанмый, – диде ул, көрсенеп. Аннан Илнурга борылды: – Ә син?

– Нәрсә мин?

– Килешәсеңме мин әйткәннәр белән?

– Кем белгән инде аны, Солтан?! Хыялларым тормышка ашмады дип, сугышка китә башласаң...

– Юк, бу – үзгә сугыш.

– Теләсә кайсы яңа сугыш аңа кадәргесеннән аерылып тора, билгеле. Әйдә, фәйләсүф, кузгалырга вакыт. Биредә ләчтит сатып, хыялыңнан колак кагасың, бел дә тор!

Илнур Солтан әйткәннәргә игътибар итмәгән кебек кыланса да, тегенең сүзләре күңеленә ныклап сеңеп калды. Мылтык та тота белмәгән бу адәм баласы чынлап торып дөньяны үзгәртәм дип килгәнме бирегә? Ә Илнур үзе үзгәрешләргә мохтаж түгелме? Ул элек яшәгән тирәлектә күңеле килешмәгән, кабул итә алмаган нәрсәләр артык күбәйдә бит. Моңы танымау ахмаклык булыр иде. Бәлки, Солтан әйткәннәргә хакыйкать яшеренгәндер?

Алар башка бу сөйләшүгә әйләнеп кайтмадылар. Илнур сизә – Пәринен дә башында мең төрле уй. Әмма ул яңадан әлегә теманы куертырга теләми.

Озакламый аларны бөтенләй башка мәшәкәтьләр биләп алды. Полигонда өйрәнүләр тәмамланды. «Тимер»ләр, хәрби техникага төялешеп, озын колоннага тезелеп, көнбатышка юнәлде. Кояш батышы ягында аларны инде чынбарлыкның кырыс сынаулары көтә иде. Көнбатышта аларны кочак жәеп канлы бәрелеш каршы алды...

– Пәри, парашют белән сикергәннең бармы синең? – Илнур гадәттәгечә өстәгә урында, Пәри исә аның астындагы нарларда урын алган иде.

– Пәри дигәч тә, очып йөри дип уйлыйсыңмы әллә?! Юк, парашютка ук барып житә алганым юк.

– Менә, кара. – Фаза, өстәгә урыныннан иелә төшөп, телефонын сузды.

Пәри телефонны кулына алды. Илнурның парашют белән сикергән мәле.

– Алга таба актар. Анда фотолар шактый, – диде Илнур эчке бер горурлык хисе белән.

Пәри фотоларны карап чыкты.

– Утыз яштың соң парашют белән сикерергә карар кылдым. Иллә дә рәхәт нәрсә инде ул, малай!

– Юләр икәнлегенә белә идем инде...

– Син андагы ләззәтне күрсәң! Бигрәк тә парашют ачылганчы. Син тулысы белән Ходай хозурында. Берни кыла, берни эшләтә алмыйсың. Упкыңга таба очасың да очасың. Бу чарасызлыктан баш әйләнә, кан яңарып киткән төсле була. Эйфория дип шуны атыйлардыр инде. Адреналин күтәрелә. Өстә, һавада килеш адәм баласының ни

дәрәжәдә кечкенә, Галәм масштабында юк кына нәрсә икәнлеген аңлыйсың.

– Ә парашют ачылгач?

– Парашют ачылгач, кеше икәнлегенә, бөеклегенә исеңә төшерәсең дә адәми зат уйлап чыгарган жайланма белән матур гына идарә итәргә керешәсең...

– Кызык икән.

– Бик! Менә биредә эшебез беткәч, мин сине дә парашют белән сикерергә өйрәтәчәкмен.

Пәри елмаеп куйды:

– Бигрәк зур планнар корасың син!

– Кормый тагын! Әле минем мунча салып бетерәсе бар. Белсән син минем мунчаның ниндилеген! Артыш себеркесенә кадәр әзерләп куям. Артышны беләсеңме?

– Беләм инде. Жән куа торган агач.

– Нәкъ шулай. Бөтен жән-пәриләреңне куып бетерәбез.

Фаза янә телефонына чумды, аннан иелә төшеп, кабат Пәригә сузды.

– Кызым.

– Йөз тапкыр күрсәттең бит инде, Фаза!

– Менә бусы – улым. – Илнур, кабат телефонын тотып, башын мендәр урынына бөгәрләнгән йокы капчыгына терәде. – Әллә син бу тормышта очраклы нәрсәләр бар дип уйлыйсыңмы? Нич кенә дә юк. Барысы да алдан уйланылган, илаһи көчләр тарафыннан исәпләп куелган. Агачтагы яфрак та очраклы гына жиргә барып ятмый. Ул нәкъ менә берәр төрле орлык өстенә ята. Шул орлык кышкы суыкта өшемәсен өчен. Яфрак жылысында теге орлык кар ятканчы туңмый исән кала. Киләсе елда язын шыта. Яңа агач үсеп чыга. Чөнки теге яфрак койган агачның гомере санаулы, аңа алмаш кирәк. Дөнья шулай давам итә. Ә без, кешеләр, нәселләребезне давам итәргә тиеш. Без, синең белән юкка гына очрашмадык. Минем дә, синең дә улыбыз һәм кызыбыз бар. Яшьләре белән пар киләләр. Без аларны ничиксез өйләндереп, кодалар булырга тиеш, Пәри!

– Аларның да холыклары синеке шикелләме? – Пәри бу сүзләргә ишетүдән гажәпкә калган Фазаның йөзен күз алдына китерде. Тегесе аска иелеп үк карады.

– Ә минем холкыма нәрсә булган?

– Кирелек бар үзәңдә, шул гына...

– Кирелек түгел ул, Пәри. Үжәтлек, үзсүзлек. Усаллык сәбәпче түгел бит моңа.

– Беләм инде. Гаделлек эзлисән.

– Әнидән күчкән гадәт. Ул да гомере буге шундый. Гаделсезлеккә юл куймады, бик горур кеше, безне дә шулай тәрбияләде. Авырлык кичерсә кичерә, әмма үзен кыерсытырга урын калдырмый. Әнигә бу

сыйфат эбидән күчкәндер, мөгаен... – Фаза бер мәлгә дәшми торды. Аннан тавышы бөтенләй үзгә, аңа сирәк кенә хас булган жылылык, күнел нечкәргән сыйфатка керде: – Ө балаларым бик әйбәт минем, Пәри. Андый балалар өчен... Андый балаларның киләчәге өчен һич үкенми үләргә дә була...

Урам якта ишетелгән шау-шу аларны янәдән кырыс чынбарлыкка кайтарды. Кемнәрдер кычкырып сөйләшә, көлешә, аңа техника гөрелтесе дә кушылды. Пәри белән Фаза, сүз куешкан төсле урыннарыннан торып, урамга чыктылар.

– Карагыз, егетләр, комбат нинди раритет алып кайткан!

Солдатлар сырып алган урынга Фаза да ашыкты. Бактың исә, хәрбиләрне сабыйларча шатланырга һәм гажәпләнергә мәжбүр иткән экәмәт – гап-гади «Урал» мотоциклы икән! Бер караштан ук аңлашыла – бу матай күпне күргән. Бишеген, канатларын әле аннан, әле моннан күгәрәк кимерә башлаган.

– Иптәш комбат, кайдан таптыгыз мондый борынгы динозварны?! – дип ыржайды кемдер.

– Динозаврмы-юкмы, анысын тормыш күрсәтер. – Комбат, канәгать елмаеп, сакалын сыпырып куйды. – Бакча малы түгел, егетләр, акча малы. Бер абзыйдан сатып алдым. Кирәге чыгарга тиеш моның. Бераз карап жибәрергә генә кирәк. Йә, кайсыгызның кулы ята?

– Минекә! – дип кычкырып жибәргәнән сизми дә калды Илнур. Хәер, аның юлын кисәргә ашкынучылар күренмәде дә.

– Фаза, яхшы, сиңа тапшырам. Син энергетик түгелме соң?

– Инженер-энергетик, иптәш комбат! Шунның өстенә, мин балачактан матай белән үстем. Авылда күп чаптык без, аңа атланып.

– Бераз рәткә китерәсе булыр, берәр төрле ярдәм кирәк булса әйтерсең, Фаза.

– Яхшы, иптәш комбат!

Шул мизгелдән Илнур, дөньясын онытып, матайга ябышты.

Илнур мондый техника белән балачактан ук маташты. Ул һөнәргә Заһир бабасы өйрәтте аны. Апасы белән икесен жәй буена әнисенң туган авылы Чирмешәнгә кайтаралар иде. Илнур вакытын бабасы белән мәш килеп үткәрде. Авылда милиция-фәлән юк, шуңа күрә тимер атны әле үсмер чакта ук ияrlәргә өйрәнде. Дөрес, әбисе Дания моны бер дә хуламый иде.

– Ярый ла инде үзең, яшисен яшәгән дигән шикелле! Япъ-яшъ баланы матайга утырталармыни?! – дип, табынга утырган саен тирги иде ул ирен. – Мәтәлеп китеп, муенын сындырса?

– Мәтәлми, – дип елмаеп, Илнурга күз генә кыса Заһир бабасы. – Бишеге бар бит, ничек мәтәлсен, ди, ул?!

– Бала гына бит әле! Юлда югалып калып, рулен читкә борып жибәрсә?!

– Басу юлында әллә кая кереп китә алмый, кире борылып чыгар. –

Бабасы Заһир, хатынының сүзлэрен сабыр гына тыңлап, һәрберсенә жавабын таба торды. Дөрөс, аның да түземлеге беткән вакытлары бар иде: – Дания, сине тыңласаң, балаларны өйдә бикләп утыртасы гына кала бит! Урманга барма – бүре ботарлар, суга кермә – батарсың, анда басма, монда торма... Егет кеше бит ул, канса да канис!

– Егет кеше булырга иртәрәк әле, – дип, үзенекендә тора Дания әбисе. – Мин бит юкка гына сөйләмим боларны!

Дания әбисе шуннан соң озын-озаклап, ничәнче елда кемне бүре ботарлаганын, кайчан кемнең батып үлгәнлеген һәм башка шундый кыйссаларны баян итәргә керешә. Ирләр, моның белән бәхәсләшеп тормавың хәерлерәк дип, дәшми генә тыңлап торалар. Дания әбисе кырысрак кебек тоела. Аны якиннан белмәгән кеше усал да дияр, бәлки. Әмма Илнур белә – әбисенә тышкы кырыслыгы кабык кына, аның артында бала-оныкларга, якиннарына, һаман тиргәлеп торган иренә карата жылы ярату хисе яшеренгән. Гомумән, аларның өендә артык егылып китеп тәкәллефләнү юк. Күкләргә чөеп мактамыйлар да. Берәр яхшы нәрсә эшләсәң: «Булган бит инде, тагын нәрсә кирәк?» дигән жөмләне ишетү шул мактауның иң югары ноктасы булыр.

«Урал» мотоциклы Илнурны энә шул хатирәләренә, тыныч-бәхетле балачагына кайтарды кебек. Хәзер инде аны күбрәк майга баткан рәвештә очратырга мөмкин иде. Матайны яңабаштан сүтеп жыйды дияргә мөмкин.

– Хужасы әйбәт кеше булган моның, – дип мактый иде, егетләр белән тәмәке көйрәткән чакларда. – Бөтен жирен яхшылап майлап тоткан. Болай карап тормаса, мондый борынгы мотоцикл исән калыр идемени?

Искегә тисәң – исен китәр, «Урал»ның да житешсез яклары табылды. Аңа кайбер запас частьлар кирәклегә ачыкланды. Илнур очраган бер хезмәттәшенә якин-тирә авылларда берәрсендә шушындый ук матай юкмы икәнлеген белешергә кушты. Баштарак аның бу сүзләренә артык житди карамадылар кебек. Кабат-кабат әйтә торгач сендә тагын. Батальон хәрбиләренә берсе булмаса, икенчесе жирле халык белән аралашканда, «Урал» мәсьәләсен кыстыргалап куярга өйрәнде. Һәм көннәрнең берендә Илнурга да бәхет елмайды – алар урнашкан жирдән ерак түгел бер авылда шушындый ук матай бар диделәр. Хужасы – ялгызы яшәүче Нюра түти икән. Илнур, сатулашу очрагына акча хәстәрләп, Нюра түти янына чыгып китте...

Авыл кечкенә, Нюра түтине эзләп табуы әллә ни авыр булмады. Йорты зур һәм нык иде аның. Батальоннан алып торган «УАЗ» машинасын капка төбөндә калдырып, Илнур ишегалдына узды.

– Төтя Нюра, здравствуйте! – дип шәрран ярды ул, тирә-якны күзләп.

Ишегалдына карап торган тәрәздә шәүлә күренде. Йөрәге безаз сызлап куйган итте – Дербентның сак кыланьрга кушканлыгын

исенә төшерде. Ялгыз гына йөрмәскә үгетләделәр бит, үзе генә чыгып киткәнәнә үкәнергә туры килмәгәе. Бу якларда диверсантлар шактый, әле тегеннән, әле моннан шомлы хәбәрләр килеп кенә тора. Тик Ньюра түтине берүзе генә яши диделәр бит. Шуңа да берничә солдатны күрсә, курка калыр, киреләнер дип фаразлады Илнур.

Чолан ишеге шыгырдаганы ишетелде. Илнурның колагы таныш сүzlәр эләктереп алган кебек булды. Тукта, тукта, башы буталып, галлюцинация-фәлән түгелдер бит?! Аермачык яңгырады түгелме? Әнә, янә кабатлый:

«Нишләп йөриләр болар тагын, каһәр суккыры нәрсәләр!»

Ихлас ачу һәм нәфрәт белән, әмма чеп-чи татарча әйтелгән бу сүzlәрдән Илнурның йөрәге икенче бер халәттә жилкенеп куйды. Шатлыктан күкрәге кысылды.

Ишек ачылды, бусага караңгылыгында чак кына бөкрәя төшкән ак яулыклы әби сыны шәйләнде. Сөяккә калган кулы таякка таянган, талчыккан күzlәре эчкә баткан, әмма аларда барыбер яшәү көче һәм ныклык сизелә.

– Исәнмесз, апа! – дип елмайды Илнур. – Минем исемем Илнур.

Бусагада басып торган карчык та гажәпләнде, ул, күzlәрен чекерәйтә төшеп, Илнурга текәлде. Аннан саклык белән басып, бусага аша атлады. Илнур аның аягындагы ак оекбашны, ялтырап торган кызыл эчле кәлүшне, иңенә салынган мамык шәлке абайлады. Әбекәй, бер кулы белән қояшны каплаган итеп, янә егеткә бакты:

– Илнур дисеңме?

– Илнур, апа, Илнур.

Әбекәй колакларының дәрәс ишеткәнлегенә инангач, тынычланып калды, йөзе кырысланды, күз карашы очкынланып алды.

– Нәрсә даулап йөрисең син, Илнур? – Шулай да, егетнең исемен әйткәндә жылылык сизелеп китте кебек.

– Гафу итегез, сезнең исемегезне белмим...

– Ньюра дидең бит. Безнеңчә Нурия булам инде. – Ул егетне баштанаяк күzlәп чыкты. Әбекәй ни турындадыр уйлый иде. – Кайдан килдең?

– Тегеннән... – Илнур, югалып калып, капка ягына ишарәләде.

– Тумышың белән кайдан син?

– Апас районы.

– Ә, Апас районы... – Нурия әби янә дәшмәс булды, күzlәре белән Илнурны бораулавын дэвам итте. Аннан анык кына бер карарга килде шикелле: – Әйдә, өйгә кер.

– Мин ни...

– Болай аяк өсте сөйләшерлек сәламәтлегем юк. Сезнең белән булганы да бетәр, каһәр, – дип сукранды әбекәй, егеткә борылып карамый гына. Илнур аңа иярде.

Өйдә рәхәт иде. Бер генә мәлгә Илнур үзен авылга, Чирмешәнгә,

Дания әбисе хозурына кайткан төсле хис итте. Мең ярым чакрым ара бер мизгелдә уалып юкка чыкты кебек. Әйтерсең ул үзләрендә, туган жирендә. Өй эченең бөтен бизәкләре, челтәрләре, сәгать текелдәве, хәтта исләре – барысы да аңа таныш. Гүя Татарстандагы гади генә бер йортны алганнар да төбө-тамыры һәм хужабикәсә белән бирегә күчереп куйганнар.

– Утыр, балам, – дип, табынга дөштә Нурия әби. Үзе кухня ягына кереп китте. Тиздән аннан чәйнек сызгырганы ишетелде.

Өйдә әби таяксыз гына йөри иде. Ул ашыкмый гына табынга прәннек белән кәнфитләр чыгарды, аннан, калтыранган кулларында шалтыр-шолтыр шалтыратып, ике чәшке чәй китерде.

Бөтен бу манзара Илнур өчен бөтенләй көтелмәгән иде – ул үзен әллә өндә, әллә төштә дип уйларга да белми. Аның авыз ачып утырганын күргән Нурия әби хәйләкәр елмаеп куйды:

– Нәрсә карап каттың? Агу салып бирер дип уйлыйсыңмы әллә?

– Юк ла инде, сез нәрсә...

– Нәрсә-нәрсә... Агуны сиңа түгел, үземә салыр идем дә, ярамый шул. Тегесе дә, монысы да – безнең өчен гөнаһ. Картым жәннәттә көтеп ятадыр, мин жәһәннәмгә китеп барсам, кәефе кырылып бичараның! – Нурия әби кеткелдәп куйды. – Апастан дисең инде, алайса?

– Апастан.

– Ә мин Балтачтан. Яшьли шушы якларга чыгып киттек. Бәхет эзләп, байлык куып. Син эч чәенне, эч, тартынма. Агу турында болай, шаярттым гына. Үзебезчә эндәшкәч, табынга чакырмый куып чыгармадым инде. Безнең халыкка алай кылану килешми. Житеш, әйдә, бары – бергә, югы – урта.

Илнур өстәлдәге прәннекләргә үрелде. Ул арада бүлмәне күзләде. Бер фоторәсемгә аеруча игътибар итте. Ир белән хатын. Ирнең йөз-кыяфәтеннән, карашыннан ук көч-куәт бөркелеп тора. Аның янәшәсендәге хатын-кыз исә үтә дә нәзберек сыман.

– Яшь чакта чибәр идем шул, – дип, аның карашын эләктереп алды Нурия әби. – Картым ай-ваема карамый урлап алып кайтты. Бирегә дә минем сүзне тыңлап тормый-нитми алып китте. Ул вакытта әкият иленә китәбез төсле тоелды. Үзе жылы як, якында гына диңгезе дә бар, йөзем шаулап үсә, карбыз-кавыны дисеңме! Шахтада эшләп, череп баерга мөмкин, уч тутырып акча түлиләр, безнең Татариядәге кебек хәерчелек түгел. Рәхәтләнеп яшәрбез шикелле иде... Пенсиягә чыгып, шул хыялланган төслерәк яши дә башлаган кебек идек инде. Болай буласын кем белгән соң?! Ярый ла, картым үлеп котылды. Мин менә үлә алмый интегәм. Вакыт инде, балам, вакыт, туксан белән барам бит. Чәшкеңне бирче, чәенне яңартам.

– Юк, булды...

– Бирермен мин сиңа булдыны! Безнең халыкта алай бер чәшке чәй белән аерылышу гадәте юк. – Нурия әби жәһәт кенә кухня ягын

эйләнеп тә чыкты. – Туксанны ваклайм, әйе... Ир кешегә кайда да рәхәт инде ул. Менә картым да иртә китеп барды, сугыш галәмәтен күрмәде. Ә миңа насыйп булган икән. Аның снарядларын да әйтер идем инде. Ник берәрсе шунда минем өйгә эләксен, ди, э?! Идән астына да төшмим, шушында гына ятып йоклайм. Үлемнән куркыр яштыгә түгел. Туксан белән барам дидем шикелле, әйеме?

– Әйттегез, Нурия әби. Безнең егетләргә хәбәр итсәм, алар сезне моннан алып китә алалар, снарядлар булмаган урынга.

Нурия әби янә рәхәтләнеп бер кеткелдәп көлеп жибәрде:

– И балам! Тынычлык эзләп, торган жирне алмаштырыр яштыгәмени мин?! Әллә соң син минем балалар юк дисеңме? Бар, Аллага шөкер! Бер улым, бер кызым. Улым – Киевта, кызым – Казанда. Әле берсе үзләренә чакыра, әле икенчесе. Картымның каберен ташлап, алар янына чыгып китәм димени? Юк, шушында соңгы сыену урынын табарга насыйп инде.

– Балаларыгыз төрле якларда икән...

Нурия әби авыр сулап, уфтанып куйды.

– Төрле якларда шул. Мин ике ут арасында сыман, балам. Балаларым бер-берсе белән аралашмый. Улым тегеләр яклы, кызлар – болар ягында. Баштарак бәхәсләштеләр, соңрак дошманлаштылар, хәзер инде бер-берсен белешмиләр дә. Улым шалтыратса, аңа – сеңлесе турында, кызым хәбәргә чыкса, абыйсы турында сөйләп калырга ашыгам. Ә алар миннән – әниләреннән дә бер-берсе турында бернәрсә дә ишетергә теләми. Берсе турында сүз башладыммы – икенчесе шунда ук, тизрәк саубуллашып, телефонны ташлый.

Нурия әби яулык чите белән күз яшен сөртеп куйды.

– Улыгыз... Ул сугыштамы?

– Юк, Аллам сакласын! Сугышчы түгел, айтишник. Кампитрлар белән эш итә. Бик акыллы инде, күз генә тимәсен.

– Ә сез, Нурия әби?

– Нәрсә мин?

– Сез улыгыз яклымы, әллә кызыгыз белән килешәсезме?

Нурия әби, корт чаккандай, урыныннан сикереп торды, барып, тәрәзгә күз салды, аннан ишек катын әйләнде. Янә табынга утырды, инде суынып беткән чәенә үрелде.

– Безнең картым белән бирегә күченеп килгәнгә алтмыш елдан артык вакыт узган, балам. Минем балаларым үзләре әби-бабай булып беттеләр. Сугышка кадәр кызым ягыннан оныгым хатыны, ике сабыен ияртеп, кунак булып киттеләр. Рәхәтләнеп йөгәрештеләр, күрсәң син аларны! Өйнең астын өскә китерделәр. Бакчаның башына життеләр. Дингезгә барып, туйганчы коендылар. Улымның гаиләсе кайтты. Күчтәнәчләр алмаштылар. Кызым Казаннан абыйсына бүләкләр жибәргән, абыйсы – Киевтан сеңлесенә... Хәзер боларның барысы да сагынып сөйләргә генә калды. Мин кем яклы

дисеңме? Беркем яклы да түгел. Шул ук вакытта икесе яклы да. Ничек телисең – шулай аңла. Икесе дә минем бала. Икесе дә миңа якын. Ничек берсен икенчесеннән аерыйм, ди?! Минем шушы нигеземдә тынычлап үләсем генә килә. Тизрәк үлсәм, газапларым болай үзәккә үтеп бимазаламас иде. Газраил да киләм дип тормый. Безнең кебек карт-корыга аның да игътибары юк, энә, яшьләр артыннан чаба, каһәр суккыры! Тынычлык яклы мин, балам. Тегеләргә дә авышмыйм, боларга да. Син ни... Йомыш белән килгән иденме?

– Йомыш белән, Нурия апа! Сездә иске мотоцикл бар диделәр.

Әбекәй тел шартлатып куйды, әле генә кайгы-сагыштан йөзөндә тирәнәеп киткән жыерчыклары кимедә төсле, ул ихлас елмайды:

– Бөтен нәрсәне белеп торугызыны әйт әле син! Кая карама – шымчы!

– Юк инде, шымчы түгел. Авылда сораштырган идек...

– Менә сез китеп барырсыз да, тегеләр килер. Тегеләргә сине чәй белән сыйлап утырганымны сөйләләр. Зоя Космодемьянская кебек асып куйсалар, нишлисең? – Әбинең йөзе янә үтә житди төсмер алды, эмма икенче мизгелдә ул кабат кеткелдәп көләргә кереште. – И, бу кешеләрне әйтер идем инде! Бернәрсәне дә яшерерлек түгел, барысын да күреп торучы да, сөйләүчесе дә бар. Әйе, матай, ди, шуннан?

– Сез миңа аны сатып жиберә алмассызмы?

Нурия әби уйга калды.

– Картым бик саклап тотты ул матайны. Миңа да ул кадәрле кадр-хөрмәт тәтемәгәндер. Шахтадан кайту белән шуңа ябыша. Аннан карый, моннан сипли. Мине бишегенә утыртып, шәһәргә алып барган чаклары да булды. Рәхәт вакыт иде ул, балам. Әллә без яшь идек, әллә заманасы шундый... Ә сиңа ул матай нәрсәгә?

– Безнең батальонга кирәкле техника ул, Нурия әби.

Әбекәй урыныннан торды, борын астыннан ниндидер жыр көйли-көйли, табын жыештырырга кереште. Аны-моны әйтми, кухня ягына кереп китте. Тиздән теге яктан шалтыр-шолтыр савыт-саба юган тавыш ишетелде. Илнур сабырлык белән көтәргә кереште. Әби, кабат олы якка чыккач та, аңа беренче күргәндәй текәлеп катты.

– Син нәрсә, китмәдеңмени әле?!

– Әби, матайны сөйләшеп бетермәдек бит.

Нурия әбекәй, уфтанып, диванга барып утырды. Аннан усал ялтырап торган күзләрен егеткә төбәде.

– Сатылмый ул, балам. Иремнең төсе итеп саклыйм мин аны.

– Ул исәннәргә булыша алып иде, Нурия әби.

– Ничек итеп? Пулямут куясың да нимесләр кебек та-та-та китереп, кешеләрне атып йөрисеңме, нәгъләт?!

– Юк, киресенчә. Ул мотоцикл белән без яралыларны коткарып идек. Егетләрне фронт сызыгыннан алып чыгар өчен кулланырга уйлыйбыз без аны.

Нурия әби тирән уйга калды. Аннан стенада эленеп торган фотога күз салды. Илнур да карашын шунда юнәлтте. Аларның икесенә дә шахтёр абзый карап тора иде.

– Алдамыйсыңмы? – дип пышылдап диярлек дәште Нурия әби.

– Валлаһи газыйм!

– Әйдә, алайса, Аллага тапшырып!

Матайны Нурия әби күпме генә мактамасын, ул инде элеккеге ыспайлыгын күптән югалткан иде. Озак вакыт сарайда яту үзенекен иткән – ул инде үтилгә тапшырырлык хәлгә төшкән. Шулай да Илнур аның үзенә яраклы булган детальләре барлыгын бер карашта билгели алды. Бишеген калдырып, матаен гына алып китәргә карар кылды. Күгәрәп каткан мотоциклны урамга берүзе алып чыгып, «УАЗ» машинасына салу шактый көч таләп итте, әмма Илнур бирешмәде, жинде. Бәлкем, Нурия әбекәйнең таягына таянып, бертуктаусыз бытылдау аралаш догалар кылып торуы да ярдәм иткәндер. Тәмам чиләнсә дә, морасына иреште.

Нурия әби аңардан акча алмады.

– Улым, әбиеңне алдама, яме?! Матаең кешеләр коткарыр өчен генә хезмәт итсен. Башыгыз сау булсын дип, гел догада торымын, – дип озатып калды ул Илнурны.

Кире кайткан вакытта Илнур әлеге очрашуны янә хәтереннән кичерде. Нурия әбидә үзенәң Дания әбисе чалымнары бар кебек иде. Нинди гажәп хәл – язмыш әллә кайларга, меңнәрчә чакрым ераклыкка илтеп ташласа да, татар әбисе биредә дә шул ук әби булып калган. Генетик дәрәжәдә, Аллаһы Тәгалә тарафыннан салынган охшашлык, аны бернинди чит мохит тә жинә алмаган. Сөйләшү рәвеше, өйне карап тору тәртибе, чәй белән сыйлау гадәте... Барысы да бер үк төрле, барысы да үзәкне өзәрлек дәрәжәдә таныш һәм якын. Һәм шушы якынлыкны тоюдан күңелне самими бер рәхәтлек биләп алды.

«Урал», акрынлап, хәрби халәткә керә барды. Фронтка якын урында сайланып тору мөмкинлеге юк – идән буяуларын табыштырып булса да, Фаза аңа сугыш кырына туры килердәй тышкы кыяфәт тә кертте. Мотоцикл куе яшел, көрән, саргылт төсләргә буялды, хәтта аның алгы пыяласы да шул буяулар белән сыраланган иде. Төзеклек ягыннан тел-теш тидерерлек түгел – бер тибүдән кабына. Илнур үзе белән һәрвакыт бишекнең алгы өлешендә бер канистра бензин йөртә. Бабасыннан калган гадәт – запас беркайчан да зыян итмәс. Бишекнең арткы өлеше медицина кирәк-яраклары өчен ярап куйды.

Тик менә шул бишек мәсьәләсендә Илнур тынычлык таба алмады. Аның арттагы өлешендәге кечкенә ишеге ябылмый – тупсалары черегән. Тәки тәртипкә китереп булмый. Илнур әлеге тупсаны кайдан табарга мөмкинлеген искә төшергәндә, теге яктан үзләренә карата һөжүмнең кыза башлаган вакыты иде. Шулай да, тәвәккәлләде.

Дербент Фазаны дәшми генә тыңлап торды, аннан каршысындагы картага иелде.

– Кайсы хутор дисең?

Авылның исемен бик яхшы белсә дә, янә сорады. Илнурның жавабын да көтеп тормый, нәкъ шул ноктага текәлде.

– Бүген төнлө ул хуторны утка тоттылар, – диде комбат, Илнурга борылып карамый гына.

– Аңа тимәгәндер.

– Кемгә?

– Әбигә.

– Нинди әбигә?

– Мотоцикл хужасына.

Дербент Илнурга ихлас гажәпләнү катыш ачулы караш ташлады да өстәл яныннан ары атлап китте.

– Жибәрә алмыйм, Фаза.

– Иптәш комбат...

– Юк дидем. Боярык.

– Бу бит... Бу сезнең дә мотоцикл бит, иптәш комбат.

Дербент Илнурга сөзеп карады.

– Шул кечкенә шыгырдавык тупса өчен анда барасыңмыни?

– Кечкенә шыгырдавык тупсалардан зур механизмнар төзелә, иптәш комбат...

– Ризалыгым юк! – Дербент, Илнурга арты белән борылып, янә кәгазьләргә кереп чумды. Аннан үз-үзенә әйткәндәй тавышы ишетелде: – Телефоныңны кабыза күрмә, көтеп кенә торалар.

...Хутор-авыл әллә кайдан ук аны кара төтен һәм шул янгыннан чыккан буылдыргыч ис белән каршылады. Әле кайчан гына яшеллеккә күмелгән урамнарның асты өскә килгән, бакча-йортлар актарылган... Илнур мотоциклын Нурия апа йортына таба ашықтырды. Хәзер инде биредә жәһәт кенә жилдереп булмый, жирне каезлап төшкән бүрәнкәләрне урап үтәргә туры килә.

Нурия әбинең өе торган урын тоташ хәрабәләргә калган. Әйтерсең әкияти явыз дию килеп, аның йортын учында вак ком халәтенә житкереп уган да бер кыя итеп өеп куйган. Агач-такта кисәкләре тырпаеп торган ул кыяның төрле ягыннан төтен күтәрелә...

Мотоциклыннан төшеп, Илнур, белгән догасын укый-укый, тар-мар ителгән нигезгә якынлашты. Машина тавышы ишетелде. Илнур, шул тарафка борылып, иңенә асылган автоматын кысыбрак тотты. Янгын сүндерүчеләр килә икән. Алар да ерак түгел туктады. Шофёры урында калды, кабинадан куе мыеклы агай төште. Аның йөзе корымга баткан, бөтен кыяфәтен чиксез арыганлык хисе биләп алган. Тәмәкесен кабыза-кабыза, Нурия апаның өен күзләде, үзе Илнурга таба атлавын дәвам итте. Янәшәгә үк килеп житкәч тә дәшми торды. Илнур үзе беренче булып сүз башларга жөрйәт итте.

– Ялгыз әби яши биредә. Нурия. Төтя Нюра.

Янгын сүндөрүчө, күзлөрөн кыса төшөп, Илнурны күздөн кичерде.

– Татар батальоныннанмы? – диде ул, егетнең нашивкаларына ишарэләп.

– Шуннан... Әби дә татар иде. Аны мөселманча жирлэргә кирәктер.

– Мөселманча! – Абзый тел шартлатып кына куйды. – Жирлэргә кирәк. Шунысына булса да өлгерәсе иде, энем. Бу – бүгөнгә өченче нокта. Барысына да кул житми, шайтан алгыры!

– Ник бирегә бәрәләр соң алар?

Абзыйның карашыннан ук куырылып килерлек иде – үзе үк яңа янгын чыгарырлык. Әмма түздө, эчендәге ташкынны баса алды, бары тик чигәсендәге кан тамырлары гына бер мәлгә куркыныч рәвештә бүртеп алдылар. – Син, энем, үзегезнекеләр янына китсәң иде. Хәрби киемен кызыл чүпрәк төслө.

– Һавада шымчылар күрәнми бит.

– Хе, хава, имеш! Шушы йортларда алар юктыр дип беләсеңме?! Житәрлек. Халыкны да гаепләп булмый. Береgez килә, икенчегез китә. Кемгә табынырга белгән юк.

– Китмәбез.

– Шулай дия-дия, егерме ел үтөп бара бугай инде. Әбиң өчен борчылма. Ничек күмелсә дә, шәһит жан ул. Аллаһы Тәгалә бездән яхшырак белә. Ә син бар, үзәңнекеләр янына кайт.

Көнбатыш канлы рәшә төсенә керде. 2023 елның кызу жәңдә, «Тимер» батальоны, күнегелгән урыныннан кузгатылып, колонналарга тезелде. Тузан өөрмәсенә күмелгән техника каршы якка кузгалды. Кызган табага әйләнгән броняга солдатлар ябышып утырды. Өстө ябулы йөк машиналарына кирәк-ярак төялде. Шул кирәк-яраклар арасында, түмгәк саен ыңгырашып куя торган «Урал» мотоциклы да бар иде...

...«Тимер» егетләре штурмга әзерләнәргә кереште. Түбәсез йортлар, жимерек ихаталар, кыйшайган киртәләр арасында моңарчы күрелмәгән жанлылык хөкем сөрә. Егетләр гадәттәгедән катырак кычкырып сөйләшә – кайберләренәң тавышында тимер зыңгылдавы ишетелеп куя. Күнел күтәрәңкелеге башка көннәрдәгедән югарырак. Кемдер көлеп жибәрә, кемдер иптәшен усал төрттереп куя. Юк, шатлыклы шау-шу түгел бу. Һәркемнең күңелен шом баскан. Ул борын аслары сирәк йоннар белән сипләнгән япъ-яшь егетләрнең дә, дөнья мәшәкатен башыннан кичереп, шул хәсрәтләр хакындагы хатирәләргә жырчык юлларына язып куйган олпат ирләрне дә биләп алган. Ул эчтән куркыта, уйландыра, өркетә. Аны басар өчен кычкырып сөйләшәргә тырышасың. Аннан арыну өчен мөмкин кадәр көлкө һәм оятсызрак мәзәкне искә төшерәсең. Һәм мондый гамәлләренәң төп максаты – үз-үзәңгә кереп бикләндән, шул шом кочагына тарымаудан саклану.

Кырыс ир-атлар утка керергә эзерләнә. Гәпләшү-сөйләшү арасында сугыш кирәк-яракларын барлый. Кесә телефоннарын сүндереп, янә бер кат документларын караштыра да, калын целлофаннан эшләнгән пакетка тыгып, киёмнәре эчендәге иң ышанычлы кесәсенә яшерә. Жетоны ныкмы – анда нәкъ менә аның тамгасы сугылган бит, өзелеп төшеп калмасын. Берәүләр шушы шау-шу арасында, башкаларга күрсәтмәскә тырышкан итеп, муеннарындагы хачларын үбеп, аларга нәрсәдер пышылдарга өлгәрә. Икенче берәүләре, муендагы бөтиләрен кысып тотып, иреннәрен кыймылдатып, әллә Аллага, әллә инде шул бөтине кадерләп ясаган якын кешесенә мөрәжәгать итә.

Ир-егетләр утка керергә эзерләнә. Дәшми генә кайнашучылар да бар. Аларның бөтен игътибары коралда. Кабат аны сүтеп жыялар, һәрбер өлешен энә күзә аша үткәрәләр, кирәк жирен майлап куялар. Инде жыеп бетергәч тә, көпшәсен күтәрәп төбәп карыйлар. Боларының һәрбер гамәле төптән уйланылган, белдекле. Карашлары нык, ышанычлы. Бу алар өчен беренче генә штурм түгел. Бәлки, беренче генә алыш та түгелдер.

Менә, тар-мар ителгән авылның калдык-постык йортларының шәрә диварларын дер селкетеп, бомбардировщиклар очып үтә. Алар бик түбән баралар һәм борыннарын кинәт югары күтәрәп, һавага күтәрелеп тә китәләр. Артларынан утлы очкынар чыга. Ул очкын-бомбалар, ары китеп, дөньяны тетрәтеп куя. Вертолётлар да билгеле бер чиккә кадәр генә оча, кисәк кенә борылып кире китә. Тимер кошлар керергә курыккан күренмәс чик артында – мәхшәр. Анда – алгы сызык. Анда үлем тантана итә. Тимер кошлар да керергә курыккан ул биләмәләргә менә шушы ир-атлар – гап-гади кешеләр ыргылачак.

Ир-егетләр утка керә. Беркем дә моны кызык бер уен дип санамый. «Курку белмәс» дип, мәрхүмнәр һәм геройлар хакында гына әйтәләр. Эмма утка кергән һәркем – бары тик гади бер кеше генә. Алар барысы да курка. Хәтта берничә сугыш үткәннәре дә. Куркулары гына төрле аларның.

Ир-егетләр утка керә...

Илнур Пәри янына килеп утырды. Тегесе аңа борылып карамады, коралы белән кайнашуын белде. Тирә-якта хәрби комплект таралып ята, аларның барысын да мәгълүм бер тәртип белән урнаштырырга кирәк.

– Сөз анда кереп китәсез, мин монда калам, – диде, ниһаять, Илнур, күңелендәге уйлар өермәсә хакында кереш сүзсөз-нисөз хәбәр итеп.

Пәри, мавыгып эшлэгән эшен туктатып, Илнурга текәлде.

– Фаза. – Пәринен күзүндә усал очкынар уйнап алды. – Нинди юләр сүз сөйләп утырасың син?!

– Комбат мине эвакуация төркеменә билгеләде.

Пәри, мылтыгын читкә куеп, жиргә барып утырды, тәмәкесенә үрелде.

– Син эвакуация төркеменен нәрсә икәнлеген беләсеңме соң?

– Беләм...

– Нәрсә беләсең?

– Тегеләрнең накатлары тәмамланган вакытта, атышмаган арада яралыларны алгы сызыктан алып чыгу. – Илнурның кинәт өянәге кузгалды. – Син ник миңа юләр сорау биреп утырасың, Пәри?! Моңы кем белми?!

Пәри дә кыза башлады, аның тәмәке тоткан бармаклары ук калтыранырга кереште.

– Алайса, дуслым, син тагын берничә нәрсәне яхшы беләсең. Эвакуация төркеме тегеләр өчен – беренчел максат. Яралыны алып чыгамы ул, үленеме, йә булмаса үзләренең кулга алынган солдатлары – махсус эзләп, саклап торып юкка чыгаралар. Без блиндажда утырабыз, ә сиңа мотоцикл белән ачыклык аша арлы-бирле йөрисе. Куркыту түгел бу, сине куркытып та булмый. Әмма башыңны берәз эшләт, зинһар өчен. Эвакуация төркеме – яу кырында иң мөһим звено.

– Аңлайым мин аны. Ләкин мин бирегә сугышка дип килгән идем.

– Ә без шул сугыштан исән кайтырга телибез. Һәм иртәгә, хәтта бүген дә, минем гомерем сиңең кулга калырга мөмкин. Яралансам, алып чыгарга өлгерәсеңме-юкмы – сиңа бәйле. Ә инде үлсәң калсам... Үлсәң калсам, бигрәк тә. Якыннарым мине жирли алып дигән өмет белән утка керәм.

– Егетләр, сез монда икән, – дигән тавышка икесе дә дерт итеп куйды.

Ике адым ераклыкта Солтан басып тора иде. Аның кыяфәтен башка очракта мәзәк дип атарга мөмкин, ләкин бүген бу кызганыч күренеш иде. Бер карасаң, барысы да урынлы һәм ятышлы төслә – бронезилет, әллә ничаклы кесәле разгрузка жилеты, иңгә асылган автомат. Тик боларның берсе дә Солтанга килешми, аның өстендә ят ямау кебек кабул ителә.

– Швейк килеп бара, – дип мыгырданды Пәри һәм кабат мылтыгына тотынды.

– Мин әзерләнәп беттем шикелле. – Солтан, килеп житкәч тә, өстендәге бронезилетин, разгрузканы, шлемын салды һәм шыбырдап аккан тирен сөртте. – Безне кайчан алып китәләр?

Ул көнбатышка таба ымлады. Тегендә әледән-әле шартлау, атышкан тавышлар ишетелә. Кайдадыр бертуктаусыз бәрелеш бара иде.

– Вакыты житкәч, – дип ысылдады Пәри. Солтан биредә утырып торганлыгы белән генә дә аның ачуын китерә иде бугай. Ниһаять, ул түзмәде, мылтыгын читкә куеп, зәһәр карашын тегеңә юнәлтте: – Син теге вакытта, әллә нәрсәләр сөйләп, башны катырдың катыруын. Иртәгә яшәрбез, тегесе-моңысы... Менә хәзер безне чын сынау көтә. Син шушы язмышны эзләп килдеңме?

– Әйе. – Солтан ышанычлы тавыш белән кырт кисте.

Солтанның мин-минлеге Пәринен ачуын тагын да ныграк кабартты:
– Сугыш бу, дустым, аңлайсыңмы?! Ерактан карап торганда гына
ансат тоела ул! Ә анда кергәч...

– Пәри, тукта әле син, кызма, – дип кысылырга карар кылды Илнур.

– Фаза, тыгылма.

– Тыгылмыйм. Нәрсә әйтергә теләгәнәңне генә һич аңламыйм.

– Нәрсә әйтергә телим?... Сугыш ул кызык эзли торган урын түгел.
Менә нәрсә әйтергә телим мин, Фаза!

– Мин кызык эсләп килмәдем. – Солтан кесәсеннән тәмәке чыгарып
кабызды да буылып-булып йөткерергә тотынды.

– Тәмәке тарта да белмисең бит син, жан көеге! – Пәринен
тавышында чын мәгънәсендә йөрәк ачысы яңгырады. – Анда кергәч,
син барысыннан да мәхрүм калачагыңны аңлайсыңмы?!

– Ә минем берәр нәрсәм бар дип уйлайсыңмы син? – Солтан усал
елмайды. – Кырыктан узган мужик, ә үзем ыштансыз!

– Аңа син түгел, чор гаепле бит. Үзең безгә шулай сайрадың.

– Кеше шулай инде ул – үз ялгышлыкларына башка сәбәпчене
тиз таба. Мин кемнән ким? Юк, егетләр. Барысына да үзем гаепле.
Бөтен нәрсәм дә бар иде минем. Барысын да югалттым. Гаиләмне,
балаларымның мәхәббәт-ихтирамын, дусларым илтифатын, әниң
хәер-фатихасын... Сәбәбе нидә дисезме? Шул, иртәгә яши башлау
галәмәте инде ул. Булганы беркайчан да канәгатьлек китерми,
яхшырагы артыннан чабарга күнәгеп китәсең. Яшьрәк хатын,
жиңелрәк акча, тәмләрәк ризык, затлырак хәмер. Һәм менә көннәрнең
берендә иртәгәсә көннең һәрвакыт иртәгә булып калганлыгын
аңлайсың. Ә кичәгә инде кайтарылык түгел...

– Кабат фәлсәфә! – Пәри яңадан хәрби әзерлеккә кереп чумды.

– Сөз дә – минем кебек бирегә үзегезнең үкенечләр белән килгән
кешеләр. Сөзнең дә күңелегез мөмкинчәле үзгәрешләргә ышана.
Сөзнең дә күңелегез минеке кебек китек. Түгәрәк тормышлы
кешеләр бу мәхшәрдә исәнгерәп йөрми ул. Шушы яман хакыйкәтне
таныйсыгыз гына килми...

– Минем... – дип бүлдерергә маташкан иде дә, Илнур бәхәскә
көрмәскә булды.

Солтан янә бронезилетын, разгрузкасын киде, мылтыгына үрелде.

– Сөз икегез мине аңладыгыз, кабул иттегез кебек. Кырыктан узгач,
яңа иптәшләр табу авыррак, билгеле. Әмма без дуслаштык бугай.

– Башың китәме әллә, Солтан? Бәлки, медикларга, Атлант янына
жибәрергәдер сине?

– Юк, Пәри, кирәкми. Фаза, сиңа бер үтенечем бар. Минем мәетне
яу кырында калдырма, алып чыга күр. Балаларыма соңгы ярдәмем
булыр, ичмасам, акчасын түләрләр.

Солтан китеп баргач та, Пәри берара эшен дәвам итеп карады да
аннан соң, сүгенеп, кулындагы хәнжәрән читкә атып бәрде.

– Шайтан алгыры бөндө, башны бутап йөри бит, э?! Васыятъләр әйтеп калдыра, каһәр!

– Пәри, мин инде хәзер ул васыять белән богауланган кеше. Син аны, зинһар, саклый күр, яме?

– Сакла, имеш... Әйтергә генә жиңел... – Пәри тәмәке төтөнө аша Илнурга текәлде. – Саклап кала алмасам?

Илнур жылкәләрен сикертеп куйды.

– Иптәшләргә әйләндек ди. Бәгырьгә тия белә, каһәр!

– Ул хаклы бит, Пәри!

– Хаклы булмаса, шул кадәр ачуым чыгар идемени?!

Ерак түгел комбатның көр тавышы ишетелде. Ул бер-бер артлы үз тарафына роталарны жыя иде.

– Тугызынчы рота!

– Безнеке.

Илнур белән Пәри үзләрен чакырган якка юнәлделәр.

...Ир-егетләр утка керә. Команда яңгырау белән, дөньяларын онытып, тузан сарган пычрак броняга ябышалар, техниканың жансыз күкрәгенә елышып, аннан яклау һәм саклау эзлиләр кебек. Бронемашиналар жирне каезлый, әкияти усал жан ияләре төсле үкерә, тирә-якны кап-кара төтенгә батыра. Әледән-әле аларның өстеннән, әйтерсең канатлары белән баш очларына ук кагылып, вертолётлар ажгырып очып үтә. Кырыс солдатлар сабий балалар кебек пилотларга кул болгый. Тегеләре дә жавап бирәдер сыман.

Тузан, балчык түмгәкләре як-якка оча. Дөнья дер селкенә. Чылбырлар жирне изеп каезларга керешә. Бронетехника сыртларына ябышкан кешеләрне ут эченә алып кереп китә. Тегеләре исә, үзләрен алда көткән афәт берәз гына булса да чигенер дип өметләнәпме, артка борылып кул болгыйлар. Ир-егетләр утка керә...

– Работино шәһәре... – диде комбат, әле өстәлдәге картага, әле каршысындагы экраннарга күз төшереп. – Дөрөсрәге, Работино дигән авылдан калган хәрабәләр. Безнекеләр менә биредә.

Экранда бар нәрсә дә көл төсендә иде. Йорт-бина калдыклары, юллар, агач-куаклыктар. Ничәмә-ничә тапкыр тәмуг уты дөрлөгән бу жирлектән башкасын өмет итеп тә булмый.

– Менә бу урам, егетләр, безнең өстә. Бер, ике, өч... Биш йорт. Шул йортларны саклайсы.

– Сталинград бер читтә торсын...

Комбат кемнең шулай остарып сүз кыстыруын күрер өчен артына борылып карады. Аннан янә экранга текәлде.

– Шул йортларны саклайсы, әйе... Әлегә накат тынган вакыт. Боеприпаслар кертергә кирәк. Дроннар оча алмый – ике яктан РЭБлар кушылган. Кертәп жибәрсәң дә, иясенә барып житмәс безнең күчтәнәч... Фаза, якынак кил.

Илнур комбат кушканны үтәргә ашыкты. Дербент һәрбер сүзне

аермачык әйтеп, пичәт баскан шикелле тезеп китте. Кулындагы лазер указкасы әле картада, әле экранда уйнакларга кереште.

– «Ноль» ноктасы менә биредә. Алгы сызыктан биш йөз метр чамасы. Бәлки, азрактыр. Ә бәлки, күбрәктер дә. Сиңа мотоцикл белән менә шушы посадкага ышыкланып барасы.

Лазер указкасы экранга төртелде. Посадка дигәне әле анда, әле монда тырпаеп торган агач кәүсәләренәң калдыклары тезелеп киткән яфраксыз бер полоса иде.

– Фаза, кара, игътибарлы бул! Менә шушы безнең бронетехника үткән юл белән генә барасы. Уңда да, сулда да – миналар.

– Аңладым, иптәш комбат.

– «Ноль» ноктасында әйберләргә ташлап калдырасың да кире жилдерәсең.

– Аңладым, иптәш комбат!

– Әйдә, чыгып бер тартыйк сиңең белән. Егетләр, вакыт житү белән хәбәр итәрсез!

Илнур, кесәсендәге тәмәкесен капшый-капшый, киң жилкәле комбатка иярде. Алар блиндаждан чыктылар, маскировка ятмәсә тартылган киң майданчыкның бер читенә чүмәштеләр. Комбат Илнурга сынаулы караш ташлады.

– Сине хәзер безнең белән алар арасындагы бердәнбер күпер дияргә мөмкин. Сиңа мәгълүм инде – иртәнге якта биредәге морпехлар кертәп жибәргән «УАЗ» машинасы кире чыкмады. Йөртүчәсе дә, медик та һәлак булды, боеприпаслар ияләренә барып житә алмады. Безнең оборона тотучы егетләр ныгымалар артына яшеренсә, ачыклыктан хәрәкәт иткән техникага ышыкланыр урын юк. Исән калыр өчен бер генә чара бар – ул да булса югары тизлектә жилдерү. «Урал» мотоциклында тиз чаптыру ансатрак. Тик ныграк тотынып утыр, бәгъзе жирләрең бәргәләнеп бетмәсен.

Фаза ияген какты.

– Комбат, морпехлар ярдәм сорый! – диде блиндаждан башын тыккан хәрби.

Дербент, тәмәкесен сүндереп, тегенәң артыннан ашыкты.

– «Ноль» ноктасына аларның яралысын китергәннәр. Аны алып чыгуны сорыйлар.

– Хәле ничек?

– Авыр. Башы яраланган. Граната кыйпылчыгы эләккән бугай.

– Тиз арада алып чыгарга кирәк, димәк. – Комбат Илнурга таба борылды. – Буш кайту насыйп булмады, Фаза. Юлга чыгасы була сиңа.

Илнур буыннары калтыранып алганлыгын тойды. Урам якка чыккач та, чирканчык алган кебек хис итте үзен. Әлбәттә, болар барысы да иң элек аның аңы тарафыннан уйлап чыгарылган хис-тойгылар бәйләмә иде. Акылның мантийкка буйсынмый торган өлеше, аның нигезен тәшкил иткән үзәге Илнурның тормышы житди

үзгәреш кичергәнлеккә ишарәли. Бүгеннән ул яңа сукмакка аяк баса, һәм, шул юнәлеш белән барганда, аңа ялгышырга, каушап калырга, икеләнеп чигенергә һич кенә дә жай чыкмаячак.

Матае бер тибүдә кабынды. Бер-ике тапкыр яман гына гырылдап куйды да тыныч кына теркелдәүгә күчте. «Урал»ның әйбәтләп көйләнгән «йөрәге» сәгать кебек эшли иде. Аның мотоциклны чак кына сизелерлек итеп дерелдәргә мәжбүр иткән бу «сулышы» Илнурны шул мәлдә үк тынычландырды да.

Газны төбенә кадәр борганчы ул Дербентка борылып карады. Аның янәшәсенә Уокер белән тагын берничә иптәше чыгып баскан иде. Комбат салют юллады. Илнур җавап кайтарды да тимер малкаен карталарда «Работино» исеме белән билгеләнгән хәрабәләргә таба юнәлтте... Мотоцикл шактый кызу барса да, Илнур тирә-яктагы манзарага күз ташларга өлгерде. Кайчандыр посадка булган урын. Агачлар гүя гигант урак белән кыркылган. Аларның кәүсәләре кыл уртасыннан диярлек сындырып-умырып алынган. Ләкин адәм баласына шул мескеннәрне болай мәсхәрәләү генә җитмәгән – ут белән бимазаларга да жай табылган. Теге кәүсә калдыклары кап-кара төскә кереп, ботаклар калын көл ястыгына әверелгән. Шулай өметсезлекне барыбер җиңәргә маташып, быел посадкада яшеллек күренә башлаган.

Әмма аларга көч җыярга ирек бирмичә, яңадан ут яудырырга керештеләр. Әледән-әле танк, бронетехника калдыклары очрый. Аларны да ялкын бик шөп итеп сынаган – броня корпуслар хәзер тәмуҗ кисәүләренә охшап калган.

Алардан ерактарак, уң кул җаена Работино үзе дә күренеп тора. Дөресрәге, әле анда, әле монда кукраеп утырган йортлар, аларның снарядлар белән тетелеп беткән диварлары, тешсез авыз сыман ыржаеп торган тәрәзәләре...

...Колагындагы тавышларга Илнур башта зур авырлык белән күнекте. Бик сәер халәт иде бу – синең белән кемдер идарә итә төсле. Бер үк вакытта колактагы боерыкларны да тыңлау, юлны да контрольдә тоту, ул-бу күренмиме дип, якындагы офыкны күзләү, югары тизлектә дуамалланырга ашкынган матайны да авызлыкка шактый катлаулы хезмәт иде.

Оператор Илнурны көтеп торган кешеләрнең кайдалыгын әйткән мәлдә үк ул аларны үзе дә күрә алды. Берән-сәрән үскән куаклар арасында беләгенә кызыл тамга ураган солдат абайланды. Ул, ике кулын да болгап, Илнурны үзенә таба чакырып, корым исенә баткан һаваны кискәли иде. Илнур мотоциклның шунда юнәлтте.

Туктап та өлгөрмәде – әллә кайдан Пәри сикереп чыкты. Аның өсте-башы пычракка баткан, бите корымга буялып беткән иде.

– Бишәктәме? – дип сорады, һәм, җавап та көтми, шунда ыргылды.

Икенче мәлне ул инде ике зур шешә су белән боекомплектны эләктереп тә өлгерде.

– Рәхмәт, брат! – диде ул, озаклап сөйләшеп торырга вакыты булмаганга кыенсынган кыяфәт белән.

– Ничек анда? – Илнур алай да соравын кыстырырга өлгерде.

– Түзәрлек. – Пәри кулларындагы шешәләргә ымлады. – Бик эссе. Су өчен рәхмәт. Боекомплект та бетеп килә. Коткардың.

– Солтан синең беләнме?

– Минем янда.

– Ничек?

– Ничек дип... Аны күзәтеп торырга вакыт юк. Аңа да кабаланыр жай чыкмый. Сугыштагыча.

Ул да булмады, ике яктан иптәшен күтәргән армия хәрбиләре күренде. Яралы солдатның башына уралган марля лычма канга әйләнеп бара иде инде. Пәри, кулындагы әйберләрен бер читкә куеп, ярдәмгә ашыкты.

Яралы аңсыз иде. Аны бишеккә утырту шактый мәшәкәтле булды. Мотоцикл бишеге жансыз курчак хәлендәге кешенең гәүдәсен ансат кына кабул итәргә ашыкмады. Әлеге эшнә башкаргач, яралыны күтәрешеп килгән хәрбиләрнең берсе кесәсеннән скотч тартып чыгарды.

– Гафу ит, дустым, сине беркетмичә ярамый, – дип мыгырданды ул, егетнең кулларын, гәүдәсен ябышкак тасма белән урый-урый. Аннан талчыккан күзләрен Илнурга күтәрде. – Хәерле юл! Карап кына, яме?

– Тырышырмын...

Илнур мотоциклын бирегә килгәндәге шикелле куа алмаганлыгын аңлый иде. Ул мөмкин кадәр саклык белән баягы юлга төште. Бишектәге яралыны күздән ычкындырмаска тырышты. Мотоцикл түмгәкләргә эләккән саен як-якка авышып ала. Болай да зыян күргән башы мондый сынауга түзә алырмы?

– Ашыга күр, Фаза, – диде оператор. – Тегеләр уяна, ахрысы, каһәр.

Илнур мотоциклының рулен кысыбрак тотты. Тигезрәк юлны табарга тырышып, иелә төште. Әмма шакырдап каткан жир белән түмгәк-колеядан кала берни дә күренмәде. Матайның амортизаторлары да яңа түгел, үзләре үк дөбер-шатыр килеп торалар...

Икенче мәлне бишеккә күзен төшергәндә, имәнеп китте. Яралы аңга килгәнме шунда?! Корым катыш тузанга баткан йөзәндә ике күзә ялтырап тора. Шашкан кешенекенә охшаган иде бу караш. Коты алынган рәвештә ул як-ягына каранды, аннан, бөтенләй акылдан шашкан хәлгә житеп, үзен эләктергән скотчны өзгәләргә кереште.

Туктамый чара юк иде. Илнур, тормозга басып, бишектәге яралыга үрелде.

– Тынычлан, зинһар! – дип дәште ул.

Яралы, сискәнеп, аңа таба борылды. Чигәсе турыннан кан юлы абайланды. Ул, иреннәрен ялап алды да, нәрсәдер пышылдады. Тик

Илнур егетнең нәрсә әйткәнлеген ишетмәде, якынак иелә төште.

– Нәрсә дисең?

– Әни... – дип кабатлады кипшегән иреннәр.

– Фаза, кузгал тизрәк! – дип кычкырды колактагы оператор. Тик

Илнур аны ишетмәмешкә салышты.

– Әниң янына кайтачаксың син, дуслым. Мин сиңа вәгъдә бирәм...

Ул яралы егетнең кулын учында кысты. Әле генә бизгәк тоткан төсле тартышкан яралы шул мизгелдә үк тынычланып калды. Әйтерсең Илнурның үз-үзенә ышанычы, ныклыгы аңа да күчте. Илнур аркасы буйлап салкын тир агып төшкәнлеген сизде.

– Тотынып утыр, яме! – диде ул, саклык белән кулын яралыныкыннан ычкындырып.

Егет, гипнозланган төсле, коткаручысына текәлгән иде. Аның куллары үзеннән-үзе бишек тоткасына ябышты.

– Бәдбәхет! – дип, операторның яман сүгенгән сүзе ишетелү белән бер үк мәлне Илнур мотоциклын бар көченә артка атлатты. Пырылдап килгән дрон өч-дүрт метр алдарак жиргә килеп кадалды, тирә-юньгә балчык өермәсе очты.

Мотоцикл шул өермә аша алга ашыга иде инде. Бер мизгел эчендә баш әйләндергеч тизлек белән булган бу вакыйгалар аларны күзәткән кешеләрне шаккатырса, Илнур өчен төш шикелле тоелды. Кайсыдыр бер мәлне ул үзенә гомере, иминлеге өчен кайгыру хисен онытты. Дошман пулясы, аның снаряды, ул жибәргән дроннар аңа зыян сала алмас төсле иде. Һәм бу ышаныч-өмет аңа көч белән бергә өстәмә сизгерлек бирде шикелле.

Инде куркыныч янамаган урынга килеп житеп, яралы егетне медикларга тапшыру мәлен күзәткәндә генә, нәрсәне кичеп чыкканлыгы аңына барып житте. Куркынган карашын әле генә үткән юлга таба юнәлтте. Аннан янә медикларга борылды.

– Хәле ничек аның? – Фаза носилкада яткан егеткә ымлады.

– Яшәр, Алла бирсә! Иң мөһиме – үз аңында.

– Яшәр, димәк... Димәк, юкка түгел...

– Нәрсә юкка түгел? – Медик Илнурга гажәпләнәп карады.

– Безнең тырышу юкка түгел дим. Безнең... – Илнур матаеның бензин багын сыйпап куйды.

Медик дәмәде, сәерсенгән рәвештә башын гына селкеп куйды да иптәше белән яралыны госпитальгә алып китәргә ашыкты.

Ә Илнурның тормышында бер-берсенә үзәккә үтәр дәрәжәдә охшаш көннәр, ә күбрәк очракта төннәр башланды. «Ноль» ноктасы алгы сызыкка ук килеп житкән вакытлар шактый булды. Каршы якның бәргәленеп, оборона сызыгын жимерергә маташуын тоткарларга тырышкан егетләр яралыларны ут эченнән читкәрәк чыгарырга ни вакыт, ни жай тапмаган чаклар ешайды. Акрынлап, фронт сызыгы да әле алга, әле артка авышты. Ике яктан да югалтуларның

шактый икәнлеген искәртеп, жәйге эсседә таркалучы мәет исе бөтен тирәлекне биләп алды. Илнур инде яралыларны гына түгел, үзләренәң мәрхүмнәрен дә шактый чыгарды. Жәсәдләр кара целлофан пакетларга салынган булса да, алардан соң матайны яхшылап юарга туры килә иде.

Яралыларны икешәр, өчәр итеп, хәтта биш кешене берьюлы алып чыкканы булды. Жңңел жәрәхәт алган егетләр кайсы көпчәк өстенә, кайсы матай белән бишек арасына елышып, госпитальгә ашыкты.

Сугыш үз кануннары белән тәгәри бирде. Аның белән бергә ике арада Илнурның «Урал» тәгәрмәчләре дә тәгәри. Алгы сызыкта матайны тавышыннан танийлар. Яралылар коткаручылары килгәнлекне әллә кайдан ишетә. Исән-иминнәргә суы, ризыгы, боекомплекты кирәк. Алны-ялны белми чапты Илнур. Үз-үзен аямады. Тик күпме генә ашкынмасын, бу мөхшәрнең һич кенә дә очы-кырые күренми иде...

Көннәр, бөртөрлелеге белән желеккә үтеп, башы-азагы күренмәгән саташулы төшкә әверелде. Яралылар янына мәетләр дә өстәлә торды. Мотоцикл бишегенә өелгән кара целлофан пакетларга игътибар итмәскә тырышса да, анда кайчандыр тормышка өмет-ышанычлар белән яшәгән адәм баласының жәсәде ятканлыгын аң белән кабул итү авыр иде. Ә дроннар исә һөжүмнәрен һич кенә дә туктатмады. Яралылар белән генә түгел, жансыз гәүдәләр белән дә аяусыз сугыш алып бара иде алар. Күрәсен, теге якта бу жирдән беркемне дә чыгармаса күз куешканнар, канкоеш барган әлегә территорияләр бирегә килгән һәркемнең соңгы сыену урыны булсын дип карар чыгарганнар. Әлегә бәрелешнең тагын бер коточкыч хакыйкате иде бу...

Фаза белән «Урал» турында төрле риваятьләр дә чыга башлады. Имештер, бер тапкыр Илнур, мотоциклына яралыларны алып, гадәттәгечә, медиклар урнашкан тыныч урынга жилдерә икән. Берсе – бишектә, икенчесе – арттагы иярдә. Биредә юллар булмаса да, тизлек бик югары – сәгатенә сиксән чакрымга кадәр житкән чаклары була. Шулай очып диярлек барганда матай кинәт сүнә дә капылт кына туктый. Ул да булмый – матайдан бер адым алда гына дрон-камикадзе төшеп шартлый. Әгәр туктап калмаса, дрон, һичшиксез, матайны кешеләре белән бергә юк итәр иде. Әлегә риваятьтән соң батальонда «Урал»ның да жаны бар икән дигән сүзләр таралды. Һәркем, моны шаяртып кына әйтсә дә, эченнән әлегә мөгжизага чын күнелдән ышана иде кебек. Сугышта мөгжизасыз ярыймыни?! Житмәсә, иртәгә теге яралы урынында үзең булырга мөмкинсең бит!..

Тик мөгжиза сирәк очрый шул. Чынбарлык һәрвакыт кырысрак. Үлем тырнаклары нык, ә ул үзе мескен адәм баласына караганда күпкә көчлерәк...

Чираттагы кичкә кереп баралар иде. Алгы сызыкта яңа бәрелеш башланды. Штабка килеп житкән хәбәрләрдән билгеле булды –

дошман кабаттан накатка күчкән. Житди көчләрән эшкә жиккән, кешеләр саны да шактый булырга охшаган. Илнур бу төнне дә ял күрәнмәгәнлеген аңлады. Эвакуация төркеменә кергән башка иптәшләрә белән алгы сызыктан хәбәр көтә башладылар.

Озакламый ул яман хәбәрләр ирешә дә башлады. Бер-бер артлы эвакуация төркеме вәкилләре төнгә караңгылыкка чума торды. Илнур бүген чират буенча иң соңыннан кузгаласы иде.

Көнбатыштан гөрелте, шартлау тавышлары ишетелә. Шатыр-шотыр атышалар, офыкта кызгылт рәшә һич югалмый, үлемнең кайсы төштә яман бию башкарганлыгын күрсәтеп тора...

Илнурга да кузгалырга чират житте.

– Сак бул, – диде аны озата чыккан командиры. – Яралылар күп. Тегеләр һаман накатка бара, һич туктарга исәпләре юк. Егетләр накат тәмамланганын көтеп тора алмый...

– Аңлыйм.

Төн караңгылыгы аларны үз эченә йотты, мотоцикл тавышы атышлар гөрелтесенә кушылып эреп югалды.

«Ноль» ноктасына килеп туктау белән агачлык арасыннан хәрбиләр йөгәрешеп чыкты.

– Фаза, ничә кешене алып китә аласың?

– Ничәнә дип... – Илнур ни әйтергә белми тотлыгып калды.

– Әйдә, егетләр, башта авыр яраланганнарны урнаштырыйк! – Караңгыда йөзе күрәнмәсә дә, тавышыннан таныды – «Тимер» батальоны хәрбие иде бу.

– Барысы да безнекеләрме?

– Безнекеләр шул...

Акрынлап яралыларны китерә башладылар. Берсе бишеккә утырды. Аның хәле аеруча авыр иде. Тез тиңтен өзелгән аягын саклык белән урнаштырырга туры килде. Жгут салынган урынга медиклар кайчан авыртуны баса торган укол ясалганын, шушы жгутны ничәдә бәйләгәннәре язылган кәгазь беркеткән. Аны һич кенә дә югалтырга ярамый. Егетне кичекмәстән госпитальгә тапшырырга кирәк – жгут кына канны туктатыр хәлдә түгел. Ярый ла, үз аңында – монысы инде укол бәрабәрәнә, шок халәте дә үзенекен итә...

Уң кулын иценә аскан егет көпчәк өстендәге канатка утырды. Тагын ике яралыны мотоциклга Илнур артына урнаштырдылар.

– Беттеме? – дип, өмет тулы күзләрән иптәшләрәнә юнәлтте Илнур.

– Берәү калды, әмма аны хәзер алып китә алмаячаксың син.

– Кая? Күрсәт.

– Фаза, боларын чыгарырга кирәк.

– Кем ул, позывное нинди?! Безнекеме?

– Безнеке. Солтан.

Илнур исәнгерәп калгандай булды, аннан матаеннан сикереп төште.

– Кайда ул, күрсәтегез!

Медик каушап калды, аннан соң Фаза белән бәхәсләшү артык күп вакытны алып, бернинди файда да китермәячәген аңлап күнде.

– Әйдә.

Фаза фонарен кабызды. Носилкада Солтан ята иде. Аның башы бәйләнгән, күп кан югалтканлыгы караңгыда да күренә. Уң аяк та бинтлар белән чорналган, алай гына да түгел, ике ағач кисәге белән ныгытылган. Фаза аның янына чүмәште. Иптәшенең кытыршы кулына ябышты. Тегесе, ыңгырашып, карашын аңа юнәлтте. Бер күзе маңгаеннан агып төшкән кан эчендә иде. Илнур, кесәсеннән кульяулык урынына йөргән чүпрәк кисәген чыгарып, саклык белән генә тегенең күзләрен сөртте.

– Солтан!.. – диде дә ул, ничек дәвам итәргә белми төртелеп калды.

– Фаза! – Солтанның иреннәре калтырана, ул күңелендәгесен тизрәк әйтеп калырга тырыша иде кебек. – Син икәнән белдем бит мин. Мотоцикльның тавышыннан таныдым.

– Әйе, мин...

– Син... Син мине моннан алып чык инде, Фаза. Житте, сугыша алган кадәр сугыштым шикелле.

– Алып чыгарга дип килдем, Солтан.

– Әгәр инде...

– Юк сүз сөйләмә!

– Юк сүз түгел. Әгәр үлә калсам, мәетемне монда калдырма. Балаларыма беркайчан да ярдәмем тимәде, бәлки, үлеп булса да...

– Солтан, аз гына түз, яме?

Солтан, бу сүзләргә ишеткәч, биредә каласын аңлады бугай. Бар көчен жыеп, Илнурның кулын кысып тотты, йөзе бер мәлгә чытылып киткәндәй булды. Аннан янә тынычланды.

– Минем кебекләр бүген күп жыелды шул, дуслым. Син мине алырга кайтырсың бит?

– Кайтам, Солтан, кайтам!

– Ышанам мин сиңа, Фаза. Син башкалар кебек түгел. Үзгә кеше син. Син тыштан гына кырыс һәм усал булып күренергә тырышасың. Күңелең нечкә сиңең. Тормыш сине кырыс иткән, чынында син андый түгел. Кырыслык – бу дөньяның яманлыгынан саклану чарасы гына ул синдә. Ашыга күр, яме!

Илнур мотоциклына таба юнәлде. Бишектәге яралының хәлләре начарая башлаган – чыннан да, ашыгырга кирәк. Аннан соң – кире кайтасы. Солтанны, ни кызганыч, бу рейс белән алып чыгарлык түгел.

– Озак түзәрме? – дип ымлады ул Солтан ягына, медикка мөрәжәгать итеп.

– Түзәр чамасы бар. Аягы ике төштән сынган, сөякләре бәрәп чыккан. Мин аңа авыртуны баса торган укол ясадым. Баш алай ук

зыянлы түгел, тиресен генә сыдырып үткән. Мие селкенгәндер, анысын әйтә алмыйм.

– Мин хәзер әйләнеп киләм. Ташлама син аны, яме?

Жавапны көтеп тормыйча, Фаза мотоциклының газын арттырды.

«Ноль» ноктасыннан ерак китә алмады алар. Башта яман сызгырган тавышлар ишетелде, аннан соң әле генә Фаза яралыларны төягән урынга миналар төшеп ярыла башлады. Коты чыккан Илнур артына борылып карады. Хәтта дөм караңгыда да күккә агач кисәкләре, балчык кантарлары күтәрелгәнән яхшы күрергә мөмкин иде. Тегеләр аларның бирегә тупланганын ачыклаган – хәзер миномёт уты шул урынның тетмәсен тетә.

Илнур бугазына утырган төерне йотып куйды. Аның артында биленә тотынып утырган яралы, хәлсезләнеп, өстенә үк ава төште. «Өчйөзенче»нең кинәт шулай хәлсезләнүе Илнурны айнытып жибәрде. Хәзер болар – коткарылганнар турында уйларга кирәк иде. Солтан турында – соңрак.

Ә соңрак ул барысын да ачыклады. «Ноль» ноктасындагы медикларга зыян килмәгән – миналар очып килүен ишетү белән шунда электән сакланып калган ныгытмага качып котылырга өлгергәннәр. Солтанның язмышы билгесез – ул кечкенә генә майданчыкны каршы як һич кызганмый «үтүкләгән». Хәзер дә әлеге урынга якин килерлек түгел. Фронт сызыгы булмаган фронтта да шартлы чикләр була. Теге як ул позицияләргә игътибар үзәгендә тота, анда инде безнең хәрбиләр калмаган.

Берничә көннән алгы сызыктан кыска вакытлы ялга Пәри кайтып төште. Алар сүзсез генә күрештеләр. Юынып-кырынып алган Пәриниң бөтен кыяфәтенә чамадан тыш арыганлык тамгасы салынган иде. Төшке ашка ул ач кешеләргә ябырылды. Алгы сызыкта хәлләрнең ничегрәк икәнлеген кичәгә һәм бүгенгә Пәрине чагыштырып та аңларга мөмкин иде.

– Син үзең дә әллә кем түгел, – диде Пәри. Әллә Илнурның ни уйлаганын сизде, әллә тегесе үзе дә белештерми фикерләрен әйтеп салды. – Йоклайсыңмы соң син безне?

– Соңгы ике-өч төндә йокы керми...

– Сәбәбе нидә?

– Белмим. Арыганлык. Шомлану. Барысы бергә жыелды. Соңгы тамчы... Соңгы тамчы – Солтанның үлеме.

Пәри кружкасындагы чәйгә текәлдә, чак кына чайпалып торган көрән төстәгә сыеклыкта үзенең кыяфәте чагылышын өйрәнде.

– Тегендә бөтенләй икенче кешегә әйләнде ул, – диде, авыр сулап. – Әйтерсең гомере буге сугышкан. Юк, болай ату-фәләндә көчле түгел иде. Әмма аның рухы нык булып чыкты. Бернидән дә курыкмады. Мин аңа шаккатып карый идем. Яралануы да – морпехлардан бер солдатны коткарырга кергәндә килеп чыккан фажиға.

Илнур, гажәпләнәп, Пәригә текәлде. Тегесе үзенә юнәлгән карашны эләктереп алды да, яман ачуы чыгудан кулындагы чәе түгеләп китте:

– Юк, син нәрсә, миңа ышанмыйсыңмы әллә?!

– Бу сүзләрең Солтан турында икәнлегенә ышану авыррак, Пәри. Бигрәк тә синәң авыздан...

– Валлаһи дим! Берәз гына иманың бармы? Булса, андый сүз белән шаяртмыйлар. Сугыш күп кешене үзгәртә бит ул. Экстремаль шартларда кеше үзенә чын йөзән, бөтен барлыгын ачып сала. Чын ир-егет булган ул Солтан, без моны үз күзәбез белән күрдөк...

Илнур кинәт боегып калды.

– Мин аны алып чыгарга вәгъдә бирдем. Үзенә. Һәм алып чыга алмадым.

– Фаза, сугыш ул вәгъдәләр бирә торган жир түгел. Беренче Һәм соңгы тапкыр булсын. Үз өстеңә үз күтәрә алмас җаваплылык алма. Гомерең бусе үкенеп яшәргә туры килер. Син үзгәртә алмаган нәрсәләр бар. Һәм алар, ай-һай, күп! Аннан соң, ул бит синнән үзән алып кайтуны гына үтенгән. Исән килеш димәгәндер?

– Ул кадәресең хәтерләмим...

– Синәң һич кенә дә гаебең юк, Фаза. Үзенә яшисе килмәгәндер.

– Каян беләсең?

– Яшисе килсә, башын югалтыр дәрәжәгә җитеп, утка кермәс иде... Ходай насыйп иткән икән – җәсәден алып чыгарсың.

Яралылар Һәм мәетләр, көннәр Һәм төннәр, эссе Һәм яңгыр, тузан Һәм пычрак... Тормыш бер төрле капма-каршылыктар рәвешендә алга барды. Пәринәң киңәшен тотып, Фаза теге вакытта Солтан калган урынны күзләй йөрдә. Мәрхүмнең васыяте аның өчен авыр йөккә Һәм бер үк вакытта ниндидер бер чикне үтәргә ярдәм итәрдәй максатка әверелде. Тырышлыгы бушка түгел – теге куаклыкка керү мөмкинлегенә дә барлыкка килде.

Солтанның җәсәде шул ук урында. Миналардан очкан балчык белән берәз күмелгән. Жәйге эссе һавада мәет кибеп-корып, мумиягә әверелгән иде. Илнур кулына пирчәткә киде, медицина битлеген өскәрәк күтәрәп, борынын каплады. Куаклыктагы яман истән битлек белән генә котылып булмый иде, әлбәттә...

Саклык белән мәет өстеннән агач ботакларын, төрле чүп-чарны җыештырды, аннан соң балчыкны сыпырды. Киемнәр, марля бәйләвечләр инде тетеләп беткән, аларга мәет калдыклары сеңгән.

Түш тирәсеннән Солтанның киемнәрен кисеп, кулы белән куенын капшады. Целлофан пакет. Аның эчендә кесә телефоны, паспорт, башка документлар. Барысы да урынында. Үзе белән алып килгән икенче бер пакетка салыйм дигәндә, паспорт астындагы конвертка игътибар итте. Берәү генә түгел. Кызыксынып, аларны кулына алды. Һәрберсенә үз адресаты бар: «Әнигә», «Балаларга», «Наиләгә». Берсен генә булса да ачып укудан Илнур көч-хәл белән

тыелып калды. Солтан аның өчен тоташ бер табышмак рәвешендә китте дә барды. Нәрсәгә өмет итеп килгән ул бу тәмугка?! Нинди гөнаһлары кичерелүен теләгән?! Кем ул Солтан?! Бу сорауларына җавапны шушы хатларның берсендә һичшиксез таба алыр кебек иде. Тик дустаның әманәтен бозарга, исемнәре генә атап язылган конвертларны ертырга кулы бармады.

Хәер, хатларны укымыйча да, бер нәрсәне тәгаен аңларга була – Солтан бирегә әжәлен эзләп килгән. Өч адресатка өч юлламасын да, әллә кайчан язып куеп, куенында йөрткән – конвертларның таушалып беткән почмаклары шуңа ишарәли. Эзләгән әжәлен тапкан, димәк.

Инде күнегелгән гадәт буенча батальон вәкиленең мәрхүм икәнлегә тәгаен билгеле булгач, командирның сәяси эш буенча урынбасары, үзенә бөлмәсенә кереп бикләнеп, аның туганнарына кайгылы хәбәрне җиткерде. Илнур аның чыкканын блиндаж төбендә көтеп торды. Сөйләшкәч тә, Уокер берәр нәрсә әйтер, серле Солтан турында яңа мәгълүмат җиткерер кебек тоелды. Әмма тегесе, берәз вакыт үткәч, чыгып тәмәкесен кабызгач та, аны-моны дәшмәде. Илнурның үзеннән нәрсәдер көткәнлеген сизепме, беравыктан:

– Әнисе сиңа рәхмәт әйтергә кушты, – диде.

– Башка берни дә әйтмәдеме?

– Елый гына. Күбесе шулай. Алар елый, син тыңлыйсың...

Солтанны алып чыгу бик вакытлы булды – командование «Тимер» батальонын яу барган урыннан ялга алып чыгып, башка частыларны кертү турында карар кабул итте. Моңың сәбәбе, әлбәттә, бер яктан хәрбиләрнең, чыннан да, нык талчыгуына бәйле булса, икенчедән – сафлар сирәгәю. Бик күп асыл егетләр башын салды ул Работино авылының булыр-булмас бер урамын саклап. Шактые гарип калды. Хәзер ул яраларны төзәтсә, сафтан чыкканнар урынына яңаларын әзерлисә.

...Утыз тугыз көн дәвамында ут эчендә каршы як белән маңгайга-маңгай бәрелешеп сугышкан «Тимер» батальоны хәрбиләре, ниһаять, җиңел сулап куйды. Әмма бу шатлык билгесе түгел иде. Работино авылы калдыкларыннан тыныч урынга кузгалган бу хәрбиләр инде үзгә. Үлем белән күзгә-күз очрашкан ир-атлар бөтенләй икенче кеше рәвешенә керде. Бер яктан, алар үзләренә көчәнә, каршы тора алу сәләтенә ышанды. Икенче яктан иптәшләрен югалту кайгысы иңнәренә авыр йөк булып ятты.

Тугызынчы ротаны бигрәк тә нык теткәләде каршы як. Күпләр, бик күпләр бу бәрелештән исән-имин чыга алмады...

Батальонны бәрелеш барган урыннан ерак тылга алып киттеләр. Үзеңне көтеп торуларын тою рәхәт иде. Вакытлыча урнашкан торакалары, беренче чиратта, кеше гомерен саклап калуны күздә тотып корылган. Моңы аңлаудан үзеңнең сугышта нинди әһәмияткә ия икәнлегенә аңлап, горуранлып та куясың. Икенче яктан, бу

ныгытмаларны күрү сугышның үзгө төсмер алганлыгын күрсөтө. Димэк, озакка сузылачак. Әлегә аның очы-кырые күренми...

Япа-ялан кыр. Аны әле аннан, әле моннан посадка агачлыклары кискәләп үтә. Кайчандыр игеннәр шаулап үскән басуларны чүп үләне басып киткән. Кеше биеклегендәге алабута арасыннан юл салынган. Ул бара-бара да бер агачлыкка килеп төртөлә. Агачларның жәелеп киткән ботаклары астында жир астына төшөп китә торган өн авызы. Хәрбиләр өчен торак берничә метр калыңлыктагы жир катламы астында. Түшәмнәрдә – катлы-катлы тимер-бетон плитэләр. Тар коридорлардан унда һәм сулда бүлмэләр корылган. Биредә аш бүлмәсе, ары китсәң, хәрби кирәк-яраклар, мылтык-автоматлар склады, элемтә үзеге, штаб, солдатлар өчен ике катлы нарлар белән жиһазландырылган ял бүлмэләре... Хәтта мунча да бар – кабер зурлыгындагы бер почмакта рәхәтләнеп, кайнар су салып юынырга мөмкин.

Биредә бөтен нәрсә дә озаклап яшәр өчен көйләнгән. Жир катламы астына су резервуарлары яшеренгән, складларда азык-төлек, медикаментлар запасы булдырылган. Һаваны махсус үткәрелгән вентиляция системасы тәмин итә. Жир асты юллары ике-өч чакрым озынлыкта, бөтен батальонны үзәндә яшереп тотарлык.

Ялга урнашып, озак та үтмәде – армиядән, Казаннан генераллар, житәкчеләр килеп, «Тимер»ләр лаек булган бүләкләрне тапшырырга керештеләр. Иң күбесе Илнур хезмәт иткән тугызынчы рота яугирләренә бирелде. Тугыз орден, ун медаль, өч Георгий төресе – аларның барысын да, ни кызганыч, хәрбиләрнең үзләре исән килеш күрә алмады, шактыен туганнарына жибәрергә туры килде.

Бүләкләнгәннәр арасында Илнур-Фаза да бар иде. Аңа «Үлемгә дучар булганнарны коткарган өчен» медален тапшырдылар...

II

– Арыгансың, улым... – Әнисе Фәния әйтерсәң улының ялга кайтканлыгына ышанмый, баласыннан күзен дә алмый иде.

– Юлдан шулай ул, әни! – Илнур табынга куелган ризыкларны беренче күргән төсле ашый, ашаган саен туеп булмас кебек иде. – Чәең суынып бетә бит инде! Үзең берни дә ашамыйсың.

– И балам, соңгы вакытта ризыгым тамактан үтми. Ятсам да сине уйлыйм, торсам да.

– Әни, борчылма инде алай! Мин связист кына бит. Элемтә, электрика, тегесе-монысы. Чын автоматны күргәнем дә юк! – Илнур улы Булатка күз кысып куйды, янәшәсендә елышкан кызы Камиләнең аркасыннан сөйдә.

– Күргәнең булмаса, медальне нәрсә өчен бирделәр? – Хатыны Дилэрә, кухня ягыннан чыгып, өстәл түрәндә торган табакка бәрәңге белән ит өстәде.

– Соң, анысы үтеп барышлый кылынган батырлык инде.

– Үтеп барышлый гына була күрсен инде...

– Өле тагын бер дәүләт бүлгә көтеп тора дидең бит. – Борчу белән бергә әнисенең тавышына улы өчен чиксез горурулык хисе өстәлде.

– Әйе. Анысы орден була инде. Орден Мужества.

– Медальләреңне тагып, парадларда йөриселәрең алда икән әле! – Диләрәнең елмаюдан бит алмалары алланып китте, бу сүзләр барысының да киеренкелеген киметте шикелле.

– Әйе инде! Янәшәдә генеральша шикелле син барырсың. Култыклашып йөрербез.

– Һай, йөрттең, ди! Синнән көтсәң...

Өйдә жылы һәм рәхәт иде. Бу жылылык иң элек гаиләсенен нурлы кешеләреннән сирпелде. Гомер мәңге шулай дәвам итәр кебек тоелды – түгәрәк өстәл тирәсенә тәмле ризык янына дус-туганнарын жыеп, алар белән гәпләшеп яшәрләр дә яшәрләр. Улы белән кызына яхшы укырга кирәклеген искәрттер – әтиегез менә мәктәптә үк яхшы укыса, әллә нинди үрләрне яулар иде дә бит!... Әнисенең туктаусыз борчу-хафаларын тыңлап, тынычландырырга маташыр. Апасының хәлләрен сорапшырып, берәр төрле юньле киңәш биреп куяр. Дания әбисенең нык картайганлыгын искәртеп, аңа игътибарлы булуларын үтенер. Хатыны Диләрәне шаян сүз белән төрттереп алыр да, барысы да рәхәтләнеп көлешерләр...

Бәхет менә шундый мизгелләрдән тора инде ул. Бертуктаусыз бәхетле булу мөмкин түгел. Ул кыска вакыт аралыгында гына адәм баласына үзенең сихри халәтен күрсәтә. Шундый чакларда кеше бөтен борчу-мәшәкәтләрен оныта, дөнья тоташ яктылык һәм яхшылыкка гына корылган кебек була. Анда бернинди афәт-хорафат та, дошман да юк сыман...

Кыска вакытлы ял акрынлап сүтелә торды. Туганнар-дуслар белән очрашу, гаиләсен ияртеп, Камал театрына барулар... Элек тә шулай очраштылар, тыныч тормышларында, ике айга бер булса да, театр бусагасын атлап керәләр иде. Әмма хәзер бу гадәтләнгән гамәлләренң үзгә бер кадере, тәме барлыкка килде. Бу мизгелләр бүтән кабатланмас кебек иде... Әлегә яман тойгыны Хәертдиновларның һәрберсе ераккарак куарга маташса да, ул әледән-әле кара елан булып күңелгә керә торды. Шуңа да әлегә очрашуны, Илнурның әлегә ялын озайтасы, бетмәс итәсе килде...

...Хатыны Диләрә белән алар бер-берсен мәңге беләләр шикелле. Гәрчә, танышканнарына чирек гасыр чамасы гына үтсә дә.

Диләрә Казанга укырга килгән. Илнурларның подъездында аның якын туганнары яши икән – тегеләре мәктәп тәмамлаган кызны үзләренә сыендырган. Ишегалды егетләре яңа гына пәйда булган кунакны тиз күреп алганнар. Тегесе генә берсен дә якын да жибәрмәгән. Чаялыгы өстенә үз-үзен яктый да белә, андый-мондый егетләр каршында жебеп, кочагын жәеп торучылардан түгел.

Кунак кызы турында Илнурга ул авылдан кайтып төшкөч житкерделер. Фатир номерын да айттелер.

Илнур, озак уйлап тормыйча, теге фатирның ишеген какты. Ишек ачылды, бусагада Дилэрэ басып тора иде.

– Синме инде ул яңа кыз? – Илнур Дилэрэне баштанаяк сынаулы караш белән өйрөнөп чыкты да үз янына ымлады. – Чык, әйдә, тәмәке тартабыз.

– Мин тартмыйм.

– Тартмасаң, басып торырсың. Күңелсез миңа.

Дилэрэ бу таләпкә карыша алмавын тойды. Илнур аны гипнозлаганмы соң?! Аяклары үзләре егет янына атлады.

– Мин Илнур, ә син?

– Диляра.

Илнур тәмәкесен кабызды да янә кызга караш ташлады. Олыларча, кинаяле иде ул караш.

– Ди-лэ-рә. Аңладыңмы?

– Разница?!

– Алай матуррак. Сөйлә, әйдә. Казанда нишләп йөрисең?

– Укырга кердем.

– Маладис. Малайларны ник кыерсытасың?

– Нинди малайларны?

– Безнең малайларны инде. Вәгъдә иткән егетең бармы әллә?

Дилэрэ пырхылдап көлеп жибәрде.

– Малайлар, имеш! Дурак бит алар!

– Синеке акыллымы?

Дилэрэ бу сорауны жавапсыз калдырды, ә Илнур исә, янә аңа текәлеп, кызыйны карашы белән бораулый иде.

– Менә син аларга караганда акыллырак күренәсең.

Илнур мондый ук яхшатлануны көтмәгән иде, каушавыннан кызарып ук чыкты. Аннан, үз-үзен кулга алып, черт итеп төкереп куйды.

– Һе, әйттең сүз! Акыллырак, билгеле!

– Син үзең кайда да булса укыйсыңмы соң?

– Укыйм, әлбәттә. Академиядә.

– Нинди академиядә? Ветеринарлар академиясендәме?

Дилэрэ янә пырхылдады.

– Үзең син ветеринар. Маклер-брокерлар академиясендә.

– Андый академия юк.

– Син белмәгәч тә, юк димәгән. Менә күрерсең әле – монда «Тойота Камри» килеп туктый, шофёр тиз генә сикереп төшөп, ишекне ача, аннан мин чыгам. Кәчтүмнәр, малай, ул күбәләк галстугы дисеңме... Ә син балконнан борыныңны сөртеп карап торасың, ник теге вакытта моңа каршы дәшеп утырдым икән дип уфтанасың.

– Ул кадәр крутой булгач, бу йортта яшәп ятмассың инде син! – дип, янә ихлас пырхылдады Диләрә.

– Яшәмим, әлбәттә! Салмачта бассейны, вертолёт майданчыгы булган коттедж салам. Ә бу фатирны сатмыйм, махсус калдырам.

– Нәрсә дип калдырасың?

– Ә менә сине котыртыр өчен! Көн саен килеп, йөрәк яраңа тоз сибеп йөрермен. Картайганчы.

Алар шулай аралаша-гәпләшә дуслашып киттеләр. Ике арадагы хисләрне мэхәббәт дип әйтеп булмый иде әле. Агыйый белән тагыыйый шикелле, кая барсалар да – бергә. Аннан соң Илнур армиягә китеп барды – хатлар алышу, телефоннан сөйләшеп торулар... Армиядән кайту белән Илнур Диләрәгә никах укытырга тәкъдим ясады. Кыз өчен бу көтелгән дә тәкъдим иде, көтелмәгән дә. Шулай мәңге дуслар гына булып калырлар төсле тоела башлаган иде. Ул ризалашты, никахлаштылар. Уллары, соңрак кызлары туды.

Илнур белән тормыш итү көтелмәгән борылышларга бай аттракционны хәтерләтте. Кызу канлы, чиктән ашкан энергиясен кая куярга белми. Мөгаен, шуңа да энергетикага тартылгандыр. Әле ул ауга чыгып китә, әле парашют белән сикерә. Анда чаба, монда бөрелә. Аның бөтен нәрсәдә эше бар, ул бер нәрсәгә дә тыныч кына карый белми. Шуның аркасында, берәрсе белән сүзгә кереп, атнадан артык күгәрәк күз белән йөргән чаклары да булды.

Кулында ут уйната, нәрсәгә генә тотынмасын, барысын да булдыра. Диләрә өчен Илнур ышанычлы терәккә әйләнде. Һәрвакыт үз-үзенә ышанган, нык холыклы, үз дигәнәнә ирешә торган ир-егет. Ул беркайчан да күңел төшенкелегенә бирелми, бер генә минут та тик тормый. Әмма икенче ялына кайтканда, ире нык үзгәргән иде. Аның бөтен йөз-кыяфәтенә нык арыганлык тамгасы салынган. Ял-йокыга тансыклавы да сизелә. Аннан бигрәк күңелендәге яраларның күпләге ярылып ята. Моңы аның карашындагы сагыштан да чамалап була, сөйләшү рәвешә дә басынкы, элеккеге кебек жилләнү дә сизелми. Диләрә иреннән нәрсә дә булса сорапшырып торуның ахмаклык икәнлеген яхшы белә. Шуңа күрә Илнурның мондый халәтен читтән генә борчылып күзәтте, тик ул борчуын тамчы да сиздермәде...

Акрынлап яллары азагына якынлашты. Диләрәсә кочагында, урамда февраль башының шыксыз көннәре. Озакламый аны янәдән сугыш, жир асты, күселәр һәм тычканнар белән уртақ тормыш көтә.

– Моннан кул сузымы гына арада канкоеш барганлыгын уйлап та бирми биредәге халык... – Илнур хатынының хуш ис килеп торган чәчләрен сыйпап куйды. – Көн дә бәйрәм, көн дә туй.

– Адәм баласы бит инде. Башына төшми аңламый ул.

– Бер ил – ике дөнья. Уйлап карасаң, арабыз мең чакрым гына бит.

– Сугыш уты үзенә кагылмаган кеше аны уйламый ул. Менә безгә синең аша кагылды.

– Теге вакытта, китәм дигәч... Ник карышмадың, ник туктатмадың?

– Соң, сиңа каршы килеп буламыни? Берәр карарга килсәң, бәхәсләшеп торудан мәгънә юк. Нишләтәсәң, вакытны кирегә борып булмый. Хәзерге акылым булса, аркылы ятар идем дә бит...

– Атлап чыккан булыр идем барыбер. Улыбыз үсеп житте бит. Аларны сугыш афәте йотмасын өчен без бастык. Барысы да минем кебек уйласа, болай озакка сузылмас иде. Урам тулы эрәмтамак...

– Һәркем дә сугышчы була алмый инде.

– Шулаен шулай да... Озакка сузылды дим бит. Ардыра, ялыктыра.

– Йөзеңә чыккан.

– Хәзер инде берни эшләп булмый, бу эшне тәмамламый торып кайту юк.

– Сугыш турында бернәрсә дә сөйләмисең...

– Ә нәрсә сөйләргә? Мин сугышмыйм да бит инде. Матайга атланып, анда-монда чабам гына. Яралыларны ташыйм, патроннар кертәм. Шул гына.

– Шул гына булса, орден-медальләр бирмәсләр иде... Син бернәрсә дә сөйләмәгәч, таныш-белешләр сорашканда да әйтер сүзем юк.

– Сугыш вакыйгасы дисең инде? Тыңла, алайса. Бер яралы ярдәм сорый. «Үләм», – ди, кычкырып елый инде. Монда атыш, мин сиңа әйтим! Ләкин нишләп тә булмый, чыгып киттем тегенең янына. Тар-мар ителгән авыл бу, ташы-ташка таратылган йортлар. Тегеннән сорыйм – кайдарак син дип. Аңлатты бу. Бардым шул тарафка – беркем дә юк! Баксаң, бу тинтәк көньяк белән төньякны бутаган икән! Бөтенләй авылның икенче башына ук жибәргән. Кире борылдым. Көч-хәл белән эзләп таптым. Яшь кенә егет, кычкырып елый, йөзе шешенеп беткән моның. Кай жирең яраланды дим? Арт санын күрсәтә. Карасам, пуля моның бишенче ноктасын чак кына сыдырып үткән икән. Йомшак жиренә генә тигән, анысы да тирән түгел. Аптечканы алып, ярасына пластырь чәпәдем дә, и сүктем тегене, и сүктем!

– Ник сүктең?!

– Соң, үлеп китәрлек яра түгел бит инде. Үзе дә пластырь ябыштыра ала иде. Шул вак кына нәрсәдән дә бөтенләй башын югалткан, мәхлук! Минне дрон бәргән булса?! Кайда икәнлеген дә рәтләп белми бит! Утыр, минәйтәм, моңа. «Басып барам, арт саным авырта», – ди. Мин кызу йөрәм, мәтәлеп төшөп калачаксың дигәч кенә күнде, бичара. Алып чыгып, үзләренекеләргә тапшырганда тынычланган идем инде. Кызганыч та булып китте. Берьялгызың хәрабәләр арасында артың ертык килеш басып торуы бер дә рәхәт түгелдер...

Диләрә пырхылдап көлеп жибәрде.

– Сорасалар, шул арты ертык егет турында сөйлимме? Кит, юләр!

– Шушы пырхылдап көлүең житми миңа тегендә... – Илнур үз-

үзенә елмаеп, караңгылыкта үзенә генә мәғлүм бер ноктага текәлдә. — Карале, анда бер кеше миңа болай диде. Имештер, без яшәмибез. Иртәгә барысы да кинәт кенә үзгәрер, барлык мәшәкәтләр дә берьюлы юкка чыгар һәм без чын-чынлап яши башларбыз дип уйлыйбыз. Без дә синең белән шулаймы икән? Иртәгәне көтеп йөрибезме?

— Иртәгәсә көнне көтә-көтә, улыбызны өйләндерергә вакыт житкән инде!

— Мин килең таптым ана.

— Кемне тагын?

— Бергә хезмәт иткән иптәшемнең кызы бар. Алар пар киләчәк. Өйтте диярсең.

— Синнән сорадылар, ди, алар...

— Сорамасалар да, таныштырам мин аларны. Ләкин анысы инде иртәгә.

— Иртәгә?

— Әйе, иртәгә. Иртәгә — сугыш беткәч, без чын-чынлап яши башлагач...

...Ике атна — озак вакытмыни?! Сизелми үтте дә китте. Аерылышыр минутлар да килеп житте. Иң авыр вакыт. Тегендә озак торгач, өйдәге жылылык, якыннарның назы турындагы хатирәләр акрынлап уала, жанны жәрәхәтләмәс халәткә килә. Анда уйланып утырырга жай да бик сирәк элгә. Ө менә ялга кайткач, сагыш, сагыну кебек хисләр янәдән янара. Өйтерсең кемдер аларны үткен пычак дәрәжәсенә житкереп кайрап куя. Бармагың ялгыш кына тиеп киттеме — киселер һәм кан чәчрәп чыгар шикелле. Тик кан урынына — күз яшьләре.

Ләкин башка чара юк. Китәргә кирәк. Балаларын, хатынын кочып туя алмаса да, әнисенең туктаусыз елаганын күрүдән бәгыре телгәләнсә дә. Китәргә кирәк. Үзе сайлаган язмыш. Беркем дә мәжбүр итмәде. Китәргә кирәк. Кайтыр өчен. Калкан белән кайтыр өчен. Калкан өстендә түгел.

Якын кешеләрнең күңел жылысы. Теләсә кайсы салкыннарны да жиңәрлек ул. Әнисенең ихлас догалары. Өллә нинди яман ут-ялкыннар аша исән-имин үтәрлек. Болар барысы да аның йөрәгендә. Нурланып китә ул. Күңеле жилкенеп китә.

Эшелоннар көнбатышка чаба. Поезд көпчәкләре, рельслар бер-берсенә тоташкан урыннарда бәрелеп, усал сүгенеп ала. Элек Илнур бу дыкылдауда жырлы-моңлы көй ишетә иде. Ө хәзер менә — сүгенү. Вагоннар да усал төсле. Аларның да уенда тоташ яманлык кебек. Тәрәзә артында йөгәрешкән агачлар да хәерле юл теләп, кул болгамый, йодрык күрсәтеп яныйлар, ахрысы. Февральнең шыксыз көне исә түбәнгә үк сарылып төшкән кара юрган белән капланган, ул кешеләрне изеп ташларга маташа кебек. Дөнья үзгәрдеме, әллә дөнья шул ук калып, Илнурны үзгәрттеме?!

Дык-дык, дыкыдык. Вагоннар янадан көйли башлады. Нарат

агачлары баш иеп калдылар. Караңгы күк йөзөндө беренче йолдызлар күрөндө. Юк, өмөтсөзлөккө бирешергә юл куймас ул. Әнисе, балалары, гаиләсе хакына. Жиңу хакына...

* * *

...Моңарчы һаман бер төш кереп йөдәтә иде аны. Бала чагы хатирәсе инде ул. Түбән Камада Төзүчеләр бистәсендә яшәгән чаклары. Бистә дип әйтсәң, хәтерәң калыр. Бер-берсенә терәлеп тезелешеп киткән вагон-бараклар. Алар тирәли өстәмә корылмалар, үзенә күрә чолан төслө нәрсәләр калкып чыккан. Шушында ук металлоломга тапшырылырга тиешле тимер кисәкләре, кирәге чыгар әле дип жыеп куелып, череп таралырга хөкөм ителгән агач-такта кисәкләре. Шул тимер-томыр, такта-фәлән арасыннан алабута-әрем озын тармакларын сузып, кояшка тартыла. Чүп үләннәренә рәхәт – беркем дә йолкымый, беркемнең дә аларда эшә юк.

Вагоннар арасыннан озын сукмаклар сузылган. Илнурга ул чакта әлегә сукмакларның башы да, азагы да юк кебек тоела иде. Сукмаклар, чәбәләнеп тәгәри-тәгәри, серлә һәм аңлаешсыз бер лабиринтка төрлөнгән.

Өледән-әле кереп йөдәтә торган төшөндә Илнур шул урам-лабиринтка уйнарга чыккан, имеш. Үзәннән ике яшкә зуррак апасы да янәшәдә. Бергә пыр тузып чабышып йөри торган дуслары да биредә. Алар әнә шулай үзләренчә уйныйлар, көлешәләр, ара-тирә елашкан чаклары да булгалый. Һәм кинәт күк йөзөн кара болыт каплап ала. Алай гына да түгел, бөтен тирә-юньне тузанга батырып, өрмә күтәрелә. Вагон-баракларны дер селкетеп, үзенең үзәгенә тузан белән бергә жирдә аунап яткан чүп-чарны да жыеп, ул Илнурларга таба хәрәкәт итә. Балалар, уеннары турында онытып, чыр-чу килеп, кайсы кая йөгәрешәләр. Илнур да кемгәдер ияргән кебек була. Өрмә якына, аның жиле генә түгел, тузан бөртекләре дә кагыла башлый. Илнур йөгәрә дә йөгәрә. Беркем дә күренми. Ул ялгызы. Хәзер өрмә аны да йотар, әллә кайларга күтәрер, жиргә орыр. Моны аңлаудан тәннәре чемердәп китә, ул еларга ук керешә. Һәм... Бер мизгелдә барысы да тынып кала. Өрмә ничек кинәт башланса, шулай кисәк кенә юкка да чыга. Күк йөзөндә кояш балкый. Илнур әйләнә-тирәнә күзли. Ләкин кайда икәнлеген һич кенә дә аңлый алмый. Кая карама – бер-берсенә ике тамчыдай охшаш вагон-бараклар, бер үк киңлектәге, бер үк рәвештәге сукмаклар. Алабута-билчән дә һәр тарафта игезәкләр сыман охшаш.

Илнур апасын, дусларын чакырып елый-елый, лабиринтның әле бер тарафына, әле икенчесенә йөгәрә. Тик үз почмагына һич кенә дә юлны табарлык түгел. Төш бастырылуга ук күчә, йокы аралаш та Илнур үзенең буылуын, тирләп-пешеп чыгуын чамалый. Инде тәмам

хәлем бетте дигәндә, янәшәсендә үк әнисенәң «Улым!» дигән сүзе ишетелә. Шушы сүз яңгырау белән ул һәрвакыт уянып китә. Әнисе – аны коткаручы. Ул, ничек кенә еракта булмасын, төшләрә аша да ярдәмгә килә. Менә бу юлы да, колак очында әнисенәң «Улым!» сүзе яңгырарга өлгөрмәде, агач-такталардан корылган стеналарга бәрелә-сугыла килеп ирешкән «Подъём!» дигән көр аваз ишетелде.

– Кузгалырга вакыт, – диде астагы ятагында торып утырган Пәри. – Бүген китәбез.

Алар ашыга-кабалана юынырга, аннан соң иртәнге ашка юнәлделәр. Урам якта колонна булып танк-БТРлар, йөк машиналары, вак-төяк «УАЗик»-фәлән тезелгән. Һәммәсә дә пычрак-тузанга баткан, эмма радиатор рәшәткәләренәң усал ыржаюы олы юлга чыгарга эзер икәнлекләрен күрсәтеп тора.

Йөк машиналарының берсенә Илнурның «Урал»ын да менгезделәр. Канлы бәрелешләрдә сыналган тимер дусны калдыру турында сүз дә юк иде. Ул инде яу кырының алгы сызыгынан йөзләгән яралыны алып чыгарга өлгерде. Фаза үзе дә батальонда легендага әйләнеп китте. Алгы сызыкта яраланган һәрбер «өчйөзенче» яхшы белә – «Урал» тавышы ишетелә икән, димәк, аны һичшиксез коткарачаклар. Чөнки бу – Фаза иярләгән матай. Ә аның әле беркайчан да сынатканы юк.

Иртәнге аштан соң матаеның әйбәтләп беркетелгән икәнлегенә инанды да хәрбиләр өчен эзерләнгән машина арбасына ашыкты Илнур. Кузгалдылар.

«Тимер»ләренәң колоннасы озын елан төсле сузылды. Язгы пычракны изеп, юлны тәмам сазлыкка әйләндереп, авыр хәрби машиналар, танклар алга, билгесезлеккә юнәлде. Броняга ябышкан егетләр тирә-яктагы күңелсез манзараны күзләгән булдылар, әйтерсәң исләрендә калдырырга тырыштылар. Бирегә кире кайта алырлармы? Барысына да ут эченнән исән-имин чыгу насып булырмы икән?

Өсте ябулы машина эчендә чирканчык иде. Әллә кайлардан жил исә, дым сиздереп тора, житмәсә, өс-башка, аяк киёмнәренә әлегә дә баягы каһәр суккан пычрак ябышкан. Аннан беркайда да арыну мөмкин түгел. Окопларга су тулып, аяк асты измәгә әйләнү генә житмәгән – ул пычрак машина арбасына да калын япма төсле ягылган.

Илнур түш кесәсен капшады. Кәгазьне тартып чыгарып, рәсемне ачты. Шул рәсемгә караган саен елмая ул. Хәзер дә шулай булды. Нәни бала куллары белән ясалган гади генә сурәтләр. Аркасына мылтык аскан солдат, Казан Кремле манарасы, аның янәшәсендә Кол Шәриф мәчете. Мәчет тирәсендә балалар уйнап йөри. Һәрхәлдә, авторның нияте буенча балалар булырга тиеш. Рәсемдә артык охшашлык күренмәсә дә, Илнур моны үзенәң фантазиясен эшкә жигеп аңлады. Аска кәкрә-бөкрә хәрәфләр белән «Азат, 5 яшь» диелгән. Аннан янәшәгә, жәя эченә «Бер айдан 6 тула» дип тә өстәлгән. Менә шул жәя эчендәгә жөмлә

аны елмаерга мәжбүр итә. Гади генә шул сүзләргә күпме үжәтлек, омтылыш, тизрәк үсеп, зур булырга хыяллану салынган!

Рәсемне туган якта жыелган гуманитар йөк белән алып килделәр. Андый йөкләр килү батальон өчен олы бер бәйрәмгә әйләнә. Эш күчтәнәчтә түгел. Татарстан төрле кирәк-ярак белән бергә жырчы-артист халкын да жибәрә. Чын, профессиональ артистлар. Илнур аларның сыздырып татарча жырлаганнарын рәхәтләнәп тыңлый. Бу якларга килеп эләккәч, ул кинәт кенә татар телендә сөйләшүгә, татар жырларына тансыклавын сизде. Жае чыккан саен ана телендә аралашу жаен табарга тырышты. Үзенә күрә туган ягыннан көч алу чарасына әйләнде бу.

Ни гажәп, 5 яшьлек Азат ясаган рәсем дә рухны күтәрергә, күнел төшенкелеген жиңәргә ярдәм итә торган бер талисман икән. Кем белә, бәлки аңа инде 6 яшь тә тулып куйгандыр, бирегә йөк бер ай килергә дә мөмкин бит дип, янә елмайды Илнур.

Ә колонна үз жае белән хәрәкәт итә. Әледән-әле алар өстеннән самолётлар очып үтә, вертолётлар тирә-якны дер селкетеп, үз юлын барлый. «Тимер» чираттагы дислокация урынына юнәлә. Ниләр көтәргә аларга? Язмыш нинди борылышлар әзерли? Илнур кузовтагы иптәшләренә күз салды. Кайчандыр Мулино полигонына бергәләшеп жыелып барганнар иде. Ул чактан нык үзгәргән егетләр. Йөзләр кырыс, карашлар усал, куллар нык. Алар инде автоматны да теге чактагы кебек саклык белән түгел, ә күнегелгән рәвештә тоталар. Бу – аларның эш коралы, кирәк икән, исән калу чарасы. Күбесенә чәчләрендә чал арткан. Илнурның үзенә дә бу хакта һаман әйтәләр. Сугыш кешене үзгәртә ул. Тышкы кыяфәт бер нәрсә. Иң авыры – эчке халәтнең нинди үзгәреш кичерүе. Каешланасың, коточкыч нәрсәләргә дә күнегәсең. Тик шушы трансформациядә үзегне кеше итеп саклап калырга кирәк. Бу – иң авыры. Шуңа да үткәннәр белән элементне югалтырга ярамый. Алар – синең элеккеге халәтеңне саклый торган киртәләр. Әни белән сөйләшү, хатын, балалар, дуслар, туганнар белән аралашу. Болар барысы да – сине сугыш тулысы белән йотып алудан саклай торган чик баганалары. Хәтта теге биш яшьлек Азатның рәсеме дә. Ул да әлегә сугышның вакытлы гына, шушы жирлектә генә барганлыгына ишарәли. Башка, тыныч тормыш көтеп торганлыгы хакында хәбәр жибәрә. Илнур янә теге рәсемне чыгарды. Юк, кеше булып калачак ул. Ичшиксез. Хәтта моның бәясе – үзегнең гомере булса да...

Юлда төшке ашка туктагач, ул Пәринә очратты. Янә бергәләшеп урын таптылар. Бу юлы алар өчәү иде – әле яңа гына ялга кайткач, Пәри Казаннан үзегнең маэмаен ияртеп килде. Сугышчан нәселгә караган кәкре аяклы зур эт иде ул. Пәри аны Албасты дип йөртә. Албасты белән Илнур тиз уртак тел тапты. Карап торышка бик усал

күренсә дә, үз кешеләрне жене кабул итә икән. Усаллык ягыннан да, дуслык ягыннан да эт хужасына тулысынча охшаган иде.

– Бусы мәчегә, – диде Пәри, бер банканы читкәрәк этәрәп.

– Аны да алдыңмыни?

– Алмыйча, ничек калдырасың? Тычканны кем тотсын, ди, анда?!

Аннан соң, калдырырга да кызганыч инде берүзен. Япа-ялан кырда озак яши алмас иде.

– Албасты белән машинада ничек баралар? Килештеләрме?

Албасты колакларын шомрайтты. Аннан, сүз булсынга гына яңгыраганын аңлап, озын телен чыгарып, танавын ялап куйды.

– Күрәсеңме танавын? – дип, бармагы белән төртеп күрсәтте Пәри. Албастының танавында кечкенә генә яра шәйләнде. – Жән эше.

Мәченең кушаматы Жән иде.

– Эләктердеме?

– Албасты борынын тыгып караган иде – шалт тегеңә берне. Маэмай, мескен, явыз ният белән дә түгел, иснәнергә генә теләгәндер. Эмма Жән үз исеменә тугры калды.

– Хәзер ничек инде?

– Икесе ике якта утыралар. Бер-берсенә кагылмыйлар. Жәндә берәз масаю бар үзе, эмма Албастыны артык котыртмый, дәрәжәсен беләп кенә утыра.

– Да, малай... Капмы-каршылык итеп яратылган жанварлар да уртақ тел таба беләләр диген син, ә?! Адәм баласына ни житми икән?!

– Менә мин, Фаза, ялга кайттым. Бу маэмай күземә карап тора, янымнан китми. Мин аны көчек чагыннан ук алып үстердем. Хатын әйтә – көне-төне елап чыга, сине сагына ди. Күземә карап ялвара теге, калдырма мине монда дип. Үзем белән алып киткәч, шатланганын күрсәң син! Телсез маэмайны аңлыйм, кешеләрнең барысын да аңлап бетерә алмыйм. Син әйткәнчә, нәрсә житми?

Сорау һавада эленеп калды.

– Мотоцикльның энә тегендә кертәп куй, – диде өйдән чыккан солдат, күршәдәге гаражга таба ымлап. – Жыен хәшәрәт күзеннән ераграқ торсын.

– Бу позицияләрең тегеләрнең мушкасында түгелме?

– Юк. Миномётны моннан арырақ илтәп куеп атабыз.

Илнур «Урал»ын кайчандыр гараж хезмәтен үтәгән корылмага кертәп урнаштырды. Иярдән төшкәч тә, берәр нәрсә оныткан кеше сыман, матай тирәли әйләнеп чыкты. Үз позицияләренә кайтып тормый, биредә генә төн куначагын житәкчеләренә хәбәр иткән иде инде ул. Ярымжимерек өйләр арасында миномётчыларга тап булгач, шатланып куйды – бергә-бергә күңелләрек. Тегеләре төн кунарлык урынны да жайлаштыргандыр.

– Безнекеләр энә тегендә ял итәләр, – дип, янә ымлап кына күрсәтте хәрби. Бакчаның теге башында подвал ишеген абайларга мөмкин иде. Аннан кулын Илнурга сузды:

– Фрол.

– Фаза.

Миномётчының куллары кытыршы, яргаланып беткән, эмма егәрлеге сизелә. Эңгер-меңгер булса да, Илнур яңа танышының бармакларындагы наколкаларны күрәп алды.

– Элек «Вагнер»да идем мин, – дип, Фрол тешсез авызы белән елмаеп куйды. Әллә горурулануы иде, әллә инде «Вагнер»ның үткән заманга күчүе аңа мазәк булып тоелды. – Теләсәң, подвалга төшөп ял итә аласың. Ачыккансың икән – өйгә рәхим ит. Чәйне кайнаттым гына.

Алар сәмән өйгә үттеләр. Эчтә чиста иде. Бар нәрсә пөхтә итеп жыештырылган. Тәрәзәләр яктылык урамга чыкмаслык итеп томаланган. Уртада өстәл, аның түрөндә чәйнек, кечкенә газ плитәсе.

– Тамагың ачкандыр, ашыйсыңмы? – Фрол, өстәл астыннан консерва чыгарып, шап итеп өстәлгә куйды. – Жылытам.

– Юк, рәхмәт. Чәй булса, шул житә.

Фрол, бронежилетын салып, чәй эзерләргә кереште. Ул шалтыр-шолтыр маташкан арада Илнур да, артык эйберләреннән арынып, табынга килеп утырды.

– Мин жир астына төшөп йокларга яратмыйм. Монда рәхәтрәк, һавасы да үзгә. Жир астына төшәргә өлгерермен әле. – Фрол үзенең бу өйдә нишләп утырганлыгы турында сөйләргә кереште. – Тегеләр безнең монда икәнлекне белмәскә тиеш. Миномётны әллә кайларга ук алып китеп куябыз да бирегә шылабыз. Барысын да шушы жылкәгә салып, әлбәттә. Аның бит әле боекомплекты, миналары да кирәк.

– Жавапны тиз кайтаралармы?

– Күз ачып йомганчы. «Кошчыклар» хәтәррәк.

– Алары кайда да куркыныч...

– Нинди сугыш диген син, ә?! Кешелек дөньясы гомер-гомергә бер-берсен шаккатырып яшәргә өйрәнгән, әйеме? Бигрәк тә үзенә тиңнәрнең жанын кыю һөнәрәндә. Менә син уйлап кына кара. – Фрол кашлы йөзек сурәте төшерелгән бармакларын бөгәргә кереште. – Менә кара. Беренче бөтендөнья сугышы. Аңа эзерләнгәндә, нәрсәгә иң зур игътибар юнәлтелгән? Кавалериягә. Янәсе, атларга атланып, алга ыргылабыз да дошманның иманын киябез. Нәтижәдә нәрсә? Нәтижәдә ярты Европа бет, күсе, тычкан белән мыжлап торган окоплардан чыга алмый ята. Окоп сугышы, ягъни мәсәлән. Аннан соң икенче бөтендөнья сугышы. Кешелек дөньясы нәрсә эшли? Теге окопта утыру тәҗрибәсеннән чыгып, йөзләргә чакрымга сузылган оборона корылмалары төзөп куя. Французларда – Можино, бездә – Сталин, финнарда Маннергейм линияләре. Янәсе, жылы, нык

корылмалар, теге вакыттагы төсле жебек окоплар түгел. Немецлар нәрсә уйлап чыгара? Танклар белән теге корылмаларны изә дә рәхәтләнеп алга чаба. Окоп сугышы көткән идегез, танклар бәрелешен кабул итеп алыгыз, янәсе. Хәзер инде без танклар, бронемашиналар ясарга керештек. Танкларга бер генә күз сал син – үзе дә, башнясы да яссы булсын, әллә кайдан күренеп тормасын, жәенке булган саен туптан атылган ядрә аңа тия алмас. Хәзер барысын да уч төбө кадәрле дроннар хәл итә булып чыкты. Танкларга мангаллар куябыз, башняларыннан өч тапкырга биегрәк корылмалар калкып тора. Нәрсәгә моны сөйли дисеңме?

– Кызык, сөйлә. Бик укымышлы кешегә охшагансың...

– Әйдә, житеш. Кәнфитләр катып беткәндер инде. Кәнфит яратам. Миннән бигрәк аларны тычканнар ярата. Борчылма, боларын калай савытта сакладым, кимерүчеләр тия алмады. Укымышлы дисең. Мин булган урында тагын нәрсә эшләп бетмәк кирәк? – Моңарчы һаман да шат күңелле булып күренгән Фрол бер мәлгә боегып калды. Илнур аның карашын эләктерде – әллә нинди тирән сагыш иде кичәге тоткын күзләрендә. Ләкин тиз арада үзен кулга алырга көч тапты. – Төрмә китапханәсеннән китаплар алып укыдым, анда вакытны уздыру өчен нишләп бетмәк кирәк? Миңа иреkkә чыгарга ярты ел калган иде...

– Кайтасың килмәдеме?

– Килде дә, килмәде дә. Балам хакына бирегә язылдым.

– Акча өченме?

– Акчага корылган дөньяда ансыз да тормыш бармый... Юк, акча өчен генә түгел, туган. Хатын яза: «Баланы мәктәптә бимазалыйлар, этиң тоткын, төрмәдә утыра диләр», – ди. Бәлки, монда берәр төрле батырлык кылып, улыма ярдәм итәрмен дип уйладым.

– Бер үчекләгәннәр икән, андый бәндәләрнең фикерен кире аудару мөмкин түгел...

– Түгел дә бит... Хәзер соң инде. Хәзер жиңмичә кайту юк. Тукта әле, мин сиңа сугыш турындагы теориямне сөйләп бетермәдем бит.

– Тулы бер теория уйлап чыгарырга вакытың бар тагын.

– Вакыт житәрлек. Биредә китап укырга жай юк, әмма аның каравы тере тәжрибә күз алдында. Менә уйлап кара. Чечняда сугышканга егерме ел үттеме-юкмы? Без ул вакытта аларга каршы сугыштык, хәзер алар безнең яклы.

– Һәм нәрсә? Тегеләр дә егерме елдан безнең якта көнбатышка каршы сугышыр димәкче буласыңмы?

Фрол янә күңелсезләнде. Житдиләнеп, чәй яңартырга үрелде.

– Белмим шул. Минем теория ул кадәр үк житлекмәгән әле, күрәсең.

– Теория дисең, тәжрибә дисең. Менә син миңа бер нәрсәне аңлатып бир. Нигә алар мәетләр белән сугыша? Аларның «кошлары» күрсәтеп тора бит – мин кара целлофан капчыкларга мәетләр төйим. Нигә ул шул мәетләрне яу кырыннан алып чыгарга ирек бирми?

– Сугышы нинди – тәртибе шундый. Тәртипсезлеге дисең, дөресрәктер. Немецлар килгәндә дә, мәетләрне жыеп алу өчен тәнәфес игълан итә торган булганнар. Тегеләр ягыннан да, безнекеләр дә жай белән мәрхүмнәргә мәңгелек сыену урыны бирергә тырышкан. Ә хәзер заманалар үзгә. Әйтерсең кешелек дөнъясы, акылы арткан саен, кыргыйлана гына бара...

– Без үзебезнекеләрне дә, аларныкын да алып чыгабыз.

– Дөрес эшлисең, туган. Дөрес эшлибез дияргә кирәк инде. Бер генә мәрхүм дә жирдә аунап ятарга тиеш түгел.

– Тегеләргә әллә ни кирәкми ул жәсәдләр.

– Чөнки килмешәкләр күп. Нинди генә телләрдә сөйләшмиләр бит, каһәрләр! Шушы жиргә береккән тамырлары булмагач, мәетләргә карата мөнәсәбәтләре дә шуның кадәр генә...

– Сүзең хак. Әмма, икенче яктан, без аларның мәетләрен үзебезнекеләргә алмаштырабыз. Шуңа күрә әллә нинди югары идеалларга корылган максат юк та кебек.

– Барыбер безнең гамәлләр дөресрәк. Нинди генә идеалга корылмасын.

– Шулай дисеңме?

– Шулай дим. – Фрол мөлдерәмә күзләрен каршысындагы Фазага төбәде. – Әгәр син үз гамәлләреңнең дөреслегенә, хаклыгына үзеңне инандыра алмыйсың икән, ул гамәлләрне ничек кылмак кирәк?

Сорау җавапсыз калды. Илнур чәенә үрелде. Кайдадыр ерак түгел снаряд сызгыруы ишетелде, икенче мизгелдә ул жиргә төшөп ярылды. Йорт дерт селкенеп куйды, табындагы чәшкеләр шалтырап алдылар. Ир-атлар кымшанмады да.

– Сугыш теориясе дисең, Фрол. Ә Жинү теориясе? Аның хакында уйлаганың бармы?

– Әле сугышның очына чыгып бетә алган юк бит, – дип, янә тешсез авызын ыржайтты тегесе. – Житди итеп әйткәндә, бер нәрсә аксиома булып тора – без җиңәчәкбез.

– Шулай бер дә шикләнми әйтәм дисең, алайса?

– Әйтәм. Жинүебезгә ышанмасаң, син монда килгән булыр идеңме соң?

Илнур Фролның әлеге соравын янә җавапсыз калдырды. Хәер, тегесе җавапны болай да белә иде, шуңа күрә артык төпчәнмәде.

– Тартып керик, әйдә, – дип жөпләде Фрол, икесенең дә чәшкеләре бушап калуын күргәч.

Урамга чыктылар. Көнчыгышта әледән-әле гөрелте ишетелә, офык кызгылт-канлы төсләргә кереп ала да янә дөм караңгылыкка чума.

– Жәй кызу булырга охшаган, – диде Фрол, маңгай тирен сөртеп куеп. – Төнлә дә суынырга уйламый. Әле яз гына бит.

– Безнең якларда яз иртә килде диләр.

– Үзең кайдан?

– Казаннан.

– Охо. Казанда шәп яши диләр сезне.

– Шәп дип... Теләсә кайсы төштә ничек яшәсәләр, бездә дә шул.

Артык та, ким дә түгел.

– Барыбер сез бай дип ишеткән бар.

– Казан – матур кала, сүз дә юк. Юллар да бездә яхшырактыр, йортлар да төзегрәк, тормыш та күпмедер дәрәжәдә көйле сыман тоела. Әмма без дә Айда яшәмибез. Бездә дә шул ук дөнья куу. Башкалардан аермасын бик күрмим. Әллә соң төрмәдә Казан кешеләре утырмадымы?

– Булгандыр инде.

– Монда да безнекеләр житәрлек. Мин үзем исемле аерым батальонда. Андый батальоннар гына да икәү бездә. Без дә башкалар белән бер рәттән сугышабыз.

– «Тимер» дисеңме?

– «Тимер».

– Анысы Минтимер хөрмәтенәме? – Фрол янә ыржайды.

– Юк. Минтимер тимер хөрмәтенә. Тимер металл дигәнне аңлата.

– Ә, әнә ничек икән.

– Шәймиевның эти-әнисе аңа аптыраганнан Минтимер исемен биргән бит. Туган бер ир балалары үлеп барган. Шуннан чираттагы улларына Минтимер кушканнар. Һәм ул исән калган.

– Син шул хорафатка ышанасыңмы?

– Хорафат түгел. Ышанам. Әллә син бер нәрсәгә дә ышанмыйсыңмы?

– Сугышта Алласызлар булмый. Әлбәттә, ышанам. Батюшка янына йөрим. Дингә килүем төрмәдә утырганда ук башланды. Монда безнең үзебезнең батюшка бар. Шуның янына, айга бер булса да, сугылып чыгарга тырышам.

– Безнеке дә бар, – дип, янә уйга калды Илнур. – Батюшка түгел. Мулла.

– Мулла?

– Әйе. Позывное шундый.

– Үзе мулла түгел, алайса.

– Ник мулла булмасын? Позывное да – Мулла, үзе дә. Искә төшердең, рәхмәт. Аны да күреп чыгарга кирәк. Күптән аралашкан юк.

– Алар үзгә. Дин әһелләрен әйтәм. Алар белән сөйләшкәч, тынычланып калган төсле буласың.

– Анысы хак.

– Ничек курыкмыйлар диген.

– Аллага тапшырып яшиләр. Синәң сугыш турындагы теорияңә каршы аларның мең елдан артык сынау үткән тәгълиматы бар.

– Керик булмаса. – Фрол көрсенеп куйды. – Рәхмәт, акыллы кеше белән сөйләшергә дә күңелле ул.

Өйгә кереп, икесе ике почмакка барып яттылар. Фрол, озак та

үтмәде, гирылдап йоклап та китте. Кая башын төртсә, шунда ук йокыга тала торган кешеләргә Илнур һәрвакыт бер яктан көнләшәп, икенче яктан гажәпләнәп карый иде. Аңа калса, мондый сәләт – күпмедер дәрәжәдә битарафлык, мәнсезлек күрсәткече. Йокыга киткәнче, узган көнне яңабаштан барларга, нәтижәләр ясарга, уңышларга сөөнергә, ялгышлар жибәрелгән икән, киләчәктә кабатламау хәстәрен күрергә кирәк. Иртәгәсә көнне планлаштыру да комачауламый. Бигрәк тә биредә. Һәр көннең кадере тулы бер гомергә тиң урын бит бу.

Фаза Мулла хакында исенә төшерде. Быел гына танышты алар. Мулланың мулла кушкан исеме Илдар иде. Мотоциклы белән окоплар яныннан үтеп барганда күрәп алды аны Илнур. Берәү, окоптан өскә менеп, кыйбла ягын чамалап, намаз укып маташа. Әллә кайдан күренеп тора – якташ. Чын татар мөселман кешесе белән якиннан танышасы, сөйләшәп утырасы килде. Куллары әйтерсәң үзеннән-үзе матай «мөгезен» теге окопка юнәлтте.

Намаз укучы хәрбидә чын руханиларга хас вәкарьлек бар иде. Илнурның сәламен дә ул тыныч кына кабул итте, гәрчә, «әссәламегаләйкүм!»дәге татарлык чаткыларын ишетүдән йөзә ачылып китсә дә, аны-моны сиздермәде.

Танышып киттеләр. Икесен дә Казан каласы берләштергән белгәч, аралашу тагын да жанланды.

– Илнур, әйдә, чәй ясым үзеңә, – дип, Илдар яңа танышын блиндажга чакырды. – Ураза түгел бит син?

– Болай саксыз эш итәргә ярамас сиңа, хәзрәт, – Илнур бармагы белән өскә таба төртеп күрсәтте. – Бөтенләй күз алдында бит син, ичмасам, окопка төшәп укысаң иде намазыңны. Аллаһы Тәгалә барысын да күрә бит, сиңең нинди хәлдә намаз укыганлыгыңны аңлар, догаларың кабул булмый калмас.

– Кабул булсын, иншалла! – Мулла сакалын сыпырып куйды. – Бүген тыныч әле. Кайвакыт намаз укырга утырасың гына, миналар ташларга керешә теге мәртәтләр. Ләкин Аллаһы Тәгаләгә мөрәжәгать белән оеган мәлдә куркуны сизмисәң дә. Сиңең кебек, егетләр дә чабудан тарта ул чакта. Мин аларга бер генә нәрсәне кабатлыйм – намаз укылган жирдә фәрештәләр 50 йортны саклай дим.

– Фәрештәләр... Күрәсеңме, Мулла, нинди халәттә яшибез? Иртәдән кичкә кадәр, колакларыбызны авырттырып дәрәжәгә житкереп, күңне тыңлыйбыз. Ләкин бу – Аллаһтан мәрхәмәт-шәфкать сорап, күкләргә таба карашны төбәү түгел шул. Киресенчә. Күктән безгә үлем янамыймы дип шомланып-куркып яшибез. Бу каһәр суккан жирдә, аның өстендәге күгүндә фәрештәләр калды дип ышанасыңмы?! Жирне, күңне, суны, хәтта утны да буйсындырып, гөнаһ ияләренә әйләнәп беттек. Минемчә, мондый урынны фәрештә түгел, иблис үзе дә ташлап качкандыр.

– Качмаган, кая качсын? Юкса, сине өметсезлек белән кем

бимазаласын? Шайтан инде, элбэттә! Шайтаннар житәрлек, анысы һич бәхәссез! – Мулла рәхәтләнеп елмаеп куйды. – Юк, якташ, син беркайчан да өметсезлектә бирелмә! Менә хәзер изге Рамазан ае. Озакламый Кадер кичәсе дә житә. Күк йөзә яман көчләр кулында дип, коткыга бирелмә. Барысы да үзенә кануни халәтенә кайтачак. Күкләр – Аллаһы Тәгалә һәм фәрештәләр кулында. Башкача мөмкин дә түгел. Әлегә шайтаннар тимер кошлар ясап, шул күкне үзенә буйсындырырга маташа. Әмма Аллаһы Тәгалә шайтаннан көчлерәк, иншалла!

– Синәң, энә, намаз укуың шул шайтаннарны куадыр. Мин «колһуаллаһ»тан ары берни дә белмим.

– Ник укымыйсың соң?

– Укый белмәгәнгә.

– Ник өйрәнмисең?

– Яшьли тотынмагач, хәзер авыррак шул. Аның бит үз тәртибе, үз догалары. Һәрберсен дә истә калдырасы.

– Һи-и, якташ! Тапкансың куркыр нәрсә! Намаз укырга өйрәнүнең берни дә юк бит аның.

– Әллә өйрәтәм дисеңме?

– Өйрәтәм, элбэттә! Тәһарәт тәртибеннән керешербез.

Илнур кул сәгатенә күз салды.

– Бүген булмас, Мулла, гафу ит. Мин икенче юлы кереп чыгармын. Алла кушып, гомеребез озын булсын.

– Амин!

– Мин юлга чыкканчы бер дога кылсаң иде.

Алар шулай әледән-әле күрешкәләп тордылар. Мулланы күргәч тә, Фаза әллә кайдан елмаеп килеп житә. Гәпләшәләр, хәл-әхвәл сорашалар. Илнур Мулладан дога укыта.

– Сугышта кеше белән якынаймаска дип сүз биргән идем, – диде бер көнне Илнур, хәзрәт укыган догадан соң үзенә генә мәгълүм авыр уйларга бирелеп.

– Ник алай?

– Ят кешегә күнәл түрәнә ачасың, аның белән дулашу туганлашу шикелле. Туганлашкан кешенә югалту бигрәк тә авыр. Менә синәң белән дә... Мин бит намазлы мөселман безнең өчен дога кылсын дип кенә туктаган идем. Ә без дулар булып киттек.

– Мөэминнәрнең һәрберсе бер-берсенә туган ул, якташ.

– Шулайдыр да бит... Мин гражданкада үземчә эшмәкәрлек итәргә маташтым бит. Шул, үземнең энергетика тармагында. Фаза поэтично юкка гына сайламаганымны аңлагансыңдыр. Ул чакта еш төп башына утырталар иде мине. Эшмәкәр, имеш... Очны-очка ялгап яшәгән көннәр исәпсез. Эшен башкарасың – тиенен дә түләми алдап качалар. Сугышта мөнәсәбәтләр үзгә, элбэттә. Биредә дә төрле кеше очрый, ләкин шулай да ихласлык күбрәк кебек. Гражданканы

искә төшерсәң... Анысы бөтенләй, теге тормышымда калган төсле...

– Мин инде ничәнче гомеремне яшим, беләсәңме? Саный китсәң...

Мулла тәмләп, чәен йотып куйды. Каршысында утырган ябык гәүдәле егет аның күңелендәге төерләрне чишеп, ташларын эретеп жибәрде шикелле. Бирегә килеп эләккәч тә, ул үзенә үткән тормышын, барча эш-гамәлләрен яңабаштан күздән кичерде кебек. Барысын да бизмәнгә салып үлчәп карады. Яхшы гамәлләре күбрәкме, начарларымы... Узган гомер сукмакларын барлый торгач, чыннан да, берничә кешенекенә житәрлек юл үтелгән икән. Шушы юлы хакында күптән инде кемгәдер сөйләсә, ачылып китәсе килгән иде. Илнур белән танышканнарына күп вакыт та үтмәде – ә ул инде аны йөз ел белә сыман. Илнур да аны белсен өчен тормыш кыйссасын сөйләп калырга кирәк...

– Ашыкмыйсыңмы? – дип, чәй яңартырга үрелде Мулла.

– Әлегә юк. Бүген тыныч кебек.

– Бу яклар бигрәк хәтәр.

– Әзерләнгәннәр, көткәннәр безне, күренеп тора. Күселәр сыман жир астына өннәр, яшерен юллар салып бетергәннәр.

– Кораллары да хәтәр.

– Сизелә...

– Менә мин сиңа үземнең берничә гомерем турында сөйләмәкче булам. Кызык тоелса инде, әлбәттә. Ялыктырсам, туктатырсың.

– Сөйлә, хәзрәт, сөйлә. Күптән инде болай саф татарча сөйләшкән кешене очраткан юк иде. Казаннан килгән агитбригадаларны санамаганда, синдәй сиптерүчеләр бик сирәк. Сүзең – китап, кем әйтмешли. Үзең кай яклардан?

– Баулы ягынан мин. Беренче гомерем – бәхетле балачак. Алары берән-сәрән хатирәләрдә генә. Әмма һәрберсе – якты, кояшлы, бик тә жылы. Әниемнең назы, әтиемнең ирләрчә кайгыртучанлыгы. Болар барысы да ярты-порты өзәлгән һәм ялганган кино тасмасы шикелле.

Илнур да үзенә балачак хатирәләренә әйләнеп кайтты. Түбән Кама, Төзүчеләр бистәсе, иксез-чиксез тоелган вагон-бараклар, алар арасындагы тузанлы сукмаклар...

– Гомернең андый мәле һәркемдә дә буладыр ул, хәзрәт.

– Була, Илнур энәкәш. Тик минекә кинәт асты өскә килеп алмашына торган икәнлеген мин хәзер генә аңладым. Инде бу сәхифәдән икенчесенә күчкән. Башта фажигалә төстә әтием үлдә – миңа ни сәбәплә икәнлеген сөйләп тормадылар. Сабый идем. Аннан озак тормый әнием дә китеп барды. Икенче тормышым башланды – Бөгелмәдәге балалар йорты. Андагысы искә төшкәли, ләкин кояш та, яктылык та күренми. Дөм караңгылык, биредәге төннәр шикелле. Караңгылык һәм тоташ өметсезлек. Дөрәс, бүгенге халәтемнән чыгып уйлыйм да янә бер инанып куям – балалар йортында бирелгән сабак мине чыныктырган, каешландырган. Шуңа күрә бирешмим, мөгаен. Көннәрнең берендә

хәлемне белергә дип килгән туган апам мине күрөп һуштан язар хәлгә житә. Һәм кичекмәстән мине үз тәрбиясенә алу җаен карарга керешә.

Урам якта черки безелдәгәнгә охшаш тавыш ишетелде. Икесе дә сагаеп калдылар. Илнур блиндаж авызына текәлде.

– Үзебезнеке, – дип тавыш бирде тегеннән кемдер.

– Аллага шөкер, безнекеләр дә һавада шактый оча башлады. – Илнур елмаеп куйды. – Алай да матаемны маскировка белән каплап калдырыйм әле. Дөнъя хәлен белеп булмый. Син бик... Кызык язмышлы дисәм, ялгыш булыр инде. Гади генә кеше түгел икән син, Мулла. Йә, дәвам ит. Апаң балалар йортыннан йолып алдымы?

– Мең бәла белән. Аның үзенә дә әле унсигез генә тулып киткән иде бит. Күптән түгел генә кияүгә чыккан. Аларга күчендем. Сер түгел, аларга да, миңа да җиңел түгел иде. Беренчедән, яшь гаилә, үз хәлләре хәл. Шуның өстенә артык кашык булып, мин килеп кысылдым. Апаның ире кырыс кеше иде. Аңа тамчы да рәнжемим. Һәрхәлдә, хәзерге халәттән чыгып фикер йөрткәндә. Ул чакта алай ансат кына кичерә алмадым, билгеле. Тик хәзер аңлыйм инде. Алар да түзгәндер, мин дә.

– Кеше күзенә карап яшәү авыр нәрсә шул...

– Мин үзем дә әулия булмаганмындыр инде, якташ. Сигезенче класстан соң Әлмәт нефть техникумына укырга кереп карадым. Бер елдан ары укып булмады. Кире кайтырга туры килде. СПТУга барып, механизатор һөнәрен үзләштердем. Шунда хезмәткә өйрәттеләр. – Мулла көрәктәй кулларын күрсәтте. Уч төпләре, бармак аралары яргаланып беткән, бармак башлары шагренъ тире төсле каешланган. – Менә шушы куллар белән аннан соң күпме эш майтардым. Бәхет эзләп, Себергә үк барып життем. Анда тагын бер һөнәр үзләштердем – буровойда элемент белән шөгыйльләндем. Себер дә үзенчә чыныктырды. Әмма, якташ, анда да бәхет таба алмадым. Хыялланганча, череп баеп та булмады. Туган якларга әйләнеп кайтырга туры килде.

Мулла беравык дәшми торды. Илнур күңеле белән сизә – тормыш кыйссасының иң катлаулы урынына житте. Хәтерендә хатирәләр бәйләмен барлап, яңа дустанга нәрсәне әйтергә ярый, нәрсәне ярамаганлыгын шәрехли, күрәсең.

– Вәлиулла хәзрәтне беләсеңме?

– Ишетеп кенә. Аңа һөжүм иткәннәр дип сөйләгәннәре бар кебек.

– Атып үтерделәр аны. Ишегалдында. Көпә-көндез. – Мулла күз яшьләрен сөртеп куйды. Олы гәүдәле, җитди кыяфәтле бу абзый бик нечкә күңелле кеше булып чыкты. Сугыш кешенең асыл сыйфатларын ача. Кемнең үзегенә нәрсә салынган – шул өскә калкып, бөтен барлыгын күрсәтә. Балачактан кырыс холыклы итеп күренергә тырышкан Мулланың да күңел түренә яшеренгән самимилеге, эчкерсезлегә шушында, окопларда ташкын булып бәрәп чыга кебек. Илнур хәзрәтнең тынычланганын сабыр гына көтеп торды.

– Әйе, уйламаган жирдән харап иттеләр үзен. Урыны жәннәттә булсын. Мине иманга кайтаручы кеше менә шул Вәлиулла хәзрәт инде. Юлымда ул очрамаса, белмим, исән калыр идемме икән? «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен тәмамлап, мөхәллә эшләре белән Оренбург өлкәләренә кадәр барып чыгарга туры килде. Чын тормышым, чын яшәешем менә шул мәлне генә башланды инде, туган. Дөнья куулар, ансат кына акча эшләү юлларын эзләү бер саташу ғына булган икән.

Каядыр якында ғына мина төшөп ярылды, блиндажның тишек-тошыкларыннан ком-балчык коелды. Ирләр, әйтерсең, моны ишетмәде дә. Илнур окопка башын тыгып карады.

– Безгә эләкмәдеме? – дип сорады ул ерак түгел утырган хәрбидән. Тегесе ашыкмый ғына тәмәкесен көйрәтә иде.

– Юк. Тәртип.

Илнур янә Муллага борылды.

– Вәгазь укыган көе сине күз алдына китерү кыенрак, әлбәттә, – дип елмайды ул.

– Ә син күз алдына китер менә. Аллаһы Тәгалә минем ихласлыкны кабул иткән дип уйлыйм. Тормыш хәлләрем дә яхшырып китте. Күңлем тынычлык тапты. Әллә ничаклы урау юллар үткәннән соң бердәнбер ярымны да таптым. Һәм аны кем дип уйлыйсың? Мәктәптә бергә укыган Зөлфия. Яшь чакта игътибар ителмәгән, әмма без бер-беребез өчен яратылган икән. Ул да шактый сынаулар аша узган иде. Алты яшьлек улы бар. Аны үземнеке кебек итеп үстердем – үземнең ятимлек теңкәгә тигән, бу балага андый яманлыкны күрсәтәсем килмәде. Уртақ балаларыбыз да туды, шөкер...

– Карале, Мулла, син элементәне беләм дидең кебек.

– Әйе, Себердә өйрәнгән һөнәрем шул.

– Нигә сине биредә элементгә куймадылар соң?

– Белмим инде. Шәхси эштә барысы да язылган, командирлар күргәндер. Димәк, шулай кирәк булган.

– Элементәчеләр – бик кирәкле кешеләр. – Илнур бер мәлгә уйга калды. Аны кире кырыс чынбарлыкка кайтарып, рация шытырдады. Фазаны югалтканнар, аны кичекмәстән командир янына чакырталар иде. – Уйлап бетерергә кирәк, Мулла. Сөйләшербез әле. Чаптым.

– Тагын намазга өйрәнә алмадың...

– Минем өчен дога кылып тор, яме! – Илнурның бу сүзләре инде тышкы яктан, окоптан ук ишетелде.

Мулла, ашыга-ашыга, аны озатырга чыкты. Илнур, мотоциклына капланган күз буучы сетканы алып, тимер атын кабызырга да өлгергән. Ул янә Муллага борылып кул болгады да апрель аеның яшеллегенә кереп югалды...

* * *

Иртән торып янә юлга кузгаласы иде. Фрол янына иптәшләре дә керде – алар хәрби хезмәтләренә керешергә тиеш. Илнур һәрберсе

белән исәнләшеп-танышып чыкты. Кыяфәт-рәвешләренә күрә, болар арасында да элеккеге «Вагнер»лар барлыгын чамаларга мөмкин. Чандыр гына гәүдәле бер ир-ат аңа бигрәк тә текәлеп карап торды. Бер йөзәнә, бер формасына беркетелгән яшелле-аклы-кызыллы әләменә.

– Татария? – дип сорады ул, ниһаять.

– Татарстан, әйе.

– Мин Йошкар-Оладан. Тик менә – бер генә флаг минем шевронда, – дип, ул хәрби Россия флагына ымлады.

– Минем анысы да бар бит. – Илнур икенче яктагы шевроны күрсәтте.

– Бер ил, бер флаг, бер Ватан булырга тиештер. – Чандыр гәүдә, күрәсен, бүген сул аягыннан торган иде.

– Бер ил, бер Ватан булмаса, мин биредә нишләп йөрим дип уйлыйсың?

Чандыр дөшмәде, каршысындагы ризыгына текәлде. Илнурга бу сөйләшү ошамаса да, ул, мәгънәсез бәхәс башланьрга торуын сизеп, аны куертмаска карар кылды. Тизрәк үзләренә иптәшләре урнашкан урынга кайтып житәргә кирәк иде. Табындагылардан аны Фрол озата чыкты.

– Син аңа ачуланма, – диде ул. – Сәер кеше. Ниндидер партиядә торганмы шунда. Национал-патриот, кыскасы. Андыйлар да очраштыргалый.

– Аңлыйм. Ачуланьрлык берни дә әйтмәде.

– Рәхмәт, синең белән сөйләшеп утыру рәхәт булды. Хәер, мин генә сөйләдем инде анысы. Син тыңладың.

– Тагын бер килеп чыгам әле. Жиңу теориясен тыңлыйсы бар.

– Әзер түгел шул әле ул...

– Уйлый башла, алайса, озакка китте.

– Озаккарак.

– Тегеләр дә котьрганнан-котьра. Без элек Запорожьеда идек. Контрнаступ вакытында да бу кадәресең күргән булмады. Бигрәк нык коралланганнар, башны күтәрерлек түгел. Башыңны саклый күр, Фрол!

– Тырышырмын!

– Үзең өчен түгел. Улың өчен.

Фролның кинәт күзләре яшьләнде, ул Илнурны кочаклап ук алды.

– Әйдә, юлыңда бул. Сине дә өйдә көтәләрдер.

– Көтәләр...

Үзләренә позицияләренә кайтып төшкәндә, биредә үзгә бер жанлылык сизелә иде. Мондый халәтнең нәрсәгә ишарә икәнлегә билгеле – димәк, аларны штурмга жибәрергә жыеналар. Ә бу – иң кайнар ноктага керү дигән сүз. Яралылар, һәлак булучылар, югалтулар, кечкенә генә жиңүләр...

Окопларның берсендә Илнур Мулланы эзләп тапты. Тегесең

бөтөн кыяфәтенә киеренкелек тамгасы салынган, үз уйларына кереп чумган көе мылтыгын көйләп маташа.

– Нәрсә диләр, Мулла?

– Ә, Фаза, әссәламегаләйкүм! Штурмга әзерләнәбез менә...

– Сине дә штурмовикларга билгеләделәрме?!

– Соң, мин башкалардан киммени?

– Ким түгел дә, ләкин син... Син мулла бит!

– Булса соң. Үзем белеп килдем.

– Тукта әле. Син утка керергә тиеш түгел. Муллалыктан да түгел. Син элемтәче бит. Безгә синдәй белемле кешеләр бик кирәк!

– Боерык үтим, мин солдат кына, Фаза.

– Ашыкма, яме?! Мин хәзер.

Илнур, мотоциклына атланып, китеп тә барды. Мулла аның артыннан озак кына карап торды. Нинди тынгысыз кеше! Сугышта очраткан бер кешенә язмышы турында кайгыртып йөри башласа, башка бернигә дә вакыты калмаячак бит моның! Аннан янә игътибарын мылтыгына юнәлтте. Ныклап әзерләнәргә кирәк. Алгы сызыкка икешәр-өчәр кеше генә кереп китәрлек. Бронетехника белән артык якин килү мөмкин түгел. Һавада дроннар мыжлап тора. Хәтта авиация дә әллә ни эш майтара алмый – Донбасс юнәлешендә дошман, чыннан да, бик хәтәр кылана икән. Ходай язмаганы булмас. Штурмга керәсе икән – керәчәк. Башкалардан артык та, ким дә түгел бит ул...

Ярты сәгәтләр вакыт үтмәгәндер, аны штабка чакырттылар. Нәрсә уйларга да белмәгән Мулла командирлары янына кузгалды. Блиндаж төбөндә аны серле елмаеп Фаза каршылады.

Сөйләшү кыска булды. Мулладан нинди белемнәре барлыгын белештеләр. Белгән кадәресе сугыш кырында хезмәт күрсәтү өчен җитә диделәр.

Илнур аның штабтан чыкканын көтеп тора иде. Күреп алу белән, тәмәкесен дә тартып бетермичә ташлап, Мулла янына ашыкты.

– Ну, нәрсә?

– Нәрсә булсын. Гаскәрләр элитасына рәхим ит диделәр.

– Элемтәче итеп алдылар дигән сүз. Котлыйм, Мулла!

Мулла күзләре дымланганын тойды. Илнурның кулын нык итеп кысты.

– Рәхмәт сиңа, Фаза! Бәлки... Бәлки син мине бүген үлемнән коткарып калгансыңдыр...

Илнур киң итеп елмайды.

– Мин түгел, минем ярдәм белән Аллаһы Тәгалә коткарды дип әйтергә кирәк. Кара аны, хезмәтең тел-теш тидерерлек булмасын! Мин – сиңең өчен сораган кеше, берәр нәрсә була калса, миңа да элэгәчәк!

– Беләсең бит инде, мин бар көчемә тырышчакмын.

– Белгәнгә күрә сөйләштем дә инде. Йә, ярый, күрешербез әле. Синең мине намазга да бастырасың бар, онытма!

Эвакуация төркеменә яңа хәрбиләр тупланган иде. Алар «ноль» ноктасына барганда кирәк булган жиһазларны барлап ята. Илнур да аларга кушылды. Носилкаларга хәзер бер велосипед көпчәгә көйләргә өйрәнделәр. Болай иткәндә, яралыны күтәреп бару авыр түгел. Сыңар көпчәк агачлык-посадкалардагы тар «кабан сукмакларыннан» ансат кына хәрәкәт итәргә жайлы. Медикаментларны да барладылар.

Техника да арта төште. Илнурның «Урал»ын уздырырлык түгел, әлбәттә. Әмма алар янына квадроцикллар өстәлдә. Бер шундый дүрт тәгәрмәчле нәрсәне йөгәнләгән хәрби белән сөйләшеп киттеләр. Ул үзен Малый дип таныштырды. Казан егете икән, Илнур белән яшәтешләр. Әле күптән түгел генә контракт төзеп, үз теләгә белән бирегә килгән. Полигонда эзерлек узганнан соң, «Тимер»гә жибергәннәр.

– Эвакуациягә ничек эләктең?

– Ничек кушсалар, шулай инде...

– Ниндирәк хезмәт икәнлеген беләсеңме соң?

– Чамалыйм. Мин күпмедер вакыт «ашыгыч ярдәм»дә эшләгән идем, – диде Малый, яхшысынмый оялып.

– Чынлапмы? Медик син, димәк!

– Юк ла. Мин машина йөртүче генә идем, – диде Малый, бөтенләй дә кызарып чыгып.

– Анда кергәнче, башта карталарны өйрән, кайдан, ничек килеп була, кая тыгылырга ярамый – барысын да башыңа салып куй. Тегендә чапканда уйлап торырга вакыт калмый, автомат рәвештә карар кабул итәргә туры килә.

– Безнекеләр озакламый штурмга керер инде...

– Күп калмады. Сизәсеңме, барысы да киеренке халәттә.

– Командирлардан кала...

– Алар борчуларын күрсәтсә, ул безгә дә күчеп харап булабыз бит. Шуңа да алар эчтән яна, тыштан тыныч күренәләр. Бер генә аерма бар – артык тыныч, гадәттә, үзгә алар...

Күп тә үтмәде, «Тимер»ләр штурмга да күчтеләр. Алгы сызыкка икешәр-өчәр кешелек төркемнәр белән кереп китәргә кирәк иде. Беренче төркемне алып керер өчен Фаза белән Малыйны сайладылар.

Блиндажда карта өстенә өелештеләр. Инструктаж-аңлату башланды. Таң белән юлга кузгаласы. Фаза белән Малыйның бурычы – штурмовикларны билгеле бер ноктага кадәр илтәп, кире әйләнеп кайту. Эре габаритлы техника, БТР-бронемашиналар артык акрын хәрәкәт итә, зурлыклары белән дроннар өчен менә дигән мишень. Кешеләрне дә юк итәчәкләр, техниканы да. Шуңа башка ысуллар белән эш итәргә кирәк.

Көнчыгышта кызарып таң атарга жыена, әмма тирә-якта эңгер-

меңгер. Илнур, мотоциклын кабызып, штурмовиклар көткөн урынга юнэлде. Малый баштарак аңа иярсә, квадроциклының егәрен сынарга теләпме, мөмкин булган югары тизлектә алга ыргылды.

«Юләр» дип уйлап куйды Илнур. Ашыгу һәм, ут чыгарып, алны-артны карамый чабу һәр очракта да файдага түгел.

Позицияләргә килделәр. Штурмовикларның өчесе «Урал»га юнэлде. Аларның гәүдәләре белән боекомплект авырлыгыннан мотоцикл жиргә үк сеңеп калды шикелле.

– Карап кына, дуслым! – Фаза артындагы ияргә Пәри менеп кунаклаган иде.

– Албасты кайда?!

– Әлегә монда көтеп тора. Аннан кайтып алам мин аны. Позицияләрдә тамыр жәяргә кирәк башта.

Артиллерия телгә килде. Снарядлар бер-бер артлы сызгырып үтеп, алда ярыла торды – штурмовиклар өчен плацдарм әзерлиләр, теге як поскан ныгытмаларны юк итәргә тырышулары.

Ниһаять, кузгалырга боерык житкерделәр. Илнурның мотоциклына – өч, Малыйның квадроциклына ике кеше утырган иде. Малый, баягы кебек үк, газны бар көчен басып, каршыдагы томанлы билгесезлеккә омтылды. «Курка, шуңа алны-артны карамый чаптыра» дигән уй Илнурның аңын сызып үтте. Ул да алга таба ашыкты.

Илнур «ноль» ноктасына килеп житкәндә, Малый, үзенә тапшырылган хәрбиләрне калдырып, кире кайтырга чыккан иде. Үтеп барышлы ул, сәлам биреп, кулын күтәрде.

Пәри иптәшләре белән тиз генә сикереп төшөп, агачлар арасына кереп чумдылар.

– Пәри, исән-сау йөр! – дип кычкырды Илнур. Тегесе, яфраклар арасынан башын тыгып, рәхмәт йөзеннән баш бармагын өскә чөйде.

Илнурның борчулары юкка түгел иде – кире кайтканда, ул позицияләргә житә алмый ягулыгы бетеп, юл читенә туктаган Малыйга тап булды. Тегесенең коты алынган, як-ягына карана, агарынып чыккан, менә-менә дрон килер шикелле.

– Борчылма, әлегә тыныч, – диде Илнур, мотоциклын янәшәдә туктатып. – Менә, миндә бензин бар. Сал үзең.

Малый бер мәлгә телсез калды, ни әйтәргә дә белмәде. Аннан, калтыранган иреннәре белән «рәхмәт» сүзләрен пышылдый-пышылдый, канистраны эләктереп алды.

– Мондый юлларда артыгын куарга да ярамый – колеяларда сикерә-сикерә, бензин күп ашала. Акрын йөрүе дә куркыныч. Син алтын урталыкны сакларга тырыш, яме? – Илнур, елмаеп, канистрага ымлады: – Минем үземнең һәрвакыт запас бар. Бабайдан калган гадәт. Курыкма, һавада дроннар юк, детектор дәшми. Беренче чирканчык алып, алгы сызыкка кереп чыгуың белән котлыйм! Күңелем сизә – бу юллардан арлы-бирле йөрөп чиләнәчәкбез әле без...

Ни кызганыч, аның сүзләрә күрәзәченеке кебек булып чыкты. Донецк Республикасындагы бәрелешләр көннән-көн хәтәрләнә барды. Яралыларны туктаусыз алып чыгарга кирәк. Эвакуация төркеменә барысына кулы житмәсә дә, алар алны-ялны белми, йокы күрми эшләделәр. Илнур, чираттагы яралыны Атлант бригадасы медикларына тапшыргач, дөньясын онытып йокыга тала иде.

Моңа бөтен көч-хәлне суырып ала торган эсселек өстәлдә. Дөньяга мәет исе таралды. Элеккеге кебек рәхәтләнеп юынулар, мунча керүләр онытылды.

Сирәк кенә элэккән ял вакытында алар янә Пәри белән бергә туры килделәр.

– Ничек соң анда, Пәри? – дип сорады Илнур, дуствының алгы сызыктан исән-имин чыгуына шатланып.

– Авыр, Фаза. Запорожьедагы хәлләр чүп кенә булган икән. Монда бөтен булган коралларын, иң явыз сугышчыларын туплаганнар диярсең.

– Дроннарда күк йөзә күренми...

– Кот чыкмалы...

– Арыдым мин, Пәри. Күз алдына китерә алмыйсың, минем ни дәрәжәдә арыганлыгымны.

– Барыбыз да арыдык, Фаза.

– Анысы да хак. Өмет белән кешеләр көтеп торганлыгын белгәч, соңгы көчәңне жыеп, «ноль»гә чабарга туры килә. Яралылар, мәрхүмнәр... Барысы да бергә буталып бетте.

– Кешеләр сиңа ышаналар бит, Фаза...

– Кешеләр дигәннән... Албасты ничек?

– Күнегә. Кызганып та куям үзен. Беркөнне безнең позицияләргә ракеталар белән һөжүм иттеләр. Без ныгытмага кереп качарга өлгердек, бу бичара өстә калды. Аны-моны аңышырлык түгел иде, һөжүме дә кинәт башланды. Ракеталар шартлаудан туктагач, йөгереп чыктым. Бер почмакка барып поскан бу бичара. Карашын күрсәң син аның! «Хужам, мин күргәннәрне күрсәң, акылдан шашар идең!» дигән сыман, билләһи! Өйдәгеләрдән хәбәр бармы? Барысы да исән-саумы?

Ләкин җавап ишетелмәде – Илнур инде йокыга талып өлгергән иде...

* * *

– Улым, зинһар өчен, сак була күр! – Телефоннан әнисенә тавышын ишеткәч, ул үзенә туган йортын, якыннарын ничаклы сагынганлыгын аңлады. Аңлады да, күңеле тулды. Теге башта әнисе өзгәләнә иде:

– Кеше туган көненнән соң бер ай дәвамында бик сакланып йөрергә тиеш икән. Бер ай. Миңа шулай дип әйттеләр. Хорафат диярсең, әлбәттә. Син андыйга беркайчан да ышанмый идең. Мин ышанам.

– Борчылма, эни...

– Тавышың әллә нинди, балам.

– Арылды, эни. Шул гына.

– Туган көнең белән котлыйм сине, балам! Кырык икенче яшен тулды, Аллага шөкер!

Әнисе үзенң котлауларына кемнәр кушылганлыгын санап чыкты. Кырык ике яшь. Әле беркайчан да туган көннең болай моңсу итеп үткәне булмады...

– Барысына да сәлам әйт, яме, эни?!

– Әйтәм, балам, әйтәм...

Тагын телефонын актарды – котлаулар килгән, кайберләренә җавап язды. Хатыны, балалары белән иртәнге якта сөйләшеп алдылар. Озакламый кайтам дип алдады. Кайчан дип сорадылар. «Бик тиздән», – диде.

2024 елның май уртасы иде бу. Илнур, сусауны басарга дип, су тулы чиләк каршына килде. Анда йөзе чагылып китте. Әллә нинди авыр хис йөрәген өтеп алды. Аңа бит әле бары тик кырык ике яшь кенә тулды! Судагы чагылыштан исә йөзен тирән җыерчыклар баскан, тормыштан тәмам арыган кеше карап тора. Һәм аңа кырык ике яшь кенә тулган дип әйтеп булмый иде...

Аның туган көне икәнлеген онытмадылар – табыннар корып, бүләкләргә күммәсәләр дә, житәкчеләр дә, иптәшләре дә котлау җаен тапты. Мулланы күргәч тә, Илнур жанланып китте:

– Хәзрәт, бу интегүләрнең азагы булыр бит инде? Син мине намаз укырга өйрәтерсеңдер бит?

– Иншалла, өйрәтәм. Вәгъдә биргәч – үтисе.

– Аллага шөкер, хәзрәт, Аллага шөкер...

* * *

...Жиргә жәйнең чираттагы төне төште. Ул бөтен тирә-якны дөм караңгылык белән каплап алды. Әйтерсең ул караңгылык фонарь яктылыгын да ашап юк итә. Мондый халәттә өметсезлек хисе тагын да тирәнә. Кем әле анда «темна украинская ночь!» дип язып калдырган? Мәктәп программасындагы бу сүзләрнең хаклыгына инаныр өчен шушында үзеңгә килергә кирәк булган икән...

Кеше һәр нәрсәгә дә күнә. Караңгылыкка да. Хәтта шундый шартларда да үзенә кирәген күрәп алырга сәләтле икән. Фаза моңа янә бер мәртәбә июнь башында инанды.

Алар Малый белән үзләренең позицияләре аша баралар иде. Фаза нигәдер Малыйны – Казан егете, яшьтәше Сашаны озатырга карар кылды. Әллә ничек сөйләнмәгән сүзләр калды кебек. Аерыласы килмәде. Шул хис белән бергә күңеленә ябырылырга торган икенчесен куарга тырышып шаярткан итенде. Ләкин икенче хис – шом һәм иптәше өчен курку көчлерәк иде. Алай да сер бирмәскә

маташты. Боерык бирелгән, үтәми мөмкин түгел. Алгы сызыкта яралылар көтә. Алар ярдәмгә мохтаж. Ичшиксез, Фаза артыгын куерта. Соңгы көннәр арыганлыгын сиздерәдер. Йончыды ул. Өле бер көнне кырынырга дип, көзгегә күз салгач та имәнәп китте. Аңа бөтенләй таныш түгел бәндә карап тора иде. Маңгаен тирән жыерчыклар ярып узган. Чәчләрен чал төшкән утраулар баскан. Күзләр төпкә баткан. Борын-колаклар очлаеп калган...

Әйе, арыганлык бәласе. Ул аның тәнен генә түгел, жанын да талый. Шуңа башына әллә нинди уйлар кереп йөдәтә. Менә хәзер дә... Менә хәзер дә Малыйны соңгы юлга озаткан кебек хис итә үзен. Үзенң йөрәгә кысып-кысып ала, үзе мәгънәсез мәзәк сөйләп көлгән итәнә.

Мулла аның коткаручысы булды, ахрысы. Исенә төшерердәй мәзәкләре бетте, сөйләүдән туктаса, кычкырып елап жибәрергә эзер икәнлеген яхшы чамалады. Дөм караңгыда ул аны әллә буйсыныннан, әллә тамак кыргалавыннан танып алды.

– Мулла! Хәзрәт, әссәламегаләйкүм!

– Вәгаләйкемәссәлам, – дип, шунда ук сәламен алды Мулла.

Фаза белән Малый янына якынарак килеп, күзләрен чекерәйтә төшөп, әле берсенә, әле икенчесенә карады.

– Малый, син дә монда икән! Кая жыендыгыз?

– Малый алгы сызыкка китә. «Өчйөзенче»ләрне алып чыгарга. Мин менә озата барам үзен...

– Ял итеп алырга кирәк сиңа, туганым.

– Аллага шөкер, хәлем бар әле. Сине очратуым да бик вакытлы. Бер дога укып ал, зинһар, Малый исән-сау кайтсын дип.

Өчесе дә чүмәштеләр. Александр да аларга иярде, ике кулын догага күтәрде. Мулла амин иткәч, егетләр дә аның артыннан кабатлады.

– Син үзең ничек, Мулла? Булдырасыңмы? Миңа командирлардан тел-теш тидерерлек түгелме эшләрең? – дип, гадәттәгечә авызын ерды Фаза.

Мулла да елмайды. Фазаның нурлы йөзеннән караңгылык та чигенде шикелле.

– Булдырмаган кая! Малый, син үзең генә керәсеңме?

– Әйе. Квадроцикл белән.

– Квадроцикл? Бу караңгыда ничек жиңәрсең икән син аны? Анда жир өстендә ник бер исән кишәрлек калсын. Снарядлар бар нәрсәне дә теткәләп бетергән...

– Аллага тапшырып, Мулла! – дип, Фаза үзе җавап бирергә ашыкты. – Малый, киттек. Мулла, күрешкәнче, яме? Укып тор. Хәзер, берәз вакыт кына табылсын. Синең миңа намаз дәресләре бирәсең бар, исеңдәме?

– Намазга өйрәнер өчен күп вакыт кирәкмәс...

– Бигрәк яхшы! Укып тор, Мулла! – Фаза үзе караңгыда югалган иде инде, тавышы гына ишетелеп калды.

Мулла блиндажга керде. Үзе дә нык ялыккан, эмма бу очрашу эллә ничек йокысын качырды. Фазаның үз-үзен тотышы гадәти түгел кебек. Кыбырсы, каударлана, борчыла. Мулла элемтәгә үрелде.

...Юк, нинди ял итү, ди, ул?! Малыйның алгы сызыктан исән-имин кайтып житүен үз күзләре белән күрми торып, барыбер тынычлана алмас. Фаза кара төнгә кереп югалган квадроциклның тавышын берара тыңлап торды да блиндажга юнәлде. Һавадагы «кошчык» озатуында Малый алга таба йөгертә иде. Төнлә күрә торган жайланма чынбарлыктагы манзараны бөтен нечкәлекләренә кадәр тасвирлый алмаса да, егетнең квадроцикл рулена чытырдап ябышканлыгын кечкенә экраннан да абайларга мөмкин. Менә-менә иярәннән егылып төшәр, пырдымсыз тимер ат аны үз өстеннән алып ташлар кебек, ләкин Саша бирешми. Көпчәкләрнең әле берсе чокырга элэгә, әле икенчесе, шулай да квадрик жирдә нык тора.

«Чокыр ул мина түгел, Малый», – дип пышылдады Фаза. Дербент аңа таба борылып карагач, яхшысынмыйча, читкәрәк елышты. Үзенң кабалануы белән командирга комачаулавы өчен уңайсыз булып китте. Хәер, тегесенең карашында шелтә сизелмәде, шулай да...

– Малый, унбиш метрдан соң уңга, – дип дәвам итте Дербент, янә экранга текәлеп. – Менә, хәзер.

Малый квадроциклын туктатты, сикереп төшөп, кайчандыр агачлык булган урынга таба йөгертте.

– Мин аны таптым, – диде Малый. Менә аның сурәте дә күренде – яралыны жылкәсенә салган.

– Йөгерт, Малый, йөгерт тизрәк!

– Йөгереп булмый... – Малыйның тыны кысыла иде.

Зур авырлык белән булса да, алар квадроциклга кадәр килеп житә алды. Малый яралыны урнаштырды, эйберләрен беркетте. Кузгалып киттеләр. Илнур шатланып куйды – эшнең яртысы эшләнде, тегеләрнең дроннары күренми. Малыйның исән-имин кайтып житәргә бөтен мөмкинлекләре дә бар.

Комбат үзе дә сизмәстән сүгенеп куйды.

Илнур экранга таба омтылды.

– Ниндидер бүрәнкәме, чокырмы соң?! Шунда төшөп киттеләр...

Экранда квадроцикл абайланды – аның борыны каядыр жир астына убылып төшкән сыман.

– Малый, син исәнме?!

– Исән... – дип ыңгырашты тегесе.

– «Өчйөзенче» ничек?

– Ул да... Тик... Минем бер аягым... Сынган, ахры... – Малыйның авыр сулышы аша аның ярасы ни дәрәжәдә авыртканлыгын тоярга мөмкин иде.

Фазаның бугазына төер утырды. Сугышта душлашырга ярамый дип, үз-үзенә күпме генә кабатламасын, булдыра алмады. Адәм

баласы аралашмый тора алмый. Ө аралаша торгач, күнелләр дә якыная. Малый да аның өчен якын дус, иптәшкә әйләнергә өлгерде. Һәм бу бергәлекне үзгә эмер биреп кенә җимерергә мөмкин түгел иде. Ләкин аның нәтижәсе... Нәтижәсе – күпчелек очракта шул күнел береккән кешене югалту.

– Мин барам, – диде ул, үзгәдә әллә кайдан чыккан көч-көдрәт төсө.

Дербент янә аңа таба борылды.

– Син бүгөн бардың инде. Кичә төнлә бардың. Аннан алдагы көнне бардың. – Командир әйтерсәң хезмәт кенәгәсенә язып куелган мәгълүматны укып бара. – Бар, ял ит!

– Вакыт юк. Малыйга хәзер үк ярдәм кирәк. Җибәр мине, минем мотоцикл монда гына. Икесен дә алып чыгам. – Фаза ярсуын баса алмыйча тотлыгып калды, аннан ялварулы пышылдауга күчте: – Җибәр, зинһар...

...Мотоциклны, ни кызганыч, артык куып булмый. Чирмешән авылы түгел шул биредә. Әнисенәң туган ягы – аны бу җирләр белән һич кенә дә тигләрлек түгел. Июнь ае – болыннар-кырларның иң гүзәл, иң матур чагы. Бөтен җиһан яшеллеккә төрөнгәндер. Бабасы белән печәнгә йөри башларлар иде. Мотоциклның арбасына, ныклап тыгызласаң, әллә ничаклы печән керә. Тыгызлау Илнурга йөкләнә иде. Кечкенә учлары белән ныклап төя, сусыл үлән өемә өстендә биеп йөри... Урман дисәң – карурман аларда, болын дисәң – хуш ис бәйләме. Кайтасы иде шул якларга, шул чакларга! Тик кайтарып булмаслык нәрсәләр хәтсез икән бу тормышта...

Илнур, күзеннән яшь агып төшкәнлеген тойса да, туктарга уйламады. Йөзгә бәргән җилдән түгел ул яшьләр, таштай каткан бәгыреннән саркып чыга. Нигә дөнья шундый гаделсез соң?! Кеше гомере ник шундый кыска?! Адәми затлар бер-берсенә карата нигә шул кадәрлә мәрхәмәтсез?! Илнур күпме тырышты – әмма бер нәрсәгә дә үзгәртә алмый. Шулай адәм балаларын исән-имин саклап калыр өчен күпме генә чапмасын, үлем һәрвакыт аңа караганда җитезрәк, көчләрәк. Килә дә алып китә, килә дә алып китә...

Колагында салмак кына тавыш ишетелә. Дербент тавышы. Һава чиста, дрон-фәлән юк, ди. Ничек ул чокырны беркем дә күрмәгән, Малыйның квадроциклы нигә нәкъ менә шунда төшөп киткән? Малый да Илнур шикелле изге ният белән китте бит. Шулай ният аны исән килеш саклап калыр өчен төп шарт түгелмени?!

Бернигә карамыйча, Илнур барыбер үзгә сайлаган кыйбалага тугры булып. Ул һәрбер җанны, соңгы сулышы чыкканчы, саклап калырга тырышыр. Дине, теле, милләтенә карамас. Үзгәбезнең егетләргә...

– Уңгарак ал, Фаза, уңгарак! Каршыңда хәзер снаряд чокыры булачак.

Илнур мотоциклын уң якка каерды. Газны арттыра төште. «Бисмиллаһир-рахманир-рәхим», – дип пышылдады. Күзләрөндө яшьләрө кепкәнлеген шунда гына абайлады. Күңеле бушанган, күрәсең. Әллә инде еларлык яшьләрө калмаганмы? Әллә...

Ул үз уйларына артык бирелеп китте шикелле. Арыганлык, йончыганлык та үзенөң өлөшен керткәндер. Комбатның «сулга борыл, сулга!» дип ачыргаланып кычкырганын ишетсә дә, баш мие аңа буйсынмады. Мизгел генә үтте кебек. Шул мизгел барысын да хәл итте...

...Квадрокоптердан килгән сурәтне күрсәтүче экран тоташ ялкын өөрмәсенә әйләнеп алды кебек. Гөлт итеп кабынды да сүрелде. Бер почмакта гына ялкын телләрөн чамаларга мөмкин иде. Ни гажәп, ул ялкын телләрө кеше сурәтен хәтерләтә...

– Илнур... – дип пышылдады Мулла, аннан эченнән генә догаларын укырга кереште.

Блиндаждагылар әйтерсөң телсөз калды. «Кошчык» әле генә минага әлөгөп шартлаган мотоцикл калдыклары өстендә карусыз гына әленөп тора бирде. Аның жансыз «күзе» аста жәйрәп яткан манзараны бирегә житкерөп тора иде.

Менә Фаза селкенгән кебек булды. Кулларын күтәрде, ялкын телләрө белән көрәшергә кереште.

– Исән! – Дербөнт урыныннан сикерөп үк торды. – Фаза исән! Эвакуация төркеме, хәзөр үк! Исән бит, егөтләр!

Мулла Фазаны алып кайтканнарын медикуляр янында көтеп торды. Егөтне носилкаларга салып йөгөрә-чаба алып килделәр. Тирә-якка бензин, көйгән ит исе таралды.

– Канистра тулы бензин, мотоцикл бишегенөң алгы өлөшендә. Мина кыйпылчыгы шул канистрны ярган, күрәсең. Бензин Фаза өстенә түгөлгән, – диде эвакуация төркеменә кергән солдат. – Баштанаяк коендырган. Аннан үзенә ут капкан...

Мулла як-ягына каранды. Фазаны каршыларга хәтсөз кеше жыелган иде. Нәммәсә дә бөтен игътибарын Илнурны алып чыккан хөзмөттәшләрөнә юнөлткән. Нәммәсенөң карашында – кайгы катыш өмет чаткысы.

– Тәненөң 85 процөнты пешкән, – дип, гаөпле тавыш белән жөпләде бусагада күрөнгән Атлант позывнойлы медикуляр.

– «Кошчык» аның исән икәнлеген күрсәткән диләр бит.

– Йөрөгө нык. Шуның хисабына гына өстендөгө утны сүндерергә көч таба алган. Шок халәтендә организм үзен-үзе саклап калыр өчен бөтен егөрөн эшкә жигә.

– Тормышны яраткан кеше булганга шулай... – диде кемдер.

– Гафу ит, Фаза, – диде икенчесө.

– Гафу ит, – дип, аңа кушылды Мулла да. – Намазга өйрәтә алмадым, Илнур дустым. Кичерә күр...

...Бу коточкыч гаделсезлекне күнел һич кенә дә кабул итә алмады. Бер атнага якын туктаусыз елаудан күз яшьләре кибәргә тиештер дә бит, юк, һаман йөгәрәләр дә йөгәрәләр. Шулар аша ана кеше газиз баласына текәлгән. Менә хәзер улы уянып китәр дә, барысы да элеккеге халәтенә кайтыр шикелле... Әмма...

Баласын бишектә тибрәткәндә, ул аны, үсеп житкәч, утка керер дип башына да китермәде бит! Дөньяда бөтен сугышлар беткән кебек, алар куркыныч бер әкият сыман сөйләнә торган хатирәләрдә генә калган кебек иде.

Ул, тәмам нәүмизләнәп, баласының маңгаен сыпырды.

«Бу кәфенлекне мин үзем өчен әзерләп торган идем бит, балам! Нинди гәнаһларым өчен бүген аңа син төрелдең?! Нигә кыл уртасына гына житеп барган гомерең шулай кинәт өзәлдә соң?!»

Күпме газап кичтек без бергә, күпме авырлыкларны жиңдек. Син һәрвакыт минем таянычым идең. Мин нинди генә карар кабул итмим, әниң яклы булдың. Тормышымдагы иң ышанычлы кешем, курку белмәс сабыем! Гафу ит, куркак итеп үстөрмәдем сине. Кичерә күр, ярдәмчел итеп тәрбияләдем. Үземдә нинди кешелеклелек сыйфатлары булса, аларның барысын да сиңа салдым. Гаделсезлек яныннан тыныч кына үтеп китә белмибез. Мохтаҗларга кулыбызны сузабыз. Алай гына да түгел, сиңа башкалар иминлегә өчен үз гомереңне фида кылырга насыйп булган икән!

Минем зур йөрәкле кечкенә балам! Фирдәвес жәннәтләрендә Аллаһы Тәгалә сиңа урын әзерләгәндер, һич кенә дә шигем юк. Ут эченә кертеп тә, сиңең йөзегне соңгы тапкыр күрәп калырга насыйп итмәс иде. Соңгы тапкыр нурлы йөзләрәң карыйм. Маңгаеңны сыйпыйм. Үзәбезчә кәфенләп, жир куенына индерәм. Аллаһы Тәгалә мине шушының белән булса да тынычландырырга ниятлидер, күрәсең!

Бөтен ил бәйрәм итә. Кая карама – флаглар эленгән. Кемнәрдер жырлар, биер. Салютлар бөтен тирә-якны дер селкетер. Шушы бәйрәм көнендә сине соңгы юлга озатабыз. Син саклаган илнең туган көнендә гүр иясе буласың, сабыем...

Сөйләшеп бетмәгән сүzlәрәм, әйтеп өлгөрмәгән теләкләрәм калды сиңа, улым. Мин бу көнгә кадәр иң бәхетле ана идем – сиңең кебек улны бер генә әни кеше дә үстөрмәгән! Сиңең миңа мэхәббәтең, ихтирам-хөрмәтең теләсә кайсы авырлыкларны жиңәргә ярдәм итте бит миңа, газиз балам!

Юклыкка да түздек, артыгын беркайчан да сорамадың. Ким-хур булмасын дип тырыштым, барына шөкер итә белдең. Сугышка да үлем белән көрәшер өчен китеп баргансың бит! Үлемнең үзеннән бер адымга алдарак йөргәнсең. Никләр генә бу юлы абындың, нигә син коткарган шулкадәр кешенең рәхмәт-догасы сине саклап кала

алмады?! Мөгаен, безнең гөнаһлы-каһәрле фани дөньябыз өчен син артык яхшы кешедер, шуңа сине озак тотмый бакыйлыкка алганнардыр...»

Кызының иңенә кагылуыннан ул сискәнеп китте, аннан хәлсез кулын аңа таба сузды. Улыннан күзен алмыйча, торып басты.

– Вакыт, эни, – дип пышылдады кызы. Вакытның житкәнлеген кайгыдан кечерәеп калган ана бик яхшы аңлый иде...

Казандагы Курган зиратының үзәгендә – яңа хәрби бәрелешләрдә һәлак булган каһарманнар каберлеге. Флаглар жилферди, фоторәсемнәрдән япъ-яшь егетләр елмаеп озатып кала. Ирексездән исәпләп барасың – 20 яшь, 24, 40, 42... Илнур да соңгы сыену урынын шушында табачак.

Зират өсте халык белән тулды. Бирегә Илнур белән якиннан таныш кешеләр дә, аның белән бер генә тапкыр булса очрашканнар да, легендар Фаза турында ишетеп кенә белгәннәр дә жыелган иде.

Фәния апа янына бер төркем хәрбиләр килде.

– Апа, шундый егет тәрбияләгән өчен зур рәхмәт Сезгә, – диде берсе. – Әгәр ул булмаса, без кабердә яткан булыр идек. Безне Сезнең улыгыз коткарды.

Ана кеше дәшмәде. Хәлсез кулын күтәреп, дәшми генә теге хәрбинең аркасыннан сыйпады. Алар да кемнәреннәр балалары, аларның да аналары бардыр. Язмышлары исән калу икән – Ходай шулай насыйп иткән. Күңелен ачу белән агуларга ярамый. Сабыр булырга кирәк... Шушы исәннәр баласының бу дөньяда юкка яшәмәгәнлеген раслаган тере дәлилләр түгелмени?!

Илнурның иптәшләре, дуслары, туганнар бер-бер артлы килә торды. Зиратка жыелганнар арасында рәсми кешеләр дә бар иде, алар Татарстан Рәисе исеменнән кайгы уртаклаштылар.

Матәм митингы башланды, аның газиз улын бик жылы искә алдылар. Улына Россия Герое исеме бирергә вәгъдә ителәр. Ана кеше, бу чыгышларның озаккарак сузылуын сорап, эченнән генә Ходайга ялварды. Мәгънәсенә төшенерлек халәттә түгел иде. Сәбәп башка – һәрбер сүз аңа улы белән Жир йөзәндә озаграк бергә булырга мөмкинлек бирә, гүр караңгылыгына араны ерагайта...

Әмма һәр нәрсәнең азагы бар. Илнурны да гүргә индерделәр. Көрәкләргә тотындылар. Балчык кисәкләренен ләхет такталарына бәрелгән тавышлары ишетелеп торды да тиз арада тынды.

Кабер өсте чәчәкләргә күмелде. Алар шулкадәр күп – яңа гына казылган балчык өеме күренмәслек. Шул чәчәкләр арасына кемдер уенчык мотоцикл куеп калдырган. «Урал» мотоциклы. Әйтерсەң бу легендар Фаза белән генә түгел, аның тимер аты белән дә хушлашу матәмә иде.

Георгий
Ибушев

ТЕЛ САТМАДЫК...

Жәйге төн

Жәйге төн шундый тын, тулган ай зур, якты,
Ак жиңел элпәдәй, үзәнгә нур ятты.

Жиңелчә тибрәнеп ага күк ул элпә,
Алтындай тулган ай тибрәнә инештә.

Тирә-як из(е)рәп оеган йокыга,
Күктәге йолдызлар уңгандай тоела.

Көнмени, шулкадәр саф көмеш яктылык,
Ул жанны иркәли кагылып, наз булып.

Үзәнгә изге бер нур тулып, бу төндә
Иң жылы тойгылар уяна күңелдә.

Жәйге төн, нурлы төн көмештән үрелгән,
Жылы хис-тойгылар агыла күңелдән.

* * *

Тын гына йолдызлар сүрелә барганда,
Офыklar алланып, үргә нур сарганда,
Тузанлы юлларга таң чыгы төшкәндә,
Гөлләрне иркәләп, жылы нур үпкәндә,
Сыек пар акканда үрләрдән түбәнгә,
Үзәнгә жәелеп, талларны күмәргә –
Сокланып туймаслык таң жыры башлана.

Георгий ИБУШЕВ (1957) – шагыйрь, жырчы, Татарстанның халык артисты; «Рәхмәт сиңа, эҗыр», «Балачакны сагынып», «Рәшиә чыңы» китапларының авторы. Казанда яши.

Нәфис гөл тажыннан зың итеп чык тама,
Ачыла бар дөнъя, таң шулай ярала,
Бар жиһан өстенә бәллүр нур тарала.
Тирбәнә кырларда жып-жылы жир назы,
Ә күктә – кыңгырау, тургайлар авазы.

* * *

Бүрәнәдән салган ышык амбар,
Каян килеп кердең хыялга?
Жәйге төндә изрәп йоклар өчен
Минем жылы сәкем бар анда.

Анда рәхәт, жәйге чөллөләрдә –
Үзенә бер рәхәт салкынлык.
Нәни генә кысан тәрәзәңнән
Көн яктысы керә нур булып.

Монда бар да якин кечкенәдән –
Такта сәке, жылы юрганы...
Саклап тотта торган жайлы чалгы,
Әниемнең иске урагы.

Монда – бөтнек, мәтрүшкәләр исе,
Бәйләп, тезеп элгән себерке.
Бар да катыш монда... тагын икмәк,
Капчыктагы тарткан он исе.

Кичке уен бетеп, төн салкыны
Чык сипкәндә, кайтып амбарга,
Күмеләм дә, төн жылысын саклап,
Мине көткән калын юрганга,

Изрәп китәм бөтнек, мәтрүшкәләр,
Каен себеркесе исеннән.
Әйтерсең мин, хуш исләрне тоеп,
Татлы һава сулап исерәм.

Хәтер тырнап үтте жанымны

И, авылда бәбкә күрмә инде,
Йә яшь бэрэн – сөеп кочарлык...
Күпме күзләсән дә, печән төяп
Үтмәс арба белән ат чабып...

Һәм авыл да, коры кабык сыман,
Үз эчендә калды боегып.
Чишмә сукмагына печән үсте,
Биек, куе, чабарлык булып.

Бар да калды жылы тойгы булып –
Салам эскертләре, кибәннәр,
Эшкә барганда да, кайтканда да
Ару белми жырлап йөргәннәр.

Әле ярый, этәчләре калды
Кычкырырга, бизәп авылны.
Әллә нәрсә булды, барын уйлап,
Хәтер тырнап үтте жанымны...

* * *

Жылама ла, сеңлем! Юкса сиңа
Шулкадәрле көлү килешә!
Һәрбер тамган яшь бөртеген чәнчеп
Һәм яндырып йөрәккә төшә!

Әйе, авыр иштергә, сеңлем,
Денен саткан кяфер дигәнне...
Син ышанма, зинһар, керәшеннен
Юк ла динен сатып йөргәне!

Кяфер булсаң, сиңең йөзләреңнән
Бөркелмәс нур, сафлык, чисталык!
Карап туймыйм шуңа, яшермичә
Күзләреңә карыйм, сокланып.

Әй, сең(е)лем, без бит бик бәхетле.
Күп бит әле, уйласаң әгәр,

Телен онытып, моңын аңламыйча
Яши торган мескен бәндәләр.

Тыңлыймын да сине, исем китә:
Шундый йомшак, матур сөйлесең.
Сөйләмеңә сиңең чит халыктан
Ялгыш кына ник бер сүз керсен?!

Рус белән бер динне тотабыз дип,
Тел алмадык ла без урыстан.
Бар булганы безнең үзбездә,
Борынгыдан килә, тумыштан.

Жылама ла, сеңлем! Әллә соң без
Илне, телне саткан халыкмы?!
Тел сатмадык, әмма «телсез» диеп
Әйткән сүздән йөрәк авыртты...

Шәһәр агымы

Кайнап торган казан кебек шәһәр,
Тынмый торган гөрелтесе, шавы...
Бу хәрәкәт сине ашыктыра,
Шул ритмда яши кеше аңы.

Көнен-төнен тынғы белми урам,
Су аккандай агыла машиналар.
Карап торам, тыз-быз килә кеше —
Шул агымга кушылып ашыгалар.

Күпме өмет ашыга бу урамнан,
Хыял ага онытып шәһәр шавын.
Зарланалар, көлешәләр, кемдер
Сүгенеп тә ала әле тагын.

Тукталышта ыгы-зыгы килү,
Төртешүләр (өлгерергә кирәк),
Шәһәр кызган таш шикелле сыман —
Һәрберсенең эше барсын тизрәк.

Шәһәр яши шулай. Вакыт-вакыт
Югаласы килә шушы шаудан.
Бер узасы килә тар сукмакты,
Тургай жырылы тыныч тугайлардан.

Зур шәһәрнең гөрләп, кайнап торган
Агымына ияреп, мин дә агам.
Шул тынғысыз, гөжләп торган агым
Бөтереп алган чоңгылларга табан...

Сиңа сыенам

Ф...га

Сиңең күңелең шундый якты икән,
Йолдызлардан тамган нур сыман.
Шунадыр да, борчуларым булса,
Сиңа киләм, сиңа сыенам.

Сиңең йөрәк жылы, олы икән —
Дөрләп янган учак шикелле.
Шул йөрәгәң жылылыгы белән
Жылытасың назлап син безне.

Сиңең күзләр уйчанлана икән,
Кыр казлары көзен киткәндә.

Салкын сулыш бөркеп, көзгә иртә
Үзәннәргә кырпак сипкәндә.

Сиңең гомер сокланырлык матур —
Барын күргән, кичкән булсаң да.
Синнән яшәү көче бәрәп тора,
Йөрәгәңдә сөю булганга.

Шундый гади, тыйнак карашларын
Хөрмәт белән карый һәркемгә.
«Их!» — дип куям, сіндәгедәй йөрәк
Булсын иде һәрбер кешедә.

Яшәлмәгән гомер – хәтерсез

Әллә нинди уйлар килә кайчак,
Күз алдыннан үтә бар гомер.
Дистә еллар узгач, ул гомерең
Мизгел генә булып күренер.

Һәрберебез белә, безнең гомер
Мизгел кебек кенә бу җирдә.
Бер уйласаң, ниләр генә ятмый,
Кеше хәтеренең төбөндә.

Балачагым, яшьлек күз алдымнан
Йөгереп кенә үтәр төш кебек.
Әллә кайда калган хатирәләр
Бер-бер артлы калкыр тезелеп.

Айнып китәсең дә уйларыңнан,
Бүгенгесе көнгә әйләнеп.
Алда – гомер, мәшәкәтьләр, эшләр,
Артта хәтер калган бәйләнеп.

Сизмәссең дә, «кай арада» диеп,
Үз-үзеңә сорау бирерсең.
Иң кадерле булган минутларны
Хыялыңда эзләп йөрерсең.

Киләчәкнең хәтере юк аның,
Яшәлмәгән гомер – хәтерсез.
Узган гомерләргә шөкер итеп,
Киләчәккә карап яшик без!

Көз түгел, алданма

«Көзләремә кердем, дустым», – дисен,
Жәйдән бары чыгып киләбез.
Ышан, дустым, чиста күңел белән
Без көзләргә соңлап керәбез.

Ашыкма әле, бит күңелең тулы
Сөю белән жылы җир назы.
Син тыңлама, ул бит безгә түгел –
Китеп барган казлар авазы...

Алар китә, көз уртасы җиткән,
Бу безнең көз түгел, алданма.
Ни уйлыйсың күзләреңне тутырып
Карап калган чакта казларга?

Быелгы көз бигрәк соңлап килде,
Жәй уртасы кебек иркәләп.
Безнең дә көз шулай жылы булыр,
Ашыкмыйча гына, икәүләп,

Яфрактардан көзгә нурлар тамып,
Соңгы рәшә төшкән бер мәлне,
Без дә керербез бер ул көзләргә –
Тезмә сыман шигъри кимәлле.

«Көзләремә кердем, дустым», – димә,
Безнең ярсу күңел – язларда.
Өзгәләнмә моңсу караш ташлап,
Китеп барган киек казларга.

Луиза
Янсуар

МИНЕМ ЧӘЧЕМ ЖИДЕ ТОЛЫМ

ТАРИХИ-УЙДЫРМА БИОГРАФИЯ

I китап

- Ә мин туганчы сез ничек жәшәдегез?
- Синең туасыңны көтеп, кызым...
- Нәкъ менә минем сездә туасымны алдан ук белдегезме?
- Белдек, билгеле! Синең безне эзләп табуыңны көттек...

Янсуар әбием һәм бабам белән балачактагы сөйләшүләрдән

- Кызым, Күк патшалыгына баргач,
жараткан кешеләребез белән очрашырга жазсын...

Кибәч әбиемнең иман айткәндә гел кабатлый торган теләге

Единственный по-настоящему мудрый советчик, который у нас есть, – это смерть. Каждый раз, когда ты чувствуешь, что всё складывается из рук вон плохо и ты на грани полного краха, повернись налево и спроси у своей смерти, так ли это. И твоя смерть ответит, что ты ошибаешься, и что кроме её прикосновения нет ничего, что действительно имело бы значение. Твоя смерть скажет: «Но я же ещё не коснулась тебя!»

Карлос Кастанеда

Жилфердәү

Мин буразна аралары буйлап яр читенә төшөп басарга һәм инешкә карап торырга яратам. Шундый бөтерелеп, ургылып ага ул безнең «өй астында». Ярның ярылып киткән читенә якын килеп басмаска кушалар, юкса улылып, аска мәтәлүең бар. Әмма аның иң кызыгы да шунда: «ярамый» дигән чиктән соң тагын ярты адым булса да атлап карау.

Луиза ЯНСУАР (1981) – шагыйрә; Россия-Италиянең Халыкара «Белла» һәм Республиканың М.Жәлил исемдәге, язучыларның С.Сөләйманова исемдәге әдәби премияләр лауреаты. «Мин күкләргә кайтам», «Болан кызы», «Без җан өргән учак» исемле китаплар авторы. Казанда яши.

Менә мин буразналар арасында яр читендә басып торам. Өйгән рәтләрендә үсеп утырган бәрәңгеләр – миннән бер баш югары. Жәй һавасы зеңләп тора. Инешнең челтерәве талгын гына колакны иркәли. Бәрәңге төпләреннән баш төртеп чыгарга өлгергән эт эчәгесенең зәгыйфь юка чәчәкләре кинәт кенә лепердәп куя.

Инеш аръягында – Өче тау.

Минем әле ул тауга менеп караганым юк.

Буразналар арасында япа-ялгызым басып торган мизгелдә кинәт сул жылкәмдә ниндидер жылфердәү тоеп, житез генә күз сирпеп карыйм. Иртәнге дымсулыгын әле жуеп та өлгермәгән буразна рәтләре белән мәгърур бәрәңгеләрдән кала берни дә юк.

Мин яңадан инешкә карап басам. Жылфердәү кабатлана. Һәм минем бәләкәй генә аңыма кинәт бер бик олы аңлау ишелеп килеп төшә.

Ул мине баштанаяк күмеп китә: *мин бу жырда бердәнбер.*

Башка беркем дә – хәтта энием белән этием дә, әбиемнәр дә, бабайлар да, урсәти белән урсай да, яшь бабам белән туганым апа да, Руслан белән Марсель дә, Сандра жырак түти белән Анный жырак түти дә, ак түти белән бал түти дә, күрше Зур Анный белән Кечкенә Анный әби дә, әнкә әби белән әтки бабай да, Шарик та, Ночка да, Орлик та... – бер генә жан иясе дә *мин тойганча тоймый һәм беркайчан да тоймаячак.*

Моңы аңлау башта мине куркытып, тетрәндереп жибәрсә, аннары татлы-рәхәт, бәхетле бер дулкынга күмеп, бөтереп ала.

Димәк, мин бөтен бер шушы Галәмдә – *бер һәм бердәнбер.*

Нинди куркыныч олы ялгызлык дип уйлап куям мин, куырылып. Аның артыннан ук бөтен барлыгымны икенче бер уй биләп ала һәм ул сөенеч тантанасына әверелә: *нинди кабатланмас олы ләззәт.*

Нинди олы ләззәт – башкаларның кабыгы астында нәрсә барын аңларга тырышу. Һәм үзеңнең дә кабыгыңны ачу.

Безгә гомер әнә нәрсәгә бирелгән икән.

Сул ягымдагы жылфердәү көчәя төшә. Мин шул мизгелдә үземнең беркайчан да ялгыз булмавымны һәм булмаячагымны аңлап алам. Ниндидер күзгә күренмәс бер көч әйтерсең мине жылы кочагына ала да юатып тынычландыра.

Һәм көлеп жибәрә.

Мин бу мизгелдә кешеләрнең үлемсез була алуына, аларга бернинди дә куркыныч янамавына бар йөрәгем белән ышанам.

Һәм көлеп жибәрәм.

– Кызым, тагын яр читендә басып торасыңмы?! – бабайның тавышы бакчаның икенче башыннан эллә нинди озы-ы-ы-ы-ын тоннель аша килеп житкәндәй ишетелә. Ул тавыш миңа килеп бәрелә дә, чәчрәп, як-якка тарала.

– Менәм! – дип жавап кайтарам мин һәм буразна буйлап ихатага таба йөгөрәм. Бабайның миңа дип ачылган кочагына кереп чумам. Ул мине күтәрәп кояшка чөя дә ике битмәннән иркәләп кытыклап үбеп ала.

– Үзе белән үзе жуана белә шул минем кечкенә кызым, – дип елмая, минем карасын жуеп яшкелтләнә барган күзләремә зәп-зәңгәр күзләрен төбәп. – Нинди серләр ачтың анда, жә?

Мин кинәт, эчемдәге теге тоемның нурлы чайпалуын түгүдән куркып, тынып калам. Әйтергәме, әйтмәскәме аны бабайга?

Бабай сынап карап тора-тора да, яктырып, көлеп жибәрә. Аннан, миңа гына дигән жыруын көйли-көйли, яшелчә бакчасы аша, арка кочтырып, өйгә алып кайта:

Алтын алмам,
Көмеш төймәм,
Сандугачым-былбылым,
Быел сайрар жылың...

Мин, аны туктатып, кулларына күчеп утырам да күз читендәге кояш тулган жыерчыкларны нәни учларым белән озак итеп иркәләп сыпырам.

Һәм үбәм.

Чөнки мин хәзер сер беләм.

Бабай мин тойганча беркайчан да тоймаячак.

Ә мин – ул тойганча.

Димәк, яратуны аңлатыр өчен бик каты, бик каты, бик каты тырышырга кирәк!

Гатчина

Барысы да жәйге бер көндә бәрәңге бакчасында башланды. Безнең өй артындагы бакча яныннан гына Нырсы елгасы ага. Гади телдә аны «инеш» дип йөртәләр. Шул инешнең ярлары ел да язгы ташу вакытында бакчаның бер өлешен ашап керә, ярлар убылып кала. «Инеш авылга гына кереп калмады, озакламый өйгә үк керә инде», – дип уфтанырга ярата Янсуар әбием. «Безнең гомердә өйгә үк керми әле ул, борчылма», – ди аңа бабай, исе китмичә генә.

Бабай әби белән гел шулай исе китмичә сөйләшә. Йә булмаса, колакка саграк икәннен раслап, аны бөтенләй ишетми. Эмма ул, ни гажәп, колакка өйдә генә сагая. Мин, аның белән тәүлекнең егерме дүрт сәгатен диярлек үткәргән кеше буларак, беләм: радиуста әби булмаганда, нормально гына ишетә бабайның колагы.

Безнең бәрәңге бакчасы – авылга бер. Гомумән, әби кулы кагылган һәрбер нәрсә авылга бер булырга тиеш дигән язылмаган канун бар. Гаиләнең башка әгъзалары бу кануннан читкә тайпылмас өчен

бөтөн көчөн түгөп тырыша. Шулай да, гел жиренэ житкереп бетерэ алмыйлар һәм «штрафной» алалар.

Бөтөн авыл уртача гына үсэ торган гадэти «йомры гәүдәле, ак тәнле» бэрәңге утыртканда, әби бакчада бэрәңгенә Гатчина¹ дигән сортын утырта. Ул Гатчина сорты турында бөтөн авылны жыеп, сэгатьләр буе лекция укый ала: килеп чыгышы, кайсы төбөктә югары уңыш бирүе, фитопторозга каршы тору сәләте...

Минем үземә бэрәңгенә исеме ошый. Аны әйткәндә, үзеңне борынғы тарихның өлөшө кебек хис итәсең. Әбинәң сөйләве буенча, Гатчина – Екатерина II заманында күз явын алырдай сарайлары булган данлыклы шәһәр. Ленинградтан ерак түгел генә урнашкан. «Үскәч, барып күрерсең әле, кызым», – ди ул миңа. Әнинәң Ленинградтан алып кайткан откриткаларында сарайларны күрдөм инде мин – алар, чынлап та, күз явын алырдай.

Гатчина сорты бэрәңгеләре бабайның йодрыгы кадәр эре булган кебек, аның сабаклары да куак сыман гөрлөп утыра. Әби Гатчина бэрәңгесенә чәчәкләрен аеруча ярата – алар шәмәхә-алсу булып бакча тутырып чәчәк атып утырганда, шуларга хозурланып карап тора ул. Аннары, бакчага чыгып, буразна араларын, бабай әйтмешли, «ындыр кадәр калдырып», төпләрен алагаем биек итеп өя. Бездән дә шуны таләп итә.

Безнәң бэрәңге шуңа уңа дип ышана әби. Бабай белән әни, эти моңа шикләнә-шикләнүен, эмма Янсуар әбигә берәү дә кистереп кенә каршы әйтергә жөрһәт итми. Юкка гына аның өйдәге атамасы КГБ² түгел, аның белән турыдан-туры каршылыкка кермәвен хәерле.

Шуңа әби үз ышануларының рас килүенә елдан-ел инанып яшәвен дәвам итә.

Бөтөн авыл бакчаларын трактор белән сукалаганда: «Бакчага тимер машина кертәсем, көпчәк бастырасым жук, ничу туфракны рәнжәтергә», – дип тә, бөеренә таянып, бик каты тора ул. Бакчага Орликны гына кертә. «Ат аягы баскан урын изге ул, безнәң бабайлар жукка гына тояк эзеннән жатып су эчмәгән», – ди.

– Шулай шул, тизгә дә парлы сөт кебек Орликның, – дип жөпли бабай, үчөкләп, – тирес салып торасы жук бакчага...

Орлик инде яшь ат түгел, шулай да, мышнап-мышнап, сезонга жиде-сигез бакчаны тирлөп-пешеп аркылыга-буйга йөрөп чыга. Пар бөркеп торган «бүлөгән» дә мулдан калдыра.

Бэрәңге сабакларын да урак белән кулдан урабыз без. Куак кебек

¹ Гатчина – бэрәңгенә бу сортын 1969 елда авыл хужалыгы өчен Төньяк-Көнбатыш фәнни-тикшеренү институты (Ленинград өлкәсе, Гатчина районы) чыгара. Сорт яхшы өлгерүе, югары уңыш бирүе, сусыл тәмә белән аерылып тора.

² КГБ – Дәүләт иминлеген тәмин итү комитеты. Өйдә, туган-тумача арасында бөтөн нәрсәне дә үз контроле астында тотарга яраткан, һәр нәрсәнен дә тәртибен һәм хасиятен белеп торган, Кибәч бабам әйтмешли, «властный холыклы» Янсуар әбиәмә бу сүз бер мәжлестә аның жиңел теленнән йогып калды. Әбинәң бу кушаматка ачуы да килә, шул ук вакытта, аның дәрәжәсен күрсәткәнә, күңеленә хуш чаклары да була, горулана иде.

юан сапларны учы белән учлап күтәреп ала да әби: «И Кодрэт, уңган да соң быел», – дип, яңа гына ике яклап шәпләп кайрап чыккан урагы белән сызып торып жибәрә. Үзе жыру суза:

Ураккайлар урдым, учлар учлап,
Чүмәләләр куйдым әле ниргәләп.
Ары узсаң да кер, туган,
Бире узсаң да кер, туган шул,
Атың армас, туның тузмас,
Исәнлекне бел, туган шул.

Ике алны берьюлы алдырып, буразна буйлап төшәбез дә менәбез, төшәбез дә менәбез шулай. Арт бакчаны урып бетергәч, кыр бакчасын урырга өмә белән барабыз – эни белән эти, әби белән бабай гына түгел, ә Анный жырак түти белән Сандра жырак түтиләр дә килеп урыша. Ак түти дә килә. Аннары, безнекен ургач, аларныкын урырга йөрибез.

Әби мине үзе белән бергә дамба буйларын урырга да алып йөри. Олы болында үзезнең хайран гына печән диләнкәсе булып, эти белән бабай Раевка, Никкилдем өстендәге «печәне жиләктәй» жирләрне чабарга йөрсә дә, терлек мулдан булгач, үләнне әби белән без дә юнәтәбез.

– Сорاپ кермичә, печәнлек жирләрне урган өчен колхоз ачулана, – дип аңлата миңа әби. Ә менә дамба буйларын – ярый. Аларны без жәйгә ике мәртәбә төбенә тиклем кыркып урып кайтабыз. Әби ак алабутаны яшь мәлендә, сусыл чагында урып алырга кирәк ди. Шулай итсәң, мал бик яратып ашый. Урганда – билчән кертмәскә, кара алабута белән әремнән саграк торырга куша. Әрем әчесе кәргән үләннән мал йөз чөерә, аннан бөтенләй дә ашаудан бизенә чөнки.

Миңа да кечкенә генә «уймак кебек» урак ясап бирде бабаем. Әмма минем уракны әбинеке кебек кайрамыйлар, аның белән сыздырып кына кисеп алып та булмый. Шулай да ул сары төймә генә булып төймәләнгән яшь ромашкаларны һәм чеби үләннәрен урып алыр өчен ярап куя. Әби алабута урганда, мин шулар белән мәшгуль. Үземә үлән салып алып кайтыр өчен сыртыма асарга сырма да хәстәрләп бирделәр.

Урганда, әби мине бик «ушлы» булырга өйрәтә: «Сабак арасында хәрәкәт күрсәң, тораташ булып катып кал да кымшанмый басып тор», – ди. Елан-мазар булмасын, янәсе. Әбинең үзенең уракка төшкәндә, кара елан алып кайтканы булган.

– Урып салдым да, талчыгып китеп, берәз башымны тезгә терәп черем итеп алганмын. Ул арада чык төшкән. Уянып китеп, сукрана-сукрана, кабат киптерәсе була дип, үләнне жыеп, бөгәрләп, аркама жаткырдым да менәм шулай. Арканы салкын өтә генә бит, мин инде

үлөнгө чык төшкөн, шуңадыр дип уйлап менәм, – дип сөйли эби. – Кайтып, ихатада жәеп жибәрсәм, малай, сузылып кына кап-кара жылан килеп чыкмасынмы...

Бәрәңге алганда да мин өй борынча булышырга йөрим. Миңа, казып алганнан соң, бәрәңге сапларын кагарга кушалар. Алай иткәндә, жыеп алырга жиңелрәк була. Ул – бик вак һәм бөтенләй рухландырмый торган эш: йөрисең шулай казылган буй буйлап кипкән сабак кагып. Әле тагын, житмәсә, ана бәрәңгеләрне аерым өемгә өяргә кушалар – бакчаны тырмалаганда, актарып жыеп йөрисе булмасын өчен. Аларны буйның берничә жиренә өеп куясың да, эти белән бабай ул сапларны, өемнәрне сәнәк белән жыеп алып киптерергә куя. Кипкәч, яр буена алып төшөп яга.

Мин әле тагын олылар ике кат – башта эресен, аннары орлык бәрәңгесен аерып жыеп алганнан соң – артларыннан кечкенә чиләгемә вак бәрәңге жыеп йөрим. Кайчан инде мин дә орлыкка жыярмын икән дип хыялланам. Орлык бәрәңгесен жыю – иң җаваплы эш, чөнки аны күзләрән карап жыярга кирәк.

– Күзләре чекерәеп торса гына, орлык бәрәңгесә шыкраеп шытып чыга, – ди эби. Аннары миңа жыйган бәрәңгедә ул күзләрне күрсәтеп тә бирә. – Менә, күрәсәңме, Гатчинаның тагын бер әйбәт жагы бар – аны орлыкка да икегә бүлеп утыртырга була, чөнки күзләре ике җакта да бик матур.

Чынлап та, ике ягында да чокырланып уелып утырган икешәр-өчешәр күзә бар Гатчинаның. Язын, баздан чыгарып, пычак белән ярганда, урталайдан ике якта да күзләрән калдырып кисеп жибәрәсәң дә утыртыр өчен көл сибеп хәстәрләп куясың. Кайбер елларны, бәрәңгегә кытлык булганда, баздан мин жыйган вак бәрәңгенә калдыкларын да менгерәләр – алар да орлыкка бара. Кыш буе аларны малга ашатабыз, эмма «бик уңмаган жылда» бабай, базга төшөп, «вакларны» ике улакка аралап сала. «Шикәр кебек чыкканы», эрерәкләре – утыртырга, э терлеккә бөтенләй әбер-чәбер кала.

– Сезнең орлыкка дигән бәрәңгегез дә бит кеше башы кадәр, – дип төрттерергә ярата Анный жырак түти белән Сандра жырак түти эбигә. – И түти, синнән булыр инде – гомер-гомергә кешедән артык булсын дип жәшәдең, үтерәсәң син...

– Синеке кебек күлмәк тә, галуш та, сүрәкә³ дә, алҗапкыч та авылда бүтән берәүдә дә булмасын иде инде, – дип көлешәләр алар, – эскәтер дә, бистәр⁴ дә, карават җапкычы да...

³ Сүрәкә – керәшен татарларында (алга таба – керәшеннәр. *Редакция искәртмәсе*) хатын-кызларның традицион баш киеме. Беренче мәртәбә сүрәкәне туйда «баш бәйләү» яки «баш кидерү» йоласы вакытында кидерәләр, ул кызларның хатын булуын, ил-йорктагы дәрәжәсә үзгәрүен белдерә. Сүрәкә бай һәм матур итеп тәңкәләр, көмеш һәм алтын чигүләр белән бизәлә, гомер буена сандыкларда кадерләнеп саклана. Нәселдә, башка сакраль киём-бизәнгечләр белән бергә, хатын-кыз линиясә буенча тапшырыла.

⁴ Бистәр – чигүлә йә баскан (тукылган) сөлге.

Үзлөре шулай сөйлөнө, көлөшө, эбине үртәштергәли, әмма икесе дә КГБ ның сүзеннән чыкмый жырак түтиләр. Әби бер генә карап ала – «жарар, түти, синеңчә булыр», – диләр дә ялт итеп эшлөп тә куялар.

– Болай да, сүземнән чыгып, кияүгә жабышып бардың, – дип, сукранган булып әйтеп куя Янсуар әбием Анный жырак түтигә, күзенең агы белән генә карап.

Анный жырак тутам кара матур минем, аны яшь чагында «Кытай курчагы» дип йөрткәннәр. Фотографиялардан карасаң, чыннан да, шулай, ак йөзлө әбием белән Сандра жырак тутамнан бөтенләй аерылып тора. Кашлары да кара күмер белән сызгандай, күзлөре дә бөрлегән шикелле чем-кара, үзлөре берәз кысыграк, чигәләренә таба сузылыбрак киткән. Үзе каратутлы, чандыр гәүдәле. Житмәсә, Анный жырак түти кияүгә чыккан нәселнең кушаматы да – Кытайлар.

– Иш-ишен таба инде ул, – дип төрттереп куя гел Янсуар бабай. Анный жырак түтине ул «китаянка» дип атап йөртә. Ул, гомумән, жырак түтиләрне үчекләргә, алар белән сүз көрәштерергә, уен-көлкө корырга бик ярата. Тегеләре дә «жизни» дип кенә тора, һәрчак аңа кушылып китәргә эзер.

Тора-бара бабай, аларның өйләрендә ир терәге калмагач, бөтен эшләренә дә үзе булышлык итә торган булды. Бакча дисеңме, абзар-ихатаны караштырып, сипләштереп торумы, ат-арба-чана юнәтүме...

– Жизни өч өйгә дә терәк инде ул, түти, белмим, нәрсә житмидер сиңа, Ходайның рәхмәте төшкере, – ди жырак түтиләр, әбинең бабай белән эләгешүләрен еш кына килештереп бетермичә.

Сандра жырак түтиемнең ире үлгәч, ул каенанасы белән бер йортта тора. Без аларга Никкилдемгә утырмага төшөп йөрибез. Никкилдем авылының тарихы бигрәк әкәмәт. Имештер, анда кешеләр килеп утырганнар да ундырышлы кара туфракка, печәнле жиргә, Мишә буендагы үзәнлеккә тиендек дип, башта бик сөенгәннәр. Ә яз көне, Мишә күтәрелеп, авыллары белән тома су басып киткән, бөтен алып килгән әйберләре дә, маллары да йөзеп йөри икән. Болар биеккәрәк – чормаларга, капка башларына менеп кунаклап, әллә ничә көн шунда ачлы-туклы утырып: «Ник килдек, ник килдек», – дип, елап-елап тәкрарлаганнар, имеш.

Бакча утырту, уру, алу, печәнгә төшү, күбәләү, әйләндерү, төяп кайтарып өю, сарык кырку, көтүгә төшү кебек зурдан кубып эшләнә торган эшләргә без гел бөтен нәсел-ыру жыйналып, өмә белән йөрибез. Бәйрәм-сәйранга да шулай. Кайчак әби, Анный һәм Сандра жырак түтиләр бергә жыелышкан көннәрдә бер-берсенә төрттереп, шаян такмаklar жырлаша. Мин әле берсенең, әле икенчесенең алдына менеп кунаклап, аларның жыруларын, сөйләшкәннәрен тыңлыйм.

Бергә жыелышып кунган кичләрдә, алар гадәттә мичкә ипи салалар, камыр ризыклары хәстәрлиләр, мин үлеп яраткан токмачлы

ашны пешерэлэр. Шундый кызык була – колач житмәстэй камырны өчкә бүлөп, бөкләп алалар да, өчөсө өч яктан ут уйнатып ярышып кисә. Мин, аларның жәлт-жәлт иткән кулларына шаклар катып, өстәлгә буюм житсен өчен урындыкка күтәртеп салган ястыгымда посып карап утырам.

Үтми торган кечкенә пычакны сайлап алып, буй белән сузып салып, миңа да «токмач кисәргә» камыр бирәләр. Мин, артык зур җаваплылыктан телемне чыгарып, бик тырыша-тырыша кисәм. Аннары токмачны таратып, «бөраз сулыш алсынга» калдыралар. Кунадагы өч якның токмачы өч төрле була. Минекә – дүртенчегә. КГБ баш булгач, олы итеп, аның токмачын ашка салалар, калганнарын, киптереп, җыештырып, «тапырык⁵ чакта салырга» калдыралар. Әмма минем токмачны, бик азапланып киссәм дә, әле шулпага салмыйлар, малларга бирә торган ризык казанына гына чумдыралар.

– Калыңрак кисәсең әле, кызым, өйрәнәсең бар, – дип, кистереп нәтиҗә чыгара КГБ.

Мин, күнеләм төшөп, еламсырыйм, эчемдә әллә нинди үпкәле давыллар кубарыла. Күнеләмдәгене шунда ук сизеп ала торган Сандра җырак түти, кайнап чыккан күз яшьләремне үбә-үбә, мине «Шаулый урман» көенә чәбәкләп уйната:

Шаулый урман, шаулый урман
Жилләр искәндә.
Шаулый урман, шаулый урман
Жилләр искәндә.
Истән чыкмый әнкәемнең
Үрәчәле чаналары,
Әллә шуны тартып үскәнгә.

Шаулый урман, шаулый урман
Жилләр искәндә.
Шаулый урман, шаулый урман
Жилләр искәндә.
Истән чыкмый әнкәемнең
Пичтә пешкән бәрәңгесе,
Әллә шуны ашап үскәнгә.

«Шаулый урман» – Янсуар әбинең дә бик яраткан көе, аны алар, шунда ук элдереп алып, өчөсә дә бергәләп җырлый башлый. Сандра җырак түтинең дәү учларына бәләкәй учларымны чәбәкләп, елакларымны кире борыныма тартып, мин дә кушылам. Җырак түтиләр белән әби, мутланып китеп, җырга моңарчы мин әле ишетеп белмәгән куплетны да өстәп, көләшә-көләшә, болай дип сузалар:

⁵ Тапырык – ашыгыч, жәһәт мәгънәсендә.

Истән чыкмый әнкәемнән
Сыек башлы тал чыбыгы,
Әллә шуны татып үскәнгә.

Ә бөтенләй кич төшеп, барыбыз да ашап-эчеп, өстәлләрне жыештыргач, бабай алдагы өйгә телевизор карарга кереп китеп, әбиләр үзләре генә калгач, моңсурак жырлар жырларга тотыналар. Сүзләре-гәпләре дә кызыклыракка әйләнә. Әмма мин күбесенә төшенеп бетмим, төпченеп сорашырга шикләнәм. Колакларымны торгызып, шомрайтып, тыңлап кына утырам.

Мин, инде көне бусе йөри-йөри тәмам мәлжәрәгән, йокы белән ике арада чак эленеп торган булсам да, соң чиккәчә алар белән утырырга, тыңларга, ишетергә, сүзләрен сөңдерергә тырышам. Аларның балачаклары, яшь чаклары турында тагын да күбрәк беләсем килә.

– Бу бала бөтенләй мурикланып⁶ беткән инде, жокасы керфегендә аягын селкетеп утыра әнә, – дип көлешә әби белән жырак түтиләр.

Башымны бөтенләй яңа туган чеби кебек кыекка салып, оеп-оеп китә башлагач, мине бабайның кочагына чумдырып, чабылдыкка йокларга яткырырга кертәп жибәрәләр. Бабай кулында йокларга кергәндә дә: «Жокламыйм әле мин», – дип, карыша-карыша керәм.

Янсуар әбинен соңгы жырлаган моңлы жыруын да үзем белән йоктырып алып кереп китәм:

Минем чәчем жиде толым,
Жидедән үрмәсәм дә.
Әй туганнар, онытасым жук,
Жиде жыл күрмәсәм дә⁷.

«Морзалар зираты»

Мин туарга бер ел кала, 1980 елның жәендә, Янсуарда өр-яңа клуб сала башлаганнар⁸. Көтмәгәндә-уйламаганда, казыганда, төзүчеләр борыңгы каберлекләргә юлыккан. Авыл уртасында зират табылу турындагы шаккаткыч хәбәр югарыдагы түрәләргә кадәр барып ирешкән. Тикшерү өчен комиссия төзелгән.

Төзелеш эшләрен алып барган Рәүф Халитов дигән абый тарихчы булып чыккан. Ул кичекмәстән төзелешне туктатып торып, археологик казу эшләре оештырырга кирәк дигән. Шулай иткәннәр дә.

Тик менә каберлекләренә ачсалар, тагын бер мәртәбә шаккатканнар: күмү йоласы буенча безнең жирләрдә очраган башка каберләргә бер дә охшамаган булып чыккан алар. Житмәсә, мәетләр белән бергә

⁶ Мурикланып – жәфаланып, алжып.

⁷ «Минем чәчем жиде толым» – керәшен халык жыруы.

⁸ Мәгълуматлар Янсуар турындагы архив документларына, М. Глухов-Нагайбәкнең «Судьба гвардейцев Сеюмбеки», Б.И. Ивановның «Мы из Булгар. Краткая история кряшен Лаишевского уезда Западного Предкамья» китапларына һ.б. галимнәрнең чыганакларына; авылдагы картларның истәлекләренә нигезләнә.

калын көл катламы һәм күпләгән балчык чүлмәк ватыклары, ат дирбияләре, сөякләре дә табылган. Аерым бер каберлектә бөтиләр, сыргалар, беләзекләр, сәйлән белән чигелгән түшлек, пута, бакыр савытлар белән көзгеләр арасында хатын-кыз мәете табылган дип тә сөйләнгән казу эшен алып баручылар. Аның дәрәжәсе буенча гади генә хатын-кыз булмавын ачыклаганнар, табып алынган эшләнмәләр дә йола өчен булган дип фаразлаганнар.

Кыскасы, «Янсуар феномены» дип атаганнар моны. Район газетасында да, республика матбугатында да язып чыкканнар. Авылга журналистлар, телевидение килеп төшкән. Янсуарның күпне күргән картлары, карчыклары әби-бабалары сөйләгәннәрен искә алырга керешкән. Мыжлап торган кызыксынуучыларга, бер дә исләре китеп тормыйча гына: «Янсуар авылы бу жирләрдә – борын-борыннан, тарих башланган чордан торган», – дип җавап биргәннәр. Авылдан ерак түгел генә тагын бер истәлекле урын – «Морзалар зираты» булуы турында да сөйләгәннәр, андагы каберлекләрдә язулы ташлар булуын әйткәннәр. «Безнең бу урыннарда Хан кызы белән килгән гаскәри казаклар, затлы морзалар жәшәде, энә, Казак очы атамасы да – шуннан», – дип, борынгылардан ишеткәннәре белән бүлешкәннәр.

Чынлыкта каберлекләр инде фәнгә күптән билгеле булып чыккан.

– Аларны, – дип сөйләде миңа Янсуар бабам, – әле XIX гасырда ук археологлар журналларында теркәп куйганнар, кызым, Янсуар зираты I һәм Янсуар зираты II дип...⁹

Янсуар зираты II дигәннәре халыкта «Морзалар зираты» дип йөртелгәне булып чыга да инде. Ә клуб урынындагысын без, подвалга төшеп, малайлар белән һаман эзлибез. Чөнки, әйтүләре буенча, каберлекләр ачылгач, анда шундый гажәеп сенсация булган, хәтта мәетләренә, тизрәк моннан кубарып алып китеп, аерым урынга жирләгәннәр. Авыл халкының кайберләре әйтүенчә, «аларны янадан балчык белән каплап, бәладән башаяк дип, консервлап¹⁰ куйганнар». Ә клубны... шул урынга барыбер салганнар.

Олырак буын карт-карчыклар ул клубка аяк басмый, клуб астында калган зират урынын мәсхәрәләү дип саный.

– Башта кузгатып бимазаладылар мәетләренә, аннары өсләрендә дөбер-шатыр килеп уйный-бииләр... Белмим, хәерлегә булмас бу... Көл эченә салып күмгәннәр, ди, бит, димәк, Аңарга багышлы, башорулы булганнар... – дип тәкрарлыйлар. Бу урында бармакларын тырпайтып, Күккә күрсәтешеп алалар. – Көле жылымсырап уянмасын, авылны бу жазык өчен жәза уты жалмап алмасын ие инде... Үлеләрнең жәше төшмәсен, нәсел-ыруны казадан сакла...

⁹ Янсуарда авыл үзәгендә һәм аның тирәсендә борынгы археология истәлекләре һәм табылдыклары бар, алар фәнни яктан билгеле: 1) Янсуар каберлеге I (Казан ханлыгы чоры); 2) Янсуар каберлеге II (Казан ханлыгы чоры һәм соңрак дәвер, XV-XVI гг.); 3) Янсуар табылдыгы (борынгы Ананьино, Азелино мәдәниятләре).

¹⁰ Консервлап – консервацияләп.

Без, бала-чага, бу сүзләрне колак торгызып тыңлыйбыз да, күз алдыбыздан әллә ниләр йөгөрөп үтә.

– Әйдә, мин сезгә теге мәэтләрне күрсәтәм. Беркая да алып китеп жирләмәгәннәр аларны... Менә күрерсез, жандырган килеш кап-кара күмер булып һаман шунда утыралар... – дип куркыта безне малайлар.

Болай дигәч инде минем йөрәгем, алгысып, дөп-дөп тибә башлый. Тизрәк төшөп күрәсе килә...

Без малайларга иярөп, өймәкләнөшөп, андый этлеккә берничә кыз бала гына йөрибөз. Кызларның яртысыннан артыгы, подвалның ишеге төбөнә төшкәч, коты алынып, еламсырап, кире менөп китә. Кайсылары өстә көтәргә кала, кайсылары бөтөнләй өйләренә кайтып кача.

Малайлар, безне ияртөп, подвалга алып төшә дө ишекне тышкы яктан шартлатып бикләп куя. Дөм караңгыда каласың. Курку баса, тамакны ертып кычкырасы килә. Әмма шыр жибәргәнөнне сиздермисөң, билгеле. Суларга кирәк икәнөн искә төшөрәсөң дө суый башлыйсың. Тиздөн тынычланасың, караңгылыкта берәз нидер шөйләнә башлый.

Аяк астында шыгырдап торган пыяла ватыкларын, ташларны тоясың, шуңа атлаганда бик сак басасың. Күз караңгыга ияләшә төшкәч, кино күрсәткөндә ертылган, кисөп ташланган тасмалар олавы белән табыла. Кайчакта хәтта тулы түгәрәк катушкалар да. Шуларны аяк астыңа жыөп, алып менөргә хәстәрләп куясың.

Иң мөһиме – ишекне бикләгәннөн соң, еламаска: «Чыгарыгыз!» – дип бөрөп тукмакламаска, артык тавышланмаска. Ул очракта малайлар, кызык булмаганга ачуы килөп, подвалны тизрәк ача. Өскә менгәч, әле аларның үзләрен үк үртөп куркытасың:

– Чынлап та, подвалның иң түр почмагында күзләрен жалтыратып берсе утыра иде, кап-кара күмергә калган озын бармакларын да сузды хәтта, – дисөң. – Кагылган идем, ул бармаклар күз алдында таралып төште...

– Шыттырасың инде, булмас! – ди алар, күзләрен тасрайтып, ышанырга да, ышанмаска да белмичә.

– Ышанмасаң, үзең төшөп кара, тыштан биклимме? – дисөң, бер дө исөң китмәгөндөй.

Безнең подвалга төшөп уйнап йөрүләребөзне белөп алган олылар, озак та үтмәде, ишекне тышкы яктан такта белән кадаклап, авыр йозакка бикләп куйды. «КЕРМӨСКӨ!» дип, кара буяу белән язып та әдделәр.

«Жандырган» дигәнне мин, аптырап, озак уйлап йөрдем. Аннары Янсуар әбидөн сорадым. Ул миңа жөнтөклөп сөйлөп күрсәттө:

– Клуб астында калган зиратта, чынлап та, жандырып күмөлгән

каберлекләр табып алынды, кызым. Аларны тикшерделәр – Имәнискә чорына карый дип билгеләделәр.

Мин Имәнискәнең нәрсә икән белмим. Матур яңгырый дип уйлап куям.

– Аларда, чынлап та, кешеләрне жандырып күмгәннәрме, әби? – дип сорыйм, ышаныр-ышанмас. – Малайлар шулай дип сөйли...

– Жоласы шундый булган, кызым, бик борынгыдан калган, – ди әби бик гади итеп кенә. Аннары уйланып тора-тора да, төптәнрәк аңлатыр өченме, өстәп куя. – Мәетләрне өс киёмнәре белән жандырып күмеп, калдыкларын, көлләрен махсус балчык савытларга, чүлмәкләргә урнаштырганнар. Жә аерым урын хәстәрләп, шунда гәүдәсен салып, жаннарына тәңкәләр, бөтиләр, ырым әйберләре дә куйганнар. Алар затлы нәселдән булганнар, балам, кайберләре – гаскәри, ә кайберләре – Тәңре мәндәсе, каһиннәрдән¹¹...

Мин ул кешеләрнең – каһиннәрнең – кем булуын белмим. Сорамак буламын, шул арада Янсуар әбием, уеннан кире кайткандай, сөйләшүне кискен генә икенчегә бора.

– Менә Индиядә дә кешеләрне утта жандыралар бит. Анда халык бик күп, бик каты эссе, шуңа да шундый жола килеп чыккан. Мәетләр бозылмасын өчен... Бездәге борынгы каберләрдә кешеләр белән бергә савыт-саба, ат дирбияләре, сугыш кораллары, атларның баш сөякләре дә күмелә торган булган. Чөнки ул каберлекләрдә, әйтәм ич, затлы кешеләр жаткан. Ә «Морзалар зираты» – соңгырак чорныкы, анысы инде анда морзалар токымы күмелгәнгә шулай атап жөртелгән...

Әби әйтәрсен боларны сөйләп, «жандыру» турында артыгын әйтеп ташламас өчен махсус «эз жәшерә». Миңа Янсуар бабайның пышылдап кына, «жәшереп» сөйләгәне бар инде: «Революциядән соң безгә боларның барысын да көчлөп оныттырырга тырыштылар, кызым, бернинди борынгы тарих та жук, андый сафсатаңы байлар махсус уйлап чыгарган, пролетарларга аны сөйләү жазык була, зыянлы да, башың себер китүе бар диделәр...»

Минем әбигә подвалда күргән кара мәет турында сөйләсем килә.

Менә ул кинәт кенә куе караңгыдан кубарылып чыгып, подвалның иң түр почмагынан туп-туры төбәлеп карый. Мин, аның күзләренең дөрләп торуына әсәренеп, аяк буыннарым йомшап китеп, шунда ук бетон идәнгә сыгылып төшеп утырам. Менә ул атлап түгел, шуып кына миңа якыная, өстемә үк килеп баса. Сандалиларыма тере һәм жып-жылы нидер килеп орына, тын-тавышсыз гына күтәрелә, аякларымны күмеп китә.

Көл! Бу бит көл!

¹¹ Тәңре мәндәсе, каһиннәрдән – Ходайга багышланган затлар, руханилар, жрецлар мәгънәсендә.

Көл, мәетнең артыннан ияреп килеп, бөтен подвалны тутыра башлый. Минем эчем, бөтереп алгандай, бер төенгә төйнәлә, сулышым кайдадыр бугазда туктап кала. Йөрәгем, чигәләрдә сулкылдап, хәзер шартлап чыгам дигәндәй тибә башлый.

«Әйдә әле, Луиза, батыр булуйк!» – дип, әбием сүзләрен кабызам баш миёмнең бер почмагында.

Мәет миңа зур дикъкатъ белән, озак итеп карап тора.

Мин дә аннан күземне алмыйм.

«Куркудан ялгыш пес итеп җибәрмәсәм генә ярар иде...» – дип, эчтән генә үземә пышылдап утырам.

Мәетнең күзләрендә кап-кара нидер куерып-куерып дөрли, иңсәләреннән, беләкләреннән дә пыскып төтен күтәрелә. Кул чукалары гел уйнап, әйләнеп, хәрәкәтләнеп тора, шул хәрәкәтләргә буйсынып, көл дә бөтерелә.

Менә ул, миңа оза-а-а-а-ак карап торганнан соң, кинәт кенә борыла да шулай ук шуып кына, күз ачып йомганчы, подвалның икенче башына күчә. Кулын күтәрә, подвалның диварында кинәт шыгырдап ишек ачылып китә, ә аның артында – келпек ут яктысы төшеп торган коридор.

Мин ым иткәнче, Кара мәет, артыннан җылы көл өереп ияртеп, коридорга кереп юк була. Көлнең аякларымнан шуып төшеп, аңа ияреп югалуына ышанырга да, ышанмаса да белмичә, тик карап калам.

Сөйләргәме әбигә кара мәет турында?

Шикләнәм, мин аның, чынлап та, мәет булуына үзем дә шикләнәм әле чөнки. Бәлки, куркудан күземә генә күренгәндер? КГБ болай ачылып китеп зират турында сирәк сөйләшә, шуңа да, телемне аркылыга тешләп, тыслып калам һәм колак шомрайтып тыңлыйм. Мәетне, бәлки, Кибәч әбигә әйтермен дип тынычландырам үземне.

Ә аннары Янсуар әби мин үлеп яраткан темага күчә – Йосыф морза кызы Сөембикәгә. Безнең Янсуарның Казан ханына кияүгә чыгарга килгән Сөембикә һәм аның этисе Йосыф морза нәселенә барып тоташуы турында миңа инде әллә ничә сөйләде ул. Сөембикә бернинди дә биек манарадан ташланмаган, аны кечкенә улы Үтәмеш белән үзенең үк бәкләре Казанны җимерергә килгән Иван Грозныйга биреп җибәргән, әбием әйтүенчә. «Үз ханбикәсен һәм ыру дәвамчысын сатып биреп җибәргән халык без, балам, бездә Сөембикә каргышы белән күз җәше жата. Аны тагын ничә гасыр жуарга кирәк булып әле...» Мине бу бик каты куркыта һәм шомландыра, ул каргыштан котылу юллары бармы икән дип гел уйлап йөрим.

Иреннәрен кысып, ачуланып, болай дип әйткәнә дә гел исемдә йөри әбиемнең: «Колхозга жирләрне тартып алганнан соң, берәз

торгачтын, аркылыга-буйга тракторлар белән өстеннән жөрөп, басулыкка сөрделәр «Морзалар зираты»н, кызым. Нәселләре корыды ул мәндәләрнең, үз үлеме белән үлә алмый жаттылар... Чиркәү чаңын кисеп төшөргән мәндә дә, жир тырнап, үлә алмый жатты...»

Без үскәндә, әбиләр инде ул чиркәү чаңын кискән нәсел яшәгән йортны күрсәтеп кенә уза иде. Аларга шул вакыйгадан соң «үләтләр» дигән кушамат ябышып калган булган. «Үләт» – бик куркыныч сүз, аны кушаматың итеп тагып йөрү нинди ямандыр... Тәрәзләре такта белән кадкаланган, тирә-ягын тигәнәк басып утырган нигез ул. Имеш, соңгы балалары, әле кечкенә чакта ук, иреннән тол калган әниләрен баш чигәсенә йоклап ятканда балта түтәсе белән сугып үтергән. Аны балалар колониясенә алып киткәннәр. Йорт яныннан узганда, Кибәч әбием, гел чукунып, иман әйтеп уза: «Иблиснең адаштыруыннан, саташтыруыннан сакла», – ди. Янсуар әбием: «Нәселең күрсәтмәсен, башлары дәрәс булмаган, авыру тилерткән инде, дөвә кирәк булган аларга, врач», – ди.

Минем күз алдыма тагын клуб подвалында күренгән теге күзләре дөрләп торган, учлары белән жылы комны бөтергән мәет килеп баса.

Тарихи урыннар безнең тирә-якта тагын Тегермән тавына менә торган юлда, чишмә өстендә, Кәвәл авылында бар. Кәвәлдәге табылдыклар, әби сөйләвенчә, тагын да борынгырак – Ананьино дигән дөвәрдән.

– Ул бик борынгы чор, кызым, әле безнең эра башланганчы, – дип аңлатып күрсәтә әби аны миңа. Безнең эра башланганчының ничек булганын да аңлата.

Мин бик каты гажәпләнәм... Менә сиңа мә! Әле бу меңьеллык башланганчы, башкалары да булган, алар бик күп икән. Кешеләр әле яңарак кына яши башлаган икән жир йөзәндә.

– Ул динозаврлар яшәгән вакытмы инде? – дип сорашам мин, боларның барысын да башыма сыйдыра алмыйча.

– Шул тирә инде, кызым, бер иркенләп, схемасын сызып санарбыз, жәме, – ди әби, көлә-көлә һәм эш арасында, кулларын сөртеп, мине кочагына алып, иңнәремнән сыпырып, үбеп-үбеп ала.

Тагын әле ул миңа авылда 1884 елда, димәк, бер гасыр элек, Изге кыз Мария Покрауы чиркәве төзелүе турында сөйли¹². Мин дә, элдәрәп алып, белгәннәремне өстим. Покрау ул – Бөркәнчек була, уңышлар жыелып беткәч, жиргә кар ятар алдыннан килә. Ужымнарны суыктан саклар өчен, Изге Ана жиргә үзенә бөркәнчеген яба, кешеләрне дә, бәрәкәтен индереп, саклап каплай. Кибәч әбием ул бәйрәмне бик олы бәйрәм ди.

¹² Изге кыз Мария Покрауы чиркәве (Покров Пресвятой Богородицы) – Янсуарда 1857–1884 елларда Казан сәүдәгәре П.В.Щетинкин акчаларына агачтан төзелә. Покрау чиркәве каршында Изге Гурий миссионерлык жәмгыяте көчә белән мәктәп ачыла, анда белем бирү белән бергә иман да укытыла.

Чиркәүне авылда бер бай Казан кешесе төзөткән, аны бездә зур хөрмәт белән искә алалар. Ул Янсуарда күп хужалыкларга ярдәм дә иткән диләр. Чиркәү мәктәбендә укыган балаларның өс-башын киендергән, жылы итеклар кайтарткан. Үзенең баласы булмагач, хатыны белән асрамага ятим бер кыз бала алып үстергән.

Совет чорында кызыллар килеп, чиркәүнең чаңын кистереп төшереп, мәктәп ясаган. Ике әби дә, Янсуар бабам да шул мәктәптә укыган.

Аннары, верандадагы тимер олы сандыкны күтәрәп ачып, ике яктан терәтеп куеп, әби миңа керәшен күлмәкләрен, альпякчыларын күрсәтә. Түгәрәк жаулык¹³ белән сүрәкәләрне сыйпап карарга рөхсәт итә. Ул аларны үзе олы бәйрәмнәргә, әллә нинди сәер дөдәй-түтиләргә килеп магнитофонга яздырганда һәм туйлар уздырганда гына кия.

Әби миңа Түгәрәк жаулыкның эчке ягын ачып күрсәтә: анда мөгез-бөтиләргә, саклагыч билгеләргә чигеп-тегелгән. Аларны беркайчан да нәселдән читтә ачып күрсәтергә ярамый, юкса жиде ыруга күз тия икән. Тышкы якта кара ефәк белән зур итеп чигелгән, тукулган «Тәңре хачын» да: «Яман күздән саклый», – ди әбием.

Тәңре билгесен безнең башка киёмнәргә дә чигеп куялар, гадәттә, эчке ягына, кеше күзгә күрми торган урынга. Кибәч әбием, яман барын сизгәндә йә өйгә «көчне суыра торган кеше кергәндә», бармакларымны тырпайтып, киём астыннан «кулымны ташларга» да өйрәтте мине.

– Болар барысы да анаң жагы буенча нәселдән-нәселгә тапшырыла, балам, – дип аңлата Янсуар әби. – Башта бездән – анаң, аннары сиңа була.

– Совет власте килгәч, боларга бик ышанмаса өйрәттеләр, кеше ышанмый башласа, жола көчен жуя шул ул, – дип тә өстәп куя Кибәч әбием, шулай ук бергәләп үзәндәге сандыкларны ачканда. Аңа да яшьли үлгән анасы ягыннан нәрсәләрдер калган.

Мин көмеш тәңкәләргә, сөяктән ясалган бөтиләргә, кызыллы-аклы түгәрәк жаулыктагы кара чигүле бизәкләргә кат-кат сыпырам. Әби сүрәкәләргә борынгы болгар, сувар тәңкәләргә дә тишеп тегелгән булуы турында сөйли, безнең шундый бер тәңкәне тарихчылар алып киткәннен әйтә¹⁴. Патша чоры тәңкәләргә аерып күрсәтә – аларда ике башлы кош төшкән.

Аннары әби миңа кыз чагында Янсуардагы һәм Паратскидагы

¹³ Түгәрәк жаулык – кара ефәк жеп белән чигелгән, ука тотылган, тәңкәләр тезеп эшлэнгән затлы баш киеме. Дүрт почмаклы. Кайбер галимнәр күрсәткәнчә, бизәкләргә болгар-хазәр берлегенә караган төрки халыклар өчен хас. Аны яшь килеңнәр, кияү йортына төшкәч, кайчакта бер еллап япкан. Кеше алдына түгәрәк жаулыксыз чыгу оят саналган. Сакраль мәгънәгә ия, булачак эңнине яманнан саклай дип ышаналар. Эчә бөтиләргә, тәңкәләр белән бизәлгән, аны чит кеше күзгә күрсәтмәгәннәр. Тышкы ягында саклаучы «Тәңре билгесе» («Тәңре хачы») чигелгән.

¹⁴ Эңнине ягыннан безнең зур, тармаклы нәселебез – Спатловлар. М.Глухов-Нагайбәк: «Судьба гвардейцев Сеюмбеки» хезмәтендә «сувар чоры дирһәмен Янсуар авылыннан, Спатловлар нәселеннән алып кайттым» дип яза. Бу як керәшен авылларында сувар тәңкәләргә бик күп табылуын асызыкый (Казан: «Ватан» нәшр., 1993 ел. – Б. 171-213).

уеннарда киеп биегән ботинкалары белән үкчәле, мөгезле чабаталарын чыгарып тоттыра.

Мин аларга тәпиемне тыгып карыйм – яртысына да житмим.

– Кайчан мин дә уенга чыгармын инде... – дип уфтанам.

– Хәзер килеп житә ул, кызым, – ди әби, көлемсерәп. – Ә аңарчы без синен белән жырулар өйрәнә торырбыз.

Жырулар

Без әби белән жараткан жыруларыбызны гел кабатлыйбыз. Минем эчем тулы моң булса да, никтер тавышым һич әбинеке шикелле яхшы килеп чыкмый. Безнең гаиләдә, әбидән кала, тагын аның яшьли үлгән энесе, гармунчы Валя дэдәй бик матур жырлаган. Аннары, әби әйтүенчә, аны «урсәти»¹⁵ алыштырган». Әни белән кечкенә сеңдесе Зояның бу сынауны үтәргә аз гына да шансы булмаган, чөнки Зоя әле ике яше тулар-тулмас үлеп киткән, ә әни шуннан соң бик озак жырлау түгел, сөйләшмәгән дә. Әмма энесе Юрий тугач, ул бик куанган, аның белән юанган.

Урсәти миңа, Казаннан кайтканда, пластинкалар куеп, анда язылган жырларны өйрәтә. Урсәтинен пластинкалары өчен безнең сервантта асрым ачкычка бикләнгән торган бүлек тә бүленеп куелган. Ул ике катлы: беренчесендә, өстәгә катта, урсәти белән әбинен уртак пластинкалары саклана, икенче катында – урсәтинен үзенекеләре генә. Минекеләр – әбинеке янында.

Әби белән икесенә уртак пластинкаларда – Таһир Якупов, Рәшит Ваһапов, Зифа Басыйрова, Илһам Шакиров, Сара Садыйкова, Флюра Сөләйманова, Әлфия Авзалова, Фәридә Қудашева, Фидан Гафаров, Зөһрә Сәхәбиева, Лена Бичарина... башкорт халык жырлары. Аларны без өзлексез әйләндерә-әйләндерә тыңлыйбыз, аннары пластинкаларны, өстеннән тузанны өреп, кире үз тартмасына салып яшереп куябыз.

Әбием миңа бу жырчыларның барысының да тарихларын, язмышларын сөйли, газета-журналларда алар турында язсалар, укып та күрсәтә. Ул Таһир Якуповны «язмышы аяныч булганга» бик каты жәлли: «Талантлы булгач, көнләшеп, эчертеп әрәм иткәннәр, балам», – ди. Бездә Таһир Якуповның «Мелодия»дә чыккан, тышлыгы зәңгәр бизәкле пластинкасы бар. Анда миңа «Чайкала иген кырлары», «Наласа авылы көе», «Урман», «Олы юлның тузаны» бик ошый. Тагын бер пластинкасы «Татарские народные песни» дип атала, андагы бер жыруы безнең Мишә турында – «Мишә буйларында», ә тагын берсе – «Су буйлап» – Идел турында, анысы бөтенләй әллә нишләтеп, актарып ташлый.

¹⁵ Урсай, урсәти – керәшеннәрдә әти яисә әни ягынан сайлап алынган туганнар, баланы чукундырган көннән башлап аның рухи әти-әнисе санала, ягъни «крестная», «крестный»га тәңгәл.

Мин «талант»ның нәрсә икәнен берәз гына чамалыйм: телевизордан кайбер жырчыларны тыңлаганнан йә артистларны караганнан соң, Янсуар әби белән бабай, әти белән эни, бер-берләренә карашып: «Талант та инде!» – дип куялар. Тагын әле Сажидә апа Сөләйманова турында әби гел шулай ди, без аның шигырьләрен тәүлек бue яттан сөйләп йөрибез.

Баштарак мин Сажидә апаны каядыр еракта яши һәм, ерак яшәгәнгә күрә, безгә кунакка кайтып житә алмый торган туганыбыз дип уйлый идем. Хәзер инде беләм: ул Әлмәт дигән нефтьчеләр шәһәрендә торган шагыйрә апа булган икән, мин туарга бер ел кала, «начар авырудан китеп барган». Аңа кадәр үзен дөвалаган доктор Виктор Поляковның шундый ук авырудан вафат булган әнисенә атап «Гөлбадран» дигән әсәрен язып калдырган.

Исән калмаячагы билгеле булгач язган бер шигыре бар Сажидә апаның. Безнең Игушлар кушаматлы Мария тутабыз белән Бал тутабызны да бүлнестән бер-бер артлы, «инде булмас» дип, өйләренә кайтаргач карарга, булышырга барып йөргән әби Сажидә апаның теге шигырен еш кабатлый:

Фәлән вакыт гомерең калган диеп,
Син куркытма, доктор, өркетмә, –
Күреп торам: язмыш өстәлендә –
Имза куелмаган беркетмә.

Мария түтинең дә, Бал түтинең дә, авыртуга түзә алмыйча, кычкырып яткан көннәре була. Аларга авыртуны баса торган уколлар кадыйлар. Укол кадаганнан соң, «берәз жиңеләп китәләр». Андый көннәрдә яннарына мине дә кертәләр.

Мин дару исләре бик каты аңкып, укшытып торган бүлмәдәге караватта аларның аяк очына менеп утырам. Әллә нинди сәер, тартышып калган йөзләренә карап, танырга да, танымаска да белмим. Жыелып йөргән сорауларымны бирмәкче буламын, әмма мине «артыгын сөйләшмә» дип кертәләр. Шуңа, берни булмагандай, эндәшмичә генә, тик елмаеп карап утырам.

– Сина күз тидерделәрме әллә, бала, телең бит телгә жокмый иде, – дип, Бал түти телемне чыгарып күрсәтүемне сорый.

Аның шаяртуыннан миңа да жан керә – телемне салпы бue салып чыгарып күрсәтәм дә, и китәм сөйләшеп. Соңгы арада нинди этлекләргә өйрәнгәнемне сөйлим: лапас башына менеп, күлмәгемне ертып төшүемне; ферма үгезе бәйдән ычкынган көнне, аннан качып, фермадагы коровник артында тизәк чокырына төшөп, чак төпкә китми калуымны; орчыкка балдакны инде үзем киертеп эрли башлавымны; быел көтүгә чыгарга тиешле бәрәннәр өчен чукарны бер чука хәзер

үзем генэ бэйлэвемне; беркөн көтүдэ яңа туган шипан бэрәнне, бик каты элсерэсэм дә, авыл башына кадәрле күтәрәп менүемне...

Алар мин сөйлэгәннәрне елмаеп дикъкаты белән тыңлый, чәчләрәннән сыйпый, битәннән сөя. Бал түти, хәле жиңеләя төшкән чакларда, уртада ап-ак буразна калдырып, куге, матур, елкылдап торган, әмма хәзер чияләнәп, төссезләнәп калган чәчләрән тарап үрдәрә. Мин тырыша-тырыша тараганда, шушы жыруны жырлый:

Кар сулары бетте.
Ярсулары үтте,
Ташлар тәгәрәми ташкында:
Минем генэ йөрәк,
Сагынудан йөдәп,
Бәйгедәге аттай ашкына.

Бал түтинен чәчләрән тарап-үргәч, әби аның башына башта эчтән – ак, ә тыштан чуар яулыгын яптыра.

– Башым бигрәк жиңеләеп китте, бала, – дип, учларымны ачып үбә Бал түти. – Жаратам да соң шушы нарасыйны... – дип тә өсти. Аның сүзләрәннән минем эчемә жып-жылы нур тарала.

Аннары мине караваттан диванга күчәрәп утырталар, Бал түтине мөндәргә сөяп, эчке күлмәкләрән, халатларын алыштыралар. Урын-жирне дә. Ул арада Бал түтинен яраткан жыруын Янсуар әбием, күкрәк тутырып, үзе элдәрәп ала да өйне зөңләтеп жырлап жибәрә:

Арта уйлар һаман.
Тарта сиңа табан.
Кыен миңа ялгыз чакларда,
Сөенчкә дисәм,
Көенчкә икән
Күрешүләр сезнең якларда.

Өйгә кайтышлый әбием миңа бу жыруның «серен тишә». Бал түтиемнең аны, өзеләп сагынганда, әле малае – минем Саша дөдәм бала вакытта ук аерылышкан иренә багышлап жырлай торган булганын әйтә. Алар инде күптән бергә булмаса да, Бал түти аерылган ирен озак еллар яраткан икән. Саша дөдәй дә әтисен бик сагынган, үсеп житкәч, Бал түтигә: «Минем әти кебекләр белән дә торалар», – дип әйткән. Бал түти шул сүзләрдән соң, бик гарьләнәп: «Сиңа бик читендер дип, ник бер мөндә әйтсен...» – дия-дия үксеп елаган.

Бал түтинен өйләрәндә бик матур портретлары бар – анда аның күзләре янып, көлөп тора, ул башына матур яшел яулык бәйләгән, өстендә өчпочмаклы якалы «ёлочка» костюм, ә костюм якасында – партия значогы. Ул бригадир булган, аннары аны депутат итеп сайлаганнар. Мин Янсуар бабайдан сорыйм:

– Кем ул депутат?

– Депутат ул, кызым, власть каршында халык праваларын яклаучы, – дип аңлатып бирэ бабай. – Э халык ул без булабыз инде.

«Бэйгедәге аттай ашкына...» дигән жыруны, Бал түти үлгәч, КГБ «Бэйгедәге аттай ашкынды...» дип, үткән заманда жырлый башлады. Нәрсәдер эшләп йөргәндә йә утырганда, кинәт кенә үзенә китеп бикләнә дә шул жөмләнә жырлап куя. Андый чакта мин аны: «Әби!» – дип дөшөп, сискәндереп, кире исенә кайтарам.

Сажидә апа сүзләренә язылган жырларны еш жырлый КГБ, мин дә аларны яттан беләм: «Сабуллашу вальсы»н, «Әни бәйрәме»н, «Урсал тау»ны, «Гүзәлия жыры»н. «Урсал тау»ны Салават әкәмәтләр дә матур итеп жырлай, үзе болай сөйләшкәндә тыңкыш кына шикелле, э жырлап торып жибәрсә, дала сулышлары бар...» – ди әби, хуплап. Салаватка ул бик зур өметләр баглый, кайчан гына экранда күренсә дә, эшен куеп торып, гел тыңлап бара. «Даннан артык азынып китеп бозылмасын гына», – дип тә куйгалый.

Ә туйларда аргыш¹⁶ булып, кияү белән кәләшне һәм кода-кодагыйларны, туган-тумачаларны каршылаганда, кара-каршы жыру әйтешкәндә, КГБ, түшлек белән сүрәкәсендәгә тәңкәләрне чылтырата-чылтырата, керәшен туй такмаклары белән беррәттән, Сажидә апа сүзләренә язылган «Туй жыры» такмакларын да өздерә генә:

Ай-кояш йөзләре,
Кояшлы көзләре...
Табышкан, кавышкан
Пар былбыл үзләре.

Артистлар бик еш гастрольләргә йөриләр, аларны авылларга концерт куярга килгәч, кунарга төрлө йортларга кертәләр. Безгә дә бик еш керткәлиләр, Кибәч әбиемнәргә дә. Кибәч әбиләргә шулай бер Эмиль Жәләлетдинов дигән артистны керткәннәр дә, бу кояш инде төшкә авыша башлагач уянып, безнең алдагы өйдәгә түгәрәк өстәл тирәли чабып йөри башлаган, ди. Тавыклар яңа гына салган жып-жылы күкәйләрне фуфайка кесәсенә тыгып алып кереп килгән Кибәч әби, бик аптырап, моның чабулавын күзәтеп торырга керешкән. Бу да әбигә карап, бик аптырап, сорап куйган:

– Нәрсә, апа, карап торасың, физзарядка! Син ясамыйсыңмыни?

Сүзгә дә, күкәйгә дә кесәгә керми торган Кибәч әби моңа:

– Мин инде әче таңнан бирле жасыйм, жаныем, күкәй калжасы куырыйммы? – дигән.

¹⁶ Аргыш, ягъни туй башлыгы – керәшен туйларындагы (э алар кайчакта өчәр-дүртәр көн, атна буена дәвам иткән) туйның барышы, узышы өчен жаваплы затлы кеше. Ул, кәбән койдырып (венчание), язылышып кайткан яшьләрнең мәжлесен ахыргача алып баручы, хәзерге тел белән әйтсәк, аргыш – туйларның сценарий авторы да, режиссёры да, тамадасы да.

Рәшит Ваһаповның ничек итеп гастрольләргә йөргәнән, кызык мажараларга юлыкканын бик тәмләп сөйләп күрсәтә Янсуар әби. Ул бик озын буйлы мәһабәт кеше булган, ди. Карточкаларында да шулай күренә. Аларның Жәһәһирә Сәләхова белән жырлаган бер жыруын еш кына, күзләрен йомып, бөтенләй онытылып китеп жырлый КГБ:

Аклы-чуклы ал тасмаңны
Тагып жибәр тәңкәңә.
Шул егетне яратам дип,
Әйт, Зөләйха, әнкәңә.

Мин ул жыру әбигә әле бабай белән яратыша башлаганга кадәрге чакларын искә төшерә дип шикләнгәнә, аны жырлавын бик үк ошатып бетермим. Шуңа әбинең игътибарын шунда ук читкә юнәлтәм: «Әйдә, ак куян белән Хафизәләм-иркәмне жырлайык», – дим. Миңа ул жыру бик каты ошый – шунда ук күз алдыма дәү-дәү мамык кар көртләре һәм алар артыннан карап утырган ап-ак мамык йонлы, кара елтыр төймә күзле куян күз алдыма килеп баса. Менә куяңга төбәп атып жибәрәләр, әмма ул – хәйләкәр! – качып өлгерә. Хафизәләм-иркәмнең дә кулларында – ак мамык перчатка, ә аның эчендә – алтын балдак.

Ак куян дип аткан идем,
Булды тауның катлавы.
Аргы яктан берәү килә –
Хафизәләм-иркәм атлавы.
Хафизәләм-иркәм, ай аппагым,
Бигрәк матур калфагын.

Мамык перчатка эчендә
Алтын балдак шәүләсе.
Күзем йомсам, күз алдымда –
Хафизәләм-иркәм гәүдәсе.
Хафизәләм-иркәм, ай аппагым,
Бер күрерменме тагын?

Телевизордан без әби белән «танылып барган» һәм «жаңа баш калкыткан» жырчыларны гел тыңлыйбыз. Әбинең «аралап сөйгәннәре» – Вафирә Гыйззәтуллина, Хәмдүнә Тимергалиева, Зөһрә Шәрифуллина, Римма Ибраһимова, Зилә Сөнгатуллина, Мирсәет Сөнгатуллин, Георгий Ибушев, Венера Ганиева... Айдар Фәйзрахманов дигәнән мин үзем урсәтигә охшатып якин итәм. Шулай дип атап та йөртәм – «урсәтигә охшаган жырчы дәдәй». «Ибуш»ны, безнең өйдә «андый тавыш белән ихласлык керәшендә генә була» дип, аерым кадерләп сөяләр.

Уртақ пластинкалар арасында русчалары да бар: Сергей Лемешев, Иосиф Кобзон, Мөслим Магомаев, Лариса Мондрус, Аида Ведищева, Лев Лещенко, Лидия Русланова, «Песняры», «Ялла», Эдита Пьеха, Валентина Толкунова, Алла Пугачёва, Людмила Зыкина... Әби алар арасыннан Анна Герман һәм София Ротару жыруларын аеруча ярата. Анна Германның бөтен жырларын да «шәп!» ди, ә менә София Ротару «Лебединая песня» белән «Отчий дом»ны жырлаганда, күзләренә яшь тула Янсуар әбинен.

Анна Герман белән София Ротаруны эти белән әни дә бик ярата. Эти алар турында әбигә укырга китаплар да алып кайтып бирде.

София Ротаруның безнең диварга ниндидер журналда басылып чыккан фотографиясе дә эленгән – анда ул бик матур чуар киёмнәрдән, чәчләренә чәчәкләр кушып үргән. Әбием аны «рус түгел ул, ә Украинада, аның да Явропа жагында үскән молдованка» дип атый, шундый милләт барлыгы турында сөйли. Янсуар бабам: «Безгә жәйләрен килә торган чегәннәр дә шул жаклардан», – дип өсти.

Пластинкалар арасында «Классика» дигәннәре бар, аларны, әби әйтүе буенча, «кешелекнең бөөк композиторлары» язган. Алардан миңа Чайковскийның «Щелкунчик» балетыннан «Танец феи Драже», Бизенның «Кармен»ыннан «Хабанера» һәм Хачатурянныйң «Танец с саблями» дигәннәре ошый.

Тагын «Юрикның мавыгулары» дип атап йөртелә торганны – бер рәт. Аларны урсәтинен үзеннән башка гына куеп тыңламыйлар. Әмма урсәти авылга кайтканда, без аларны икәүләп тыңлыйбыз. Урсәти аларны «Советлар Союзына ирек жилләре белән үтеп кәргән музыка» дип аңлата.

Аның кайчан икәнән беләсем килә.

– Ирек безгә Хрущёв кукуруз чәчә башлагач килде, – ди урсәти.

Урсәти белән тыңлый торган пластинкалар арасында «чит илнекеләр» һәм «үзебезнекеләр» бар. «Чит илнекеләрне»ң нәрсә жырлавын ул да, мин дә, гомумән, берәү дә аңламый, әмма алар «модный»: «Тыңларга кирәк», – ди урсәти. Болар – The Beatles, Deep Purple, Queen, Led Zeppelin, Modern Talking, ABBA, Boney M, Sade, Pink Floyd, Bon Jovi, The Rolling Stones, The Doors...

Пластинка тышлыгында сурәтләнгән рок-жырчыларга охшатып, урсәти озын чәч йөртә. «Безнекеләрнең» нәрсә жырлавы кайчак хәтта миңа да аңлашыла, ә аңлашылмаганны урсәти «озакламый әбизәтелне аңлашылачак» дип ышандыра. Барысыннан да күбрәк без Владимир Высоцкий, Игорь Тальков, «Ласковый май», Валерий Леонтьев, Алла Пугачёва, «КИНО», «Машина времени», «Секрет», «Браво», Ара Бабаджанян, Владимир Кузьмин, «Мираж»ны тыңлыйбыз.

Минем дә үз пластинкаларым бар – алар әбинекеләр янында аерым төрөп саклана: «Приключения Барона Мюнхгаузена», «Аленький цветочек», «Доктор Айболит», «Гулливер в Стране Лилипутов», «Чук и Гек», «Конёк-Горбунок», «Золушка», «Маугли», «Серая Шейка». Шулар арасында иң-иң яратканым, кат-кат сорап алып: «Үземне генә калдырыгыз», дип, ялгызым мавыгып тыңлаганым – «Оле-Лукойе». Әмма мин үз пластинкаларымнан тиз туям, олыларныкына күбрәк кызыгам.

Миңа әби, жырлаганда, көлеп, болай ди:

– Жырлама, кызым, мотивың жук, тыңла гына...

Мотивым юклыгын мин үзем дә беләм. Шуңа, гадәттә, урсәти белән алар икесе ишетмәгәндә йә куралыкка кереп, йә Кибәчтә бабай салган бура эченә качып кына жырлап карыйм. Әмма аңа карап теге эчтәге моң барыбер аларныкыча чыкмый. Ә менә әбинен жырлаганын сәгатьләр бус тыңлап утырсаң да туймыйсың.

Без аның белән кайчак, гадәттә кышларын, бик калын яшел тышлы «Жыр китабы»н актарып, шуннан жырлар сайлап жырлайбыз. Мин китапны ачып, төртеп күрсәтәм, ә әби, жырны жырлаганчы, аның тарихын сөйли. Жырны кемнәр язганын аңлата. Ул китапның яртысына кадәр диярлек күпчелек жырларны халык язган, ә аннары, әби әйткәнчә, «авторлар» яза башлаган. «Авторлар» дигәне дә – шул ук халык, ди әбием, исемнәре генә куела башлаган. Уртада «совет жырлары» дигәне дә бар.

– Алары шул халык белән авторларныкы арасында инде, кызым. Авторларын кулга алсалар, халыкныкы булып калган, – ди әби берәз ачуланыбрак.

Мин сүзнең ни турында барганын аңламыйм. Берәр күңелле булмаган нәрсәдер дип шикләнәм. Халык белән бәйле күңелсез нәрсәләр житәрлек алар сөйләгән буенча.

Жырлар төркемләп бүленгән: тарихи жырлар, ижтимагый жырлар, хезмәт турында жырлар, мәхәббәт турында жырлар. Бик күңелләләре дә, бик моңсулары, шомлылары да бар. Миңа аеруча шомлы тоелганы – «Комсомолка Гөлсара»:

Туплар шартлый, жирләр тетри,
Йолдыз якты, төн кара.
Мыттык алып, кылыч тагып,
Ак бандага каршы бара
Комсомолка Гөлсара.

Ә иң кадерле жырулар – «үзебезнекеләр». Әби аларны жырлаганда, миңа жентекләп мәгънәләрен аңлата, ягы-ягы белән кайсы керәшеннәрдә төрлечә жырланганы турында сөйли. Кайсы жыруларның туйларда жырланганын, кайсыларының нинди йола

жыруу булуын, кайсыларының шаян такмак икәнен, кайсыларының «просто моңланганда» жырлануын.

Аның бик еш жырлаган жыруларының берсе «Өмә көе» дип йөртөлө: «Аны Янсуарда гына жырлыйлар, балам», – ди эби. Мин аның ни өчен алай аталганын аңламыйм, шуңа үземчәләтеп, «мунча жагу турындагы жыр»ны жырлайк эле» дип сорап алам.

Актый мунчаларгай, эле, кемнәр жаккан,
Наваларга очай, эле, очкыны.
Сез, ди, туганнардан, эле, аерылгач,
Айдан артык булдый, эле, өч көнө.
Чылтыраптый аккан, эле, чишмәләрне
Атлап чыксам, акмас, эле, итәрәм.
Ике генә күреп, эле, без сөйләшсәк,
Артларымнан калмас, эле, итәрәм¹⁷.

Кышкы кичләрдә еш кына, «Бармак басышлы» уенын уйный-уйный, КГБ белән бергә «Күкелә сәгать»не сузабыз. Бу жыруны да ул: «Безнең Питрәч жагы жыруы», – ди. Бармак уены уйнаганда, «мотивсыз» булсам да, миңа да берәз шыңшырга рөхсәт ителә:

Сөйгәнемнең исемнәре –
Гармун каешларында.
Беребез – кояш чыгышында,
Беребез – башларында.

Өстәлләрдә калдырганмын
Күлмәк кисемнәремне.
Күкрәгемдә тибрәтәмен
Бәгрәм, исемнәреңне¹⁸.

Ике Начтук

Баштарак мин аларның исемнәре барлыгы турында абайламый да идем. Белгәч, гажәпләндем: аларга исем нәрсәгә?! Берсе – Янсуар эби, жырак эби. Икенчесе – Кибәч эби, үз эби. Бабайлар да – шулай¹⁹. Эле аларның тагын исемнәре дә бар икән. Бабайлар: Янсуарныкы – Әләксей, Кибәчнеке – Микулай. Ә эбиләр – менә кызык! – икесе дә Начтук.

Бу Ике Начтук бер-берсен кечкенәдән белә. Алар хәтта Янсуар чиркәвендәгә мәктәптә бер класста укыган. Дөрес, Кибәч эбием,

¹⁷ Янсуар авылы жырларыннан. 1999 елда язылып алган вариантта «Керәшен жырлары» тупланма-жыентыкларында саклана.

¹⁸ Керәшен халык жыруы; Нардуганнарда гадәттә өстәл артында уйнала торган «Бармак басышлы» уены көе.

¹⁹ Эни ягыннан эби белән бабайларны керәшендә «жырак эби», «жырак бабай» дип атау гадәткә кергән. Чөнки, эни кеше ире йортына, ягъни кияү ягына килеп булып төшә дә, аның атасы белән анасы балага «жырак», ә әтисенекеләр «үз» була. Безнең очракта, мин, киресенчә, яннарында үстем, эмма «жырак эби», «жырак бабай» диюемне дәвам иттем. Кибәчкә кайтып кына йөрсәм дә, барыбер, йола буенча «үз» дия идем.

энисе үлгөч, жиде класстан соң, мөктөпнө калдырып, Кибэчкө кайтып киткөн. Үги энисе аны инде кабат укырга жибärmэгән, чөнки эби «кул арасына керә башлаган». Э менә Янсуар эбием мөктөпнө бик яхшы укып тәмамлаган да училищегә кергән, аннары Теләчедә Нарсудта «Авзалов абый» дигән бик хөрмәтле судьяда секретарь булып эшлэгән²⁰. Минә энә шул «Авзалов абый» кызы исеме белән атаганнар да инде.

Янсуар эбием бу тарихны еш искә ала һәм тәмләп сөйләргә ярата. «Авзалов абый» дигәннәрөнөң, әйтүенчә, бәләкәй генә буйлы, чөмкә чәчлө, ямь-яшел күзлө бик матур кызы булган. Луиза исемлө. «Кызым туса, Луиза кушам!» – дип адарынган эби. Әмма берьюлы икә игезәк кызы туып куйган да эби аптырашта калган. Ул арада Янсуар бабай: «Берсә Зоя булып, берсә – Нина», – дип, кызларын атап та куйган.

Шулай итеп, Луиза запаска калган... э аннары, тугач, миңа эләккән.

– Шундый маң килсә дә килер икән, кызым, бу исем гел сине генә көтөп торган, – ди Янсуар эбием, сөенеп. Югыйсә Кибәч эбиемнөң минә Марина дип атыйсы килгән булган икән.

«Луиза» минем үземә дә бик ошый, имеш, ул француз корольләре исемнән килеп чыккан. «Славная воительница» мәгънәсә дә бар, – ди Янсуар бабай, каяндыр укып. Аннары көлөп өсти: – Сиңа бик туры килә инде, кызым!»

Авылда аны бөтен кешә дә әйтә белми, «көрәшенчә түгел инде» диючеләр дә бар. Кибәчтә «у» хәрәфен атап бөтенләй азапланып тормыйлар, нигездә, «Лиза» гына дип котылалар. Кибәч эбием үзә дә, басымын соңгы ижеккә куеп, «Луиза» дип йөртә.

Янсуар эбием аны Хәсән Туфанның яшьли үлгән хатыны исеме булганга үз итә. «Луиза Салиәскәрова актриса булган, ирен кулга алгач, кан биреп, лагерьга посылкалар жибәргән. Хәсән Туфан энә шулай исән калган, кызым», – дип сөйлә ул миңа аларның тарихын.

Мин лагерьның авылда жәй көнә балалар бара торган, Питрәчтәгә урман эчөндә урнашкан «Чайка» гына булмавын беренчә тапкыр энә шуннан белдем. Туфан белән Луиза турында кат-кат сөйләтә башладым. Туфан хатынын «Лу» дип атап йөрткән, аңа багышлап шигырьләр язган.

Эбиемнөң Фәридә апа Кудашева жырлый торган яраткан жыруы да Туфанның Луга багышлап язылган шигыренә икән:

Син йөргән юлларга быел да
Май ае чәчәкләр китерде:
Сине бит кайтыр дип уйлый ул,
Миңа да кайтырсың шикелле.

²⁰ Теләчедә район Халык суды 1947–1959 елларда эшли.

Бу жыруны Янсуар эби, гадэттэ, Казанда яшэгән, сирэк кайтып йөри торган урсәтигә багышлап жырлый. Аеруча «бәйрәмдә минем тын табынга синең дә өлешен куела» дигән жирендә сулкылдый. Миңа да бик моңсу булып китә. Мин шул чакта: «Луиза инде үлгән, урсәти бит әле үлмәгән, исән, эби!» – дим. Эби шунда ук күз яшьләрен сөртә, мине чәчләремнән сыпыра-сыпыра сөя. Аннары озак кына итеп күзләремә карап тора-тора да:

– Бигрәк тоемың нәзек инде, бала, кыен булыр сиңа жәшәве... – дип, авыр сулый.

Татый эби

Кибәч әбиемнең нәселе дә – Янсуардан. Аның әнисе Татый эби турында легендалар сөйлиләр. Имештер, ул бәләкәй генә буйлы, бик эшчән, матур һәм жор телле булган. Матурлыгына кызыгып, егетләр чиратка тезелгән, ә менә жор теленә чыдый алмыйча, тезелгән чираттан коелып төшеп калучылар да шактый булган.

Мине нишләптер Янсуарда шул Татый эбигә охшаталар. Янсуар бабай, үртәп, болай дип такмак та әйтә:

Кызым-кызым, кыз кеше,
Кызыма килер йөз кеше.
Йөз кешенең арасыннан
Алып китәр берсесе.

Татый әбине, Янсуарда күз төшереп йөргән егете булуга карамастан, Кибәчкә биргәннәр. Хәллә, житеш йорттан арбага бирнәсен төяп, килен итеп чит йортка төшәргә алып чыгып киткәндә, имеш, өч кенә сүз әйткән ул: «Капкалары бармы соң?» Ә аннары Кибәчтәге минем карт бабаема шулкадәр гашыйк булган – сугыштан «исән» хәбәре килгәч, ташуы киткән бозлы Мишә суын йөзеп-ерып чыгып, Янсуарга сөөнчә алырга менгән. Шуннан хаста калып, инде мантий алмаган. Бабай сугыштан үз аягында исән-имин әйләнеп кайтканда, Татый эби – зиратта, ә Кибәч эби белән кечкенә энесе, минем Гәүрүк жырак бабам Янсуарда туганнарда булган.

Татый әбиемнең бигрәк тә качкыннар белән очрашуы турындагы легендасы тетрәндерә. Аны миңа күбрәк Янсуар әбием сөйли. Кибәч әбиемнән бу хакта бик сорашмаска куша: «Жөрәген жаралама», – ди. Кибәч зиратында Татый эби каберенә туктаганда, гел жор телле, шаян, батыр Кибәч әбием, чынлап та, әллә нишли: чардуганны кочаклап, «И әней, кемнәргә генә ташлап калдырып киттең соң син безне?!» – дип елый, аннары озак итеп туфракны сыйпый.

Мин баштарак ул елаганда шүрли идем, аннары, ияләшкәч, Кибәч эби белән бергә утырып, туфракны сыйпый башладым. Эби, битләремнән сөеп: «Рәхмәт, кызым!» – диде.

Качкыннар турында мин «Зәңгәр шәл»дән беләм. Без ул спектакльнең өзеklärен Янсуар әбием белән бергә телевизордан карадык. Миңа аңлашылмаган жирләрән аннары әби жентекләп аңлатты. Качкыннар турындагы өлешен китаптан укып та күрсәтте. Аны язган язучы Кәрим Тинчуринның, композитор Салих Сәйдәшевның язмышлары турында сөйләде.

– Тинчуринны «халык дошманы» дип кулга алалар, аннары ул хәбәрсез югала, хатыны Зәһидә Тинчуринага берни әйтмиләр. Еллар узгач кына билгеле була... – дип, никтер кинәт сөйләвен өзеп, туктап кала әбием.

– Ә ни өчен аны кулга алалар? – дип сорыйм мин, пышылдап кына.

– Гаяз Исхакый белән аралашкан дип гаеплиләр. Ә Исхакый ул чакта чит илдә яши. Шпион дип атыйлар Тинчуринны, – ди әби.

Менә сиңа мә, шпион булгач, ул инде безнең илгә дошман кеше була икәннен абайлап алам мин.

– Хатыны белән Казанда беркем аралашмый башлый. Безнең шикелле гади халык турында, авыллар турында шундый пьесалар язган Тинчуринны... – дип кызып китә ул арада КГБ.

– Аны да лагерьга жибәрәләрме? – дип сорыйм мин, Тинчуринны инде Туфан белән бергә кап-кара урман эчендәге ташландык кына караңгы бер тынчу ызбада йә баракта күзаллап. Менә алар бергә фуфайка-итектән, туңып калтырана-калтырана, ач килеш урман кисәргә баралар.

– Юк, ул лагерьга кадәр барып житми, кызым, – ди әбием, башымнан сыйпап. – Аны атып үтерәләр.

– Кемнәр? – дип сорыйм мин, тагын да каушабрак. – Аклармы? Кызыллармы?

Мин аклар белән кызыллар турында әбидән дә, бабайдан да күп ишеттем. Бер генә нәрсә һаман башыма сыймый: ни өчен акларны кырып салгач, куып жибәргәч тә, кызыллар бер-берләрен үтерә башлый?

– Кемнәр булса да, кешеләр түгел инде, – дип кырт кисә Янсуар әби. Аннары, балага ачыграк аңлатырга кирәк табып, ахрысы, өстәп куя. – Кызым, кан коеп дөнья төзүчеләр аннары гел дошман эзли торган була ул...

Бояр урманында качып көн итеп яткан качкыннар турында аерым сөйләшкәнәбез бар безнең. «Зәңгәр шәл»дәгеләрдән мин аеруча «Кара урман уртасында нәрсә бүләргә калган сезгә?!» дигән Шәйхи карт белән «пиндә туша бар», «пин чисный кеше» дигән Пәтрәйне жәллим.

Аларның шомлы да, моңлы да, әллә никадәр мәгънәләрне сыйдырган жыруларын Янсуар әбием авыз эченнән генә гел көйләп йөри. Көйли-көйли дә, бармак шартлатып: «Бу Тинчур белән Сәйдәш, ике бахыр, даһилар инде, кызым», – дип куя.

Зур калалар безгә – карурман.
 Таш пулатлар безгә – киң ялан.
 Аргамаклар, йон түшәкләр,
 Кама бүрек, постау камзул кирәкми.
 Падишаның сенаторы, үрәтниге,
 Прокуроры ки-рәк-ми.
 Чум, чум, чум, чум – закон безгә нипачум.

Әнә шундый урманда качып яшәүче качкыннар белән безнең Татый әби дә очрашкан. Әмма бу качкыннар инде Бояр урманы качкыннары түгел, үзебезнең Әби урманында²¹ 41-45 нче елгы сугыш вакытында йә сугыштан качып кайтып, йә анда бармый калып дезертирлык кылып ятучылар, йә булмаса берәр диваналык, дуамаллык, жинаять эшләүчеләр булган икән.

Шулай берсендә, Кибәчтән Янсуарга Әби урманы аша кистереп менешли, күкрәк баласын алдына салып, изүен ачып жибәреп, имезергә утырган Татый әби. Шунда аны йончыган кыяфәтле, арык гәүдәле, йөzlәрен сакал-мыскан баскан ир-атлар әйләндереп алган. Татый әби утырган жиреннән торырга да, тормака да белмичә, шым калган. Аннары, тула оек киеп галуш элгән аягын итәге астыннан сузып, тәпи очы белән генә күчтәнәч тәйнәп алып менеп барган төенчеген качкыннарга таба шудыра башлаган. Алыгыз, янәсе, миңа гына тимәгез...

Бәхетенә, качкыннарның берсе Янсуарныкы булып чыккан, Татый әбине танып алган. Әнә шул качкын, телгә килеп: «Янсуардагы бик жүнле семьяныкы ул, кулында имчәк баласы, өендә тагын бер баласы бар, тимик, жазыгы булыр!» – дигән. Шул сүзләрдән соң, качкыннар, аның төенчеген алып, ничек кинәт кенә пәйда булсалар, шулай ук юкка да чыккан.

Татый әби Янсуар белән Кибәч арасындагы Әби урманын ерып чыкканчы, аннары Кибәчкә кайтып житеп, бусагадан атлап кереп егылганчы «Эй Кюктяге Атабыз»²² иманын тәкрарлаган.

Бәләкәй Кибәч әбиемнең хәтерендә аның кайтып керүе яхшы сакланып калган. Татый әби ул чакта әле бозлы Мишә суын ерып чыгып, сихәтләнә алмасын, балаларын барыбер ятим калдырып дөнья куясын белми дә.

Кечкенә әбиемне кочагына алып, куанычтан елап, ул: «Кызым, сезнең бәхеткә генә исән калдым, Ходай мине саклады!» – дигән.

²¹ Кибәч белән Янсуар арасында урманнар үсеп утыра, болар – Әби урманы, Кәжүнни урман, Кормаш урманы һ.б. Мин кечкенә чакта без Янсуар белән Кибәч арасын жәйләрен арба белән, кышларын чана кушып, ат жигеп йөри идек. Алпавыт әби турында әле без үскәндә дә тирә-як авыллардагы картлар белән карчыклар еш искә алгалады, аны белүчеләр дә исән иде. Кайберәүләр исемен дә хәтерли, «Үринжә» яки «Иринжә булган» диләр.

²² «Эй Кюктяге Атабыз» – православие динен тотучылар өчен иң кадерле, үзәк иманнарның берсе. Аны Иисус Христос апостолларга иман әйтү тәртибен аңлатканда, беренче догалардан итеп өйрәткән. «Хәвеф-хәтәр янаганда, бу доганы уку бик булыша», – ди чиркәү аталары.

Әби урманы

Әби урманы – ямьле дә, шомлы да урын. Бигрәк тә – кышларын. Жәен-көзен чикләвеккә, жиләк-жимешкә менгәндә, Кибәч әби белән белгән сукмаklar буенча курыкмый йөрергә була. Шулай да берсендә мин чак кына кабанга азык булмаганмын. «Могжиза белән генә исән калдың син ул чакта, кызым, Ходай бар ул», – дип искә ала ул очракны олылар.

Бу хәл әле мин тәпи киткәнче булган.

Әби белән әни, жиңгиләр мине аркага асып йөрткәннәр-йөрткәннәр дә, югарыдагы ботакларга менәсе булгач, чикләвек жыеп тутырган капчыклар белән уратып, берәз йокларга калдырганнар. Тирә-юньгә ризык салынган төенчекләргә дә тезеп чыкканнар. «Елый башласаң, тавышың ишетелер ераклыкта гына чикләвек жыябыз», – дип искә төшерә әбием.

Кинәт шатыр-шотыр килгән авазларга йөгереп килсәләр, бер көтү кабан дунгызы чикләвек жыйган капчыкларны пыран-заран туздырып, төенчекләргә айкап, чәйнәп, үзләре белән сөйрәп алып китеп бара, ди. Әни белән әбинәң эчәндә жаны да калмаган: «Бала исән түгелдер инде, ник бер тавыш та чыгармады икән?!» – дип, йөгереп килеп, кан эзен карый, капшый башлаганнар. Ә мин чәйнәп-ботарлап ташланган капчыклар астында мышный-мышный тик йоклап ятам икән.

Әби урманында әбиләрнең дә, әти белән әнинен дә әллә ничә мәртәбә бүреләр белән очрашканы булган. Ул елларда бүреләр турында бик куркыныч, канны өшеткеч тарихлар сөйли иделәр. Газеталарда да хәбәрләр очраштырып тора: әле бер жирдә кеше ботарлаганнар, әле икенче... «Дөнья тынгысыз, каяндыр, ут булган, пулялар очкан жирдән качып киләләр», – ди әбиләр²³. Аннары алар бүренәң тикторганнан гына кешегә ташланмавы турында да сөйләнәләр. «Табигатьне боздылар, шуннан бөтенесе дә...» – дип жөпләп куя бабайлар.

Янсуар әбием сөйләвенчә, Бөек Ватан сугышы елларында Украина, Белоруссия урманнарыннан качып килгән арык бүреләр, ачлыкка чыдый алмыйча, авылга ук керә торган булган.

– И, үзәккә үтәрдәй зәмһәрир кышлар иде ул: кар шыгырдап тора, бакчадагы алмагачлар, суыкка чыдый алмыйча, шартлап ярыла, – дип искә ала әби, һәм үзе сөйләгәннәрдән үзе үк туңгандай, куырылып килә. – Таң беленер-беленмәс, эңгердә, фермага дип капка келәсен күтәрәп урамга чыгасың... э анда ачтан чайкалып, эче-эчкә ябышкан

²³ Өфган сугышы башланган һәм барган еллар, авылларга ябык табутлар кайта. Бу хакта кычкырып сөйләшәргә ярамый, әмма әбиләр узара барыбер пышылдашып сөйләшә. Никтер котырынып йөргән бүреләргә дә шул вакыйгаларга нисбәтлеләр иде.

бүре басып тора. Улап жибөргөндөй итэ, уларлык хэле юк... Син дэ – ач, ул да – ач и жэлл дэ идек инде үзлөрен. Курка да, билгеле... Шулай берсендэ, чыгуым булды, капка алдында ук басып тора. Куркудан кул-аякны паралич суккандай булды. Кузгала да алмыйм. Телем аңкавыма ябышты. Бүре дигенем, бахыр, мин тораташ булып катып басып торган арада, гөрселдөп, карга авып жан да бирде.

Бүрелэр шулай берсендэ Кэвэлдэн Янсуарга килгөндө, эни белэн этигэ дэ очраган. Берэу генэ дэ түгел, э берничэ. Көпэ-көндөз, эле эңгер төшмөгөн дэ чакта. Ун-унбиш адым чамасы читтэнрэк барып, Никкилдем тавына кадэр күз дэ алмый озата килгәннэр. Аннары, авылга төшмичэ, тау башыннан карап калганнар.

«И Ходаем, баланы ятим итмэ, зинһар, эбилэре белэн бабалары гына ничек үстереп кеше итэр... Икебезнең беребез булса да калсын...» – дип теләп атлаган энием һәр адымын.

Янсуар бабай ап-ак булып агарынган энинен тотлыга-тотлыга сөйлэгәннен куе кашларын жыерып тыңлап торган да: «Көпэ-көндөз жөри башлаганнар, ристаннар, кара син аларны! Азынды бөндө дэ, хайван да...» – дип, сукранган.

Шуннан соң ике арада күбрэк ат жигеп йөри башладылар.

Без, Янсуардан ат жигеп Кибәчкэ кайтканда, гел Эби урманы аша узабыз. Кышларын, бүрелэр очрый калса дип, эти чананың түренэ һэйбөт итеп теленгән чыралар белэн шешэдэ бензин һәм шырпы сала. Мине, толыпка төрөп, иң түргэ утырталар. Үзлэре ике якка чүмөшө. Мин юл буе чана калдырган эзгэ текәлеп карап барам: кайчан бүрелэр чыгар икән инде, кайчан чыгарлар...

Йокым төшөп, мәлжери башласам, кат-кат ялварып сорыйм: «Бүрелэр чыкса, мине уятып күрсәтегез, яме, уятмый калмагыз...» Эни белэн эти, көлемсерәп: «Кызым, бүре чыкса, точно уянмый калмаячаксың!» – дип, мине тагын да ныграк төрөлэр дэ, Орликның, тирлөп, пар чыгарып барган сыртына йомшак кына дилбегэ белэн орыналар.

Мин борынны кытыклы торган толып эчендэ эссели-эссели йоклап китәм. Бүрелэр чыккан да мине уятмаганнар, күрми калганмын икән дип саташып бетәм.

Ике эбием дэ урманның исемен революциягэ кадэр жәйлэрен торырга кайта торган алпавыт хатын хөрмәтенэ кушканнар дип сөйли. Имеш, аның Петербург белэн Мәскәүдэ мәһабәт зур сарайлары булган, үзе Европага дэваланырга йөргән. Атка атланып биләмэлэрен карарга, уарга чыккан. Кырыс, усал, эмма гадел иде дип искэ алалар. Тирэ-як авыллардан ялланып эшлэгән, утарын тоткан кешелэрне какмаган, сукмаган, өйлэрендэ бала туса, кәржингэ салып ризык жибэрэ торган булган, яулык, сабын биргән. Урманга рөхсәтсез-нисез беркемне кертмэгән, йөртмэгән, эмма тиешле кешегэ, ласк булса,

андагы киектән, жиләк-жимештән, утыннан да өлеш чыгарган диләр.

Аны безнең якларда хәзер дә онытмыйлар: хәтерә калжа-калжагына калган бабайлар да, «теге алпавыт хатын» дип искә алганда, шунда ук башыннан кепкаларын төшереп: «Урыны Ходай жанында, жомакта²⁴ булсын, изгелекләре жазыкларын капласын», – диләр.

Жарату

Янсуар белән Кибәч турында әйбәт кенә бәхәс куертырга ярата Начтуклар. «Сез бит инде – ысветскийлар!» – дип төрттәрә андый чакларда Кибәч әби Янсуарныкына²⁵. Бу бәхәсләрдән мин Янсуарның гомер-гомергә белемле, укымышлы кешеләр яшәгән, чиркәве, чиркәү мәктәбе гөрләп торган, мул-иркен тормыш алып барган «Ак як» икәннән беләм. Монда язучылар укытырга килгән, эшләп калган. Шагыйрь, укытучы Әнәс Кари белән әбиләр йөрешә торган булган.

Ә менә Кибәч – чокыр эчендә яшеренебрәк утыра торган кечкенә генә авыл, чиркәве булмаса да, динле, ырымлы, йолалырак. Эчкерсез, ихлас. Алар кәбән койдырырга да, бала чумылдырырга да, үлем-житемне озатырга да, жазык жолып, өлеш алырга да, көймәдә Мишәне кичеп, Рус Сәрдәсе чиркәвенә йөргән²⁶. Шундагы метрикаларда теркәлгән. Йә чиркәү әтейләре, олы бәйрәмнәрне туры китереп, авылга үзләре килеп чыга торган булган.

Бик каты ташу киткән чакларда, мәетне укытмый күммичә, кар базына төшереп йә кар катламы эченә «төрөп», сакларга куйганнар. Йә көймәгә салып, хәвеф-хәтәргә карамыйча, кайнап торган Мишә суын кичеп, чиркәү әтейләренә илтөп тапшырганнар.

«Сездә чиркәүнекесе дә, чичәннекесе дә бергә жәшей», – дияргә ярата Янсуар әби, әче теллеләнөп. Әле тагын Кибәч әбиемнең имнәүләренә²⁷ – авыртуны ала, башны утырта торган дөваларына, күрәзәчел төшләрөнә, юрауларына да кизәнөп ала.

Бабайлар ул бәхәскә катнашып торуны кирәк тапмый. Гадәттә, әбиләргә кулгына селтиләр дә, култык астына башлы суган кыстырып, шырпы кабына тоз салып, түбәнөйдән сөзмә йә берәр катырак нәрсә чыгарып, бакча ягына юнәләләр.

²⁴ Жомак – олма.

²⁵ Атаклы шәхесләр авыл турында көнәлекләрендә теркәп куйган: Россия Фәннәр академиясе әгъзалары П.С.Паллас, И.И.Лепехин, П.И.Рычков, Н.И.Ильминский. Соңгысы, В.Т.Тимофеев белән бергә, Янсуарда татар мәктәпләре өчен төзелгән дәрәслек өчен лексикография туплаган. Янсуарда каенатасы – протоиерей Назарий Герасимов өчдә шагыйрь, священник Давид Григорьев-Саврушевский белән удмурт әдбиятына нигез салучы Иван Михеев тукталган. Укытучы Микаш карт бабам алар белән аралашкан. Совет власте урнашкан та, Янсуар мәктәбендә төрле елларда күрәслек педагоглар укыткан: С.Н.Любов, Р.П.Даулей, Е.С.Иванова, Н.Е.Яранов, язучылар Әнәс Кари, Ринат Рәхимов, Павел Апушев һ.б. эшләгән.

²⁶ Православ Чиркәвенә Изге Жиде Жәшерәге (Святое Таинство) бар: чумылу (крещение), миро сөртү (миропомазание), кәбән койдыру (венчание), жазык әйтү, жолу (покаяние), өлеш алу (причащение), май сөртү (соборование), священниклыкка кул салу (посвящение в сан).

²⁷ Имнәү кешедә кот барлыгына ышануга нигезләнгән, аны дөвалауга юнәлтелгән. Котның тән белән берлеге бозылса, чирләр килеп чыга дип ышанганнар. Савыксын өчен, котка мөрәжәгәт итөп, аны кире кайтырга яки Ходай (Тәңрә) биргән «үз тәнендә» жайлап урнашырга өндәгәннәр.

– И, Кибэч эбиеннең бер дә пырдымы жук ие аның, – ди, куна тактасына болын кадэр камыр жәймәсә жәеп жибәреп, Янсуар эбием.

– Булмас сиңа! Классыбыздагы иң ушлысы мин ием! Бетергән булсам, кем булыр ием... – ди аңа каршы Кибэч эби, кулларын бөеренә таянып.

– Соң, сине дәрес саен жә почмакка бастыралар, жә куып чыгаралар иде инде, – дип, Янсуар эбием сүзләрен тагын да жөпләбрәк куя.

Минем ике күзем дә маңгайга менә. Менә сиңа мә! Почмак бездә зур хурлык һәм хулиганлык билгесе санала, мин анда көнгә берничәшәр мәртәбә басам. Тора торгач, ялыгып, үз белдегем белән киткән чакларым да була. Ә кайчагында, авыррак гәһә эшләсәм, нәрсә эшләгәнәмне олылар әле сизенеп өлгергәнче, үзем килеп әйтәм дә барып басам. Соңгы тапкырында биш йөзгә кадәр санаганчы торган идем. Хәзер мин инде меңгә кадәр йөгертөп саным, әмма әле ул кадәр торырлык языкланганым юк.

– Сине дә почмакка бастыралар идеме? Ә үзең теләп басканың булдымы?!

Почмакка басканда, иң баштан ук шартларын килештереп кую әйбәт. Ницәгә кадәр санаганчы торасың да аннары үз файдаңа нәрсә аласың?

– Әле ничек кенә! – ди Янсуар эби, миңа мутланып күз кысып. – Синең әле эбиен кадәр басып караганың жук...

– Чутлап карасаң, минеке иң озагы бер меңгә тула, – дип, миңа Кибэч эби дә мутланып күз кыса.

– Ну, син хәтәр! – дип тел шартлатам мин, көнләшүдән үлә язып. – Ә нәрсә өчен бастыралар иде сине почмакка?

– Күбесендә... мәктәптә малайлар белән сугышканга, – ди, исе дә китмицә генә Кибэч эбием. – Ун очракның тугызында мин жиңә идем.

Мондыйга мин үзем дә булдырам. Ә тагын, тагын нәрсәләр эшли торган булды икән Кибэч эби?

– Берсендә эбиен дәрестә алда утырган балага: «Әнә, башыңнан бет чабып бара!» – дип кычкырып, бөтен классны аякка бастырды, укытучы безне дәрес ахырына кадәр жыеп ала алмады, – ди Янсуар эбием.

Минем бетләп караганым юк әле, ә менә безне су коенырга алып төшеп йөри торган күрше кызы бетләде. Аны авыл малайлары «Су анасы» дип үртәргә ярата иде. Бетләгәннән соң, чикләвек төсендәге елкылдап торган озын чәчләрен төбенә кадәр елатып кыркып алдылар. Хәзер аны малайлар «Су атасы» дип үрти.

– Ә ул бала... чынлап та, бетләгән идеме соң? – дип сорыйм мин.

– Бетләвен еш бетли идек без болай үзе. Бигрәк тә жәйләрен, су коена-коена зәңгәрләнеп беткәндә. Әмма ул чакта – кыш, жук, ул

бетлэмэгән иде, э кушамат аңа тагылып калды, – дип көлө Кибәч әби, камырлы учларын бер-берсенә ышкый-ышкый. – Ө аннары, ул мәктәпкә килгәндә, мин көн дә иртән, баскыч култыкчасына атланып: «Мәдинә, гөлкәем, бигрәк житез бетләрең, бәгырькәем», – дип жырлап каршылый идем. Шуннан соң мине директорга чакырдылар.

Мин шаккатам:

– Нәрсә дидең соң директорга? – дип сорыйм сагаеп кына.

Бу урында Янсуар әби белән Кибәч әби бер-берсенә караша да, кулларын селтәп, шаркылдап көлеп жибәрә. Кайчакта шулай гади генә айткан сүздән дә, әллә нәрсә исләренә төшөп, күз сирпешеп көлөшә башлый алар. Андый чакта, аларның әле миңа кадәр яшәгән гомерләрендә жыелган «жәшерек» серләре барлыгын аңлап алып, берәз гына көнлөшөп тә куям.

Бабайлар да, күз уйнатып кына: «Жәшерекләрен искә төшерде тегеләр», – дип елмасша. Әбиләрнең үзләренә исә, төрттереп: «Кызлар бүрәнә жарыгыннан да көлө инде алар», – дип тә өсти тагын Янсуар бабай.

Бу юлы да, «жәшерек»ләрен искә алып, эчләре ката-ката, күзләреннән яшь атылып чыкканчы көлдә әбиләр.

– Соң, жаратуны тагын ничек белдереп була инде, директор абый, дидем, – дип җавап кайтарды аннан Кибәч әби, көлүеннән туктый алмыйча, бистәр белән битен каплап.

Ул көлгән арада, Янсуар әби элдереп алып, бу тарихны миңа сөйләп бетереп, жөплөп куйды:

– Ө директор дөдәй әбиеңне: «Тфү, телеңә шайтан төкергән синең, Курицына, бар, күземә күренмә бүтән!» – дип пыр туздырып, куып чыгарды.

«Шара бәбкәсе»

Янсуар бабай мине: «Кызым, син бит бер ягыңнан – Курицына, димәк, Шара бәбкәсе», – дип үртәргә ярата. Бу, бер карасаң, сәер инде, чөнки Шаров фамилиясе – Кибәч бабайныкы. Димәк ки, бабай әбигә өйләнмәгән, минем этием Коля тумаган, Янсуар бабайларның кызлары Нинаны хатыны итеп алмаган, мин пәйда булмаган булсам, бернинди дә «Шара бәбкәсе» була алмас иде... Әни дә кечкенәдән, бик кызык дип табып булса кирәк, шулай шаярта: «Сине бит урманга алып барып ташласаң да, бу кара чутыр кыз – Шараларның бәбкәләре дип, кире үзезбегә кайтарып бирәчәкләр!»

Миңа бу шаяртулар әллә ни ошамый, билгеле, әмма үртәвечне ике як та бик кызык дип таба. Гомумән, шаяруларга килгәндә, алар бер-берсе белән ничектер сүз куешкан шикелле ярашалар.

Тавыклар белән чеби-бибиләр, шуларга өстәп, һәр елны яңа туып торган чыгымчыл бозаулар өчен Кибәчтә жәйнең буеннан-буена мин һәм этебез Шарик жаваплы. Шарикның вазифалары минекенә караганда кинрәк – ул бабай белән бергә кәнселәргә эшкә дә йөргәли. Шаригын ияртеп кәнселәргә китәр алдыннан, минем холык-фигылемне туганымнан бирле күзәтеп торган Кибәч бабай, әбигә бик кырыс һәм житди итеп: «Начта, кара аны, жарты эшен эшләнми калса-калсын, эмма бу борчаны бер генә секундка да күз уңыннан ычкындырма. Атасы белән анасына нәрсә дип жавап бирербез, каз жә сарык белән генә түлөп бетерә алмабыз! Мажарасыз тормаганын беләсең, имгәкле генә булып куймасын...» – ди.

Анысы инде узган жәйдә иде аның... Һәр жәй саен мин, нәрсә генә димәсеннәр, барыбер акыл керебрәк, һөнәрләрем артыбрак кайтам. Дөрес, эни моңа бик скептиklarча карый. Шулай берсендә, «дефицит» булуга карамастан, парлап сатып алынган, берсенә куе кызыл фонга Төлкә белән Колобок, икенчесенә куе яшел фонга ромашкалар төшкән, аңарчы ике көн бие якаларын матур итеп каймалап чыккан фланель күлмәкләремне бер көндә икесен дә ертып кергәч: «Бу балага кайчан да булса бер акыл керсә, авыл башындагы чачауникка төшеп, жаулык урар һәм хәер бирер идем»²⁸, – диде ул. Сүзләрен жөпләп, сандыктагы бик матур эре айбагыр чәчәкләре төшкән штапель яулыкны алып, атап, адарынып та куйды.

«Бирсен Ходай!» – диде, сөйләп күрсәткәч, Кибәч әбием, мут елмаеп. Аңардан күреп, мин дә кабатладым: «Бирсен Ходай!»

Безнең Кибәч тавыклары хәйран үрчемле – күкәйләрен жыеп бетерә торган түгел. Чебиләрен дә. Әле шуларга өстәп, сатып алган чебиләр дә кайтаралар. Теге хәчтерүшләрен кайткан гына көнөндә сакларга безгә – бала-чагага кушалар. Картон белән өйдәге пич ягын уратып алалар да, асларына жәймә жәеп, шунда вакланган күкәй агы белән сарысы, су, ярма салалар.

Чебиләр мәш килеп бер-берсен таптый, яшәү өчен көрәшә, чырчу килә. Минем вазифа, нигездә, читен түгел: ул жүләрләрен бер-берләрен таптатып үтертмәскә, бер-берләренә өстенә йомышларын йомышлаганда, марля белән башларын сөртеп, чистартып торырга. Чаграк чебиләренә кулга алып, учка йомып, авызларына су салып эчерергә, йә булмаса, төкерек йоттырырга. Шулай төн чыкканнан соң, әби аларны, гадәттә, «куша».

Бик матур бизәкле Чуар тавыгыбыз – ишегалдына бер, ул жәй саен егерме-утызар, хәтта аннан да артык «урда»ны ияртеп йөри. Эмма, нәрсә булгандыр, бу юлы Чуар тавык киреләнде, үзенә унбиш бөртек чебиеннән кала, яңаларны якын да китермәде. Ярар

²⁸ Чачауник (чочорник) яки агач балбал – гадәттә авыл башында, авыл капкасыннан кергән урында куела. Аңа адарынып, ният әйтеп, яулык йә бетер бәйләү йоласы бар. Чачауникка эленгән яулык-бистәrlәргә тияргә ярамый, ул бик зур язык санала.

соң, Кибәч әби дә төшөп калганнардан түгел: жәһәт кенә чоландагы яшерен почмактан биш литрлы самогон шешәсен сөйрәп чыгарып, туганнан туган энем Марсель белән безгә тавыкны тотып торырга кушты да, тегенең томшыгын ачып, бал кашыгы белән самогонны чөмертеп тә жибәрде.

Марсель белән без, тын алырга да куркып, күзләребезне йомдык. Әбинең самогоныннан әзмәвер ирләрнең дә карашлары бер мәлгә зырылдап китә дә зырылдаган жиреннән туктап тора, ә монда – кульяулык кадр генә тавык...

...Чуар тавык үз гомерендә беренче мәртәбә дөньяга бөтенләй икенче күзләр белән карады булса кирәк. Башта ул ишегалды буйлап ике тапкыр зур түгәрәк ясап жырлап әйләнде, аннары, кечкенә түгәрәк ясап, зырылдап үз тирәсендә бөтерелде. Шуннан соң, жырлый-жырлай барып, чебиләрен чутлап чыкты, чут-чут килеп, аларны канаты астына жыйды. Шулар арада аның жәеп ачылган канаты астына әби, картон тартмадан чыгарып, тагын егерме бәпчеккә жәлт кенә өстәп тә жибәрде.

Өнкә канаты астына кереп жылынуның ни икәннән бөтенләй дә белмәгән сары томшыклар, табигый инстинктка буйсыныпмы, йөгерде дә сөңдә!

Шулай итеп, ул жәйдә Чуар тавык, Мать-героиня булып, утыз биш чебине тәрбия кылып үстерде.

Әби – бизнесмен

Ә бер жәйдә кайтканда, әби шаккатырды. Безнең тавыклар күкәйне тупраксага²⁹ тезеп куелган ояларына болай да мулдан сала, әле тагын чолан астына, болдыр астына да качып салгалыйлар. Яшерен урыннарына без Шарик белән даими разведка ясап торганга, барысын да беләбез. Жып-жылы күкәйләрне жәлт итеп кенә пластмасс чиләккә жыеп та алабыз. Болдыр астына миннән кала беркем сыймый, шуңа анда үрмәләп кереп-чыгып мин йөрөм. Аннан алып кергән күкәйләр аеруча эре була. Бабай чиләктән алып эчеп жибәрә дә шунда ук хушланып китә.

Аларны бик кире холыклы, пырдымсыз, янына кешене якин китерми, кетәкләктә дә башка тавыклардан читкәрәк китеп кунакый торган Жирәнбаш тавык сала. Миннән бер яшыкка олы Руслан дөдәм ул тавыкны «псих-одионочка» дип атый. Жирәнбаш баштарак ишегалдының карап торган, бик матур бизәклә һәм таж-кикриклә тавыгы булган. Аны әтәч бик яраткан. Гел янында гына йөрткән. Берзаман аның кикриген, канга батырып калжага калганчы, башка тавыклар чукуп талады да, әби Жирәнбашны аксарайга япты, шунда

²⁹ Тупракса – турыдан-туры мәгънәсе «туфрақ савыты». Өйдән жылы чыкмасын өчен, түшәм өстенә гадәттә пычкы чүбә белән аралаштырып туфрақ салып түши торган булалар.

ана үзенә генә кунаклар өчен кунача да ясап куйдылар. Протест йөзеннәнме, төгәл генә беркем белми: аксарайдан якты көнгә кабат чыккан көннән Жирәнбаш күкәйләрен бары тик берүзе генә качып болдыр астына сала торган булды.

Гадәттә, әби бер күкәйне ояда маяга калдыра. Янәсе, тавыкларның башы бик житеп бетмәскә мөмкин, ә болай, күкәй калгач, кайда салырга икәннен аңышып белә.

Бу юлы да мин кайту белән бөтен вазифаларны, йөкләмәләрне алдым да абзарга очтым. Әби кайтуыма сөенче алып өлгергән иде инде: «Кызым, менә күрерсең, быел күкәйләр ике мәртәбә күбрәк булачак!» «Ник алай?» – дип кызыксынды, Кибәчкә ике сетка тутырып алып кайткан күчтәнәчләрне бушата-бушата, әнием. «Чөнки мин эксперимент ясадым!» – диде Кибәч әби, яңа гына галәмдәге әле беркем ачмаган йолдызлыкны тапкандай.

Миңа да кызык булып китте. Тизрәк зәңгәр чиләгемне эләктердем дә агач баскычтан үрмәләп менеп киттем тупраксага. Ыспай итеп буеннан-буена урнаштырылган егерме яшникнең беренчесенә күз төшерүгә үк хәйран калдым: унлап күкәй! Икенчесендә дә! Менә сиңа мә дип тел шартлаттым да кайсылары әле жылысын да жуймаган күкәйләрне, ватылмаска арасына коры печән түши-түши, сак кына чиләккә шудыра башладым.

Яшникләрнең берсендә утырган, мине әле бик танып бетермәгән быелгы яшь тавык бу якка шикле карашын ташлады. Шунда минем күземә дә сәер бер нәрсә чалынды: иң уртада яткан күкәйләрнең берсе әллә нинди генә... Үзе алагает зур, үзе түм-түгәрәк, үзе ниндидер аңлаешсыз саргылт төстә... Мин аңа кул тидереп карадым да кулымны кире тартып алдым: жансыз бер сап-салкын таш. Икенче яшниктә дә, өченчесендә дә таптым мин мондый шарларны.

Ул кичне әби белән әни күкәйләрне, «Татарстан яшьләре»нең иске саннарын тигез итеп ертып, ватылмаслык итеп кат-кат төрдә. Безгә дә өлеш чыкты, яшь бабайларга да, әле тагын күрше Чебен Лиза түтиләр белән Тукраннарның кунакка кайткан балаларына да.

Ә мин үзем өчен яңалык ачтым: бильярд дигән уенның нәрсә икәннен белдем. Кич буге Кибәч бабай миңа аның нинди уен булуын аңлатты, шкафтагы «Огонёк» журналының бер санын тартып чыгарып, фотосын да күрсәтте. Аны зур яшел өстәлләргә теге шарларны тезеп куеп уйныйлар икән. Жансыз салкын таш маялар бильярд шарлары булып чыкты.

Әби ул кышта күршедәге завклуб сорагач, шунда жыештырырга кереп чыккалап йөргән булган. Анда яртысы югалып беткән, уйналмыйча таралып яткан шушы бильярд шарларына юлыккан.

– Кемгә дә булса кирәкме болар дип сораштым-сораштым да, кирәкләре табылмагач, алып чыктым, нишләп әле шундый жүнле

нәрсәгә эрәм булып жатарга?! Эрәм мал жазык була... – ди ул, үз экспериментыннан бик тә разый булып.

– Синнән чыгар инде жыен экәмәт, башканың әле башына да килмәс иде, – ди көненә кайчак ике сүз дә әйтми торган бабай мөгрәп кенә.

– Нишләп, Микулай, кара син – үрчемне ике мәртәбә арттырдым! – ди әби, қояш кебек ялтырап.

– Әби – бизнесмен! – ди ул арада керем-чыгым мәсьәләләрендә гел алдынгы карашлы Руслан.

– Әбиң ул артык күкәйне барыбер өй борынча бушлай өләшәп бетерә инде, нинди бизнесмен, – дип көлә бабай, корсагында бүлтәеп торган очлы грыжасын калтыратып. – Мать Тереза булса гына...

Әби, «мин әле бу мәсьәләдә анык кына бер фикергә килмәдем» дигәндәй, кул гына селти дә яңа бизнес-план төзәргә тотына. Хәзер без аның белән мая шарларын болдыр асты белән чолан астына да салырга ниятлибез. Амбар дәфтәрендә «дебет белән кредит»ны теркәргә аерым таблица булдырыла.

Жәй ахырына без әби белән «күкәй рекордына» чыгабыз. Хәтта кырыс-житди Кибәч бабай да, күрше-күлән белән туган-тумачага таратып чыккан табигый альтруизмнан тыш, ипилек-тозлык булса да, барыбер күзгә күренерлек кәргән күкәй керемә, алдына зур тәймәле счәтын куеп, шақылдата-шақылдата, кат-кат исәпләп чыгып, хуплап:

– Ну, жарар, маладсалар, сез бу жәйдә минем личный Гиннесс рекордлар китабына кердегез, – дип, безне үсендерә.

Макарон

Мин баштарак Янсуар бабайны фермага әбине тыңламый торыр өчен йөридер дип уйлый идем. Чөнки Янсуар әби аңа еш кына шулай дип кабатлый: «Син ул фермаңа мине күрмәс һәм ишетмәс өчен китеп олагасың!» Бабай баштарак карышып карый, аклангалый иде. Аннары шаяруга күчте. Фермага жыенып атны жиккәндә: «Кая әле, сине күрми һәм ишетми торыр өчен фермага барып кайтыйм», – дип, әбинең ачуын чыгара да, шуннан тәм табып, үзенең кәефе күтәреләп китә.

Ә тора-бара бабай колакка тома сагайды. Әби аңа нәрсәдер исбатлап, кулларын бөөренә таянып сөйләнә башласа, елмаеп карап тора-тора да баш кына чайкый: «Әллә нәрсә әйтте шунда, бер сүзен дә ишетмәдем».

Әби белән бабайның мөнәсәбәтләре бик кызык. Еллар бую күзәтеп торгач, мин шуны аңладым: бу олылар үзләренең бер-берсен яратуларын менә шулай төрттерүләрсез, бәхәсләшүләрсез аңлата алмый торган булалар икән. Теге миңа бәрәңге буразналары

арасында килеп орынган *жилфердәү* берәр кая качып китәме соң әллә олыгайган саен кешеләрдә?

Кичәгенәк кичен, парниктан помидорларны чыгарырга инде вакытмы, әллә эле иртәрәкме икәнлегә турында бәхәсләшкән әби белән бабай, бер фикергә килеп килешә алмыйча, сөйләшмәү стадиясенә күчтә. Бу стадия минем үземә ошый, чөнки ул стадиягә керделәр икән, әби макарон пешерә. Бабайның макаронны жене сөйми, ә мин макарон яратам. Мин болай үзе һәрчак диярлек, 99... ну ярар, 89 процент очракта – бабай ягында. Эмма макарон пешкәндә...

...бу эштә тулаем бабай яклы гына була алмавымның тагын бер сәбәбе бар. Ул – әбинең бик тә оста, килешле уены. Аның уен икәнән бөтен өебез һәм гаиләбез белән белеп торсак та, барыбер һәрчак сокланып, тел шартлатабыз. Хәтта бабай үзе дә. Кайчак, без икәү генә калганда, әйтеп тә куя: «Бу юлы әбиң үзен дә уздырды, малай!»

Мин, бу сөйләшүнең татулашу төсмерен алуына куанып, хуплап, баш чайкыйм: «Чынлап бит, име, бабай?! Эмма әби алдында бу сөйләшүне сиздермибез...» Бабай мине кочагына алып, кояшка кадәр диярлек чөеп әйләндерә дә рәхәтләнеп көлә: «Жук, билгеле, кызым! Сине бит безгә жугарыдан жукка гына жибәрмәгәннәр... Син бит «великая воительница» гына түгел безнең гаиләдә, кызым, ә «великий миротворец!» та...»

Әбинең «үзен уздыруы» – күп тапкырлар кабатланган спектакль, аның премьерасы кайчан булуын алар инде бабай белән үзләре дә хәтерләми булса кирәк. Эмма һәр яңа куелышта аның бу рольне нинди интонацияләр, төсмерләр белән башкарып чыгуы мөһим.

Дөресен генә әйткәндә, бабайның әбине ничек яратуын аңлау да бу бер генә актлы кечкенә спектакльне бишенчеме, алтынчымы тапкыр караганда булды. Һәр яңа куелышта аның әбигә берәз көлемсерәп сирпелеп алган күзләрендә очкын кабынып китә.

Менә әби бабай белән минем фермадан кайтуыма иң матур, килешле күлмәген киеп, башындагы кыршавы өстенә мин үлеп ярата торган, жете сары айбагыр чәчәкләре төшкән штапель яулыгын ябып, биленә дә нәкъ шундый ук альяпкычын буып куя да... теленә фәрештәләр Күктән бал тамызгандай сөйләшә. Менә без, Орликны туарып, ашатып-эчереп, капка төбенә үлән утларга жибәрәбез. Үзебез пошкыра-пошкыра юынып, кулларыбызны һәм битләребезне шыгырдап торган чиста бистәргә сөртеп, арттагы өйдә шакмаклы клеёнка жәелгән түр өстәлгә килеп кунакыйбыз. Көн буге юлыккан мажаралардан соң тәмам алжудан һәм ачыгудан минем күз алдымда алтын божралар бии.

Әбинең өстәлгә китереп куйган сыйларны алдыбызга этебрәк: «Әләксей, жаным...» – дигән сүзләреннән соң инде барысы да аңлашыла. Хәтта бабай бер ризыкны да ансыз ашамый торган горчица

да атлы казак кебек тэлинкэсе янында кукраеп утыра. Югыйсэ, Янсуар эби ул горчицаны бер дэ өнэми. Эмма урсэти белэн эти-эни аны район үзөгөннэн дэ, Казаннан да бабайга тартмасы белэн алып кайта. Ул горчицаны тел очына тидерсэң дэ, үтең сытыла торган, эмма бабай да, мин дэ шуның өчен жан бирердэй булабыз.

Менэ эби тантаналы төс белэн бабай алдына чөнөчкө һәм кашык куя. Э аннары кухня ягыннан тантаналы рэвештэ олы таба белэн суган турап һәм өстенэ күкэй калжасы сытып кыздырган макаронны чыгара.

Минем инде авызыма сулар килгән була, ул макаронны зәңгәр каймалы тэти тэлинкэмэ бүлөп салганнарын көчкэ түзөп көтөп житкерәм. Бабай исэ, тантаналы рэвештэ олы ипи телеменэ горчицаны му-у-у-ул итеп ягып, безнең күз алдыбызда ашап бетерэ дэ: «Бигрэк тэмле булды бу, Начта, рэхмэт!» – дип, яшел кружкасыннан квасны чөмереп, өйалдына чыгып китэ.

Макаронга орынмый да.

Мин, чэйнэвемне дэ онытып, тын гына утырып калам.

Бергэ – бер.

Берсе дэ жиңмэде дип уйлыйм.

Ашказаным, комсызланып мулдан капкан һәм чэйнэмичэ диярлек йоткан макаронга рэхмэт йөзеннэн булса кирэк, һэйбэт кенэ ишетелерлек итеп очкылык белэн жавап бирэ.

Сәет

Тэлинкэмне папай³⁰ белэн сыпырып ялтыратып куям, юкса «чиста тэлинкэлэр общество»сына элэкмисең ди Янсуар эбием.

Минем аның нинди общество булуын, анда эләгергэ телимме-юкмы икәнэн әле ныгытып уйлаганым юк. Кайчан да булса бер шартларын белешергэ кирэк дип ниятлэп йөрим-йөрим дэ, гел башка эшлэр килеп чыгып, сорамай калам.

Капыл-копыл кесэл йотам да, бакчадагы яшелчэ-жимешлэргэ су сибеп, инде корыда сусап утырган кураларга шлангтан гына фонтан оештырган бабай янына чыгам. Янына килеп басам да аягыннан кочаклап торам.

Янсуар бабам чандыр һәм озын буйлы минем. Яшь чагында кызларның аңа һушы китэ торган булган дип сөйлилэр. Бигрэк тэ армиядэ чакта төшкән фотоларында ошый миңа бабай. «Ие шул, бабаң чибэр ие...» – ди Янсуар эби дэ, минем жылкэм аша карточкаларга күз сирпеп. Болай үзе эби тикторганнан гына бернэрсэне дэ танымый.

Көннэрдэн-беркөнне, без ишегалдында бер ваемсыз Унике таяк³¹ уйнап йөргэндэ, сары капканы киереп ачып, бер таныш булмаган

³⁰ Папай – ипи.

³¹ Унике таяк – балалар уены.

дэдэй белән түти килеп керделәр. «Әбиең өйдәме?» – дип сорады уртача гына буйлы, ыспай киенгән дэдэй миннән. «Ул бозау ашата», – дидем мин һәм ихата буйлап әбине чакырырга йөгердем. «Нәрсә, чегәннәрме?» – дип сорады да әби, «юк» дигәч, артымнан иярде. Кулларын чиккән алъяпкычына сөртә-сөртә, ишегалдына чыкты да, әллә ничек кенә, уңайсызлангандай, «Абау!» – диде. Мин әбине беләм: гадәттә ул болай уңайсызланмый. Сагаеп калдым.

– Саумы, Начтук! – дип исәнләште дэдэй әби белән, бик күптәннән белгән кебек. – Чучы³² аша кайттык та, сезнең авылдан узган-узган, кереп чыгарга булдык.

– Вакытсыз булсак, китик без... – дип кыбырсыды таныш түгел түти, сумкаларын бер кулдан икенчесенә күчереп.

Әби карашы белән генә безгә, бала-чагага, таралышырга ым бирде дә өйгә узды. Артыннан булышырга мин дә иярдем. Жәһәт кенә табын эмәлләдек. Таныш түгел дэдэй белән түти чэй эчәргә утырдылар. Төргәкләреннән чыгарып, өстәлгә мэк сибеп пешергән клиндер, мятный прәннек куйдылар. «Менә, кызым, бик тәмле, авыз итеп кара эле!» – диде теге түти, миңа елмаеп. Мин баллыны яратмыйм, шуңа үрелеп карадым да, әллә нәрсә түгел икән эле дип, чәемне коры килеш кенә чөмерергә тотындым.

Ул арада бабай кайтып керде, өстәл артындагы кунакларны күреп, шулай ук сәерсенеп калды. Әби белән күз генә карашып алды да, түргә узып, билгесез дэдэй белән кул кысышты, түтигә баш какты.

– Кул да, өс тә тузанлы, юынып керәм, – диде ул.

Әби аның иңенә чиста бистәр салды.

Бу олыларның үзләрен үзләренә охшамаганча тотулары кызык та, кызык түгел дә була башлады. Әллә нәрсә шунда...

Бабай өстәл янына килеп утыргач, мине бугазлары гел ачык, мәңгә ач чебиләргә «чеби үләне» жыеп кертөп салырга озаттылар. Өле яңарак кына ашаган ул эрәмтамакларга бүген инде үлән кертмәсәк тә була иде югыйсә. Болай да ул үләнне мин аларга көнгә биш-алты мәртәбә кертөп, жидешәр-сигезәр бәйләм эләм – сикерә-сикерә мин чыкканчы ук умырып салалар. Бу йомышны мине өйдән чыгарып жибәрер өчен кушканнарын әйтерсең мин аңламыйм.

Житмәсә, көтү кайтырга да күп калмый. Ө анда безнең быел гына жәйләүгә чыккан бәрәннәр, башларын диванага салып, сыйрак сикертөп, югары очка узып китә. Эзләп алып кайтасы була. Көтү чыкканнан бирле ике як күршенең табылмаган бәрәнән суйдылар инде, кем икәнән сизенсәләр дә, талаштан узган, очына чыга алганнары юк эле. «Авылда мондый хәлнең гомер-гомергә булганы жүк иде, иман калмады мөндәдә», – дип сукрана әбием.

³² Чучы (Чуча) – Питрәч районындагы авыл, Казан – Теләче автомобиль юлында, район үзәгеннән 25 чакрым төньяк-көнчыгышта урнашкан.

Бик каты эчем пошса да, кушканнарын тыңлап, чебиләрне туйдырып, кире өйгә кергәндә, әби жәт-жәт кенә өстәл жыештырып маташа иде. Мин үзем өчен бабай махсус ясап биргән кечкенә чөйдән алъяпкычымны алып будым да, өстәлгә сөяп-беркетеп куйган кечкенә урындыгыма менеп басып, «вафельный» тастымал белән әби юып подноскиа тезеп чыккан чынаякларны корытырга керештем. Әбинен бит очлары алсуланып чыккан, үз уйларына кереп чумган. Берара караштырып тын торганнан соң, сорыйм:

– Әби, ә кемнәр булды бу?

Әби, минем барлыгымны яңа исенә төшергәндәй, кинәт аптырабрак карап:

– Ә... кызым, Сәет иде бу, – ди.

Нәрсә? Ничек Сәет? Теге әбинен яшь чагындагы мәхәббәте Сәетме?! Миңа аның турында әбинен әллә ничә мәртәбә сөйләгәне бар. Бабай белән дә бер-берләренә төрттерешеп алалар кайчак: «Миңа чыкканчы, Сәеткә чыгасың калган икән!», «И, Сәеткә чыккан булсам, йөз уңар идем!», «Зерә Сәетен түр капкага килә торган булмаган!», «Шулай инде, түр капканы син тоты идең бит!», «Әйтәсең калган аны, юл биргән булыр идем!»

– Теге Сәетме?! – дип сорыйм мин әллә нинди үземә хас түгел зеңләп торган тавыш белән.

– Шул, – дип баш кага әбием.

Менә әкәмәтләр!

– Ә хәзер ул кая китте?

– Бабан Саурышка³³ озаты китте үзләрен, йөкләре зур, жәяү интекмәсеннәр, – диде.

– Интексеннәр иде шунда! – дигәнемне сизми дә калам, башым белән уйлап житкәргәнче, авызымнан сүз чыгып очы.

Шулчак әби кинәт көлеп жибәрә.

– Көнләшәсең инде әллә мине, кызым? – ди ул, әллә ниткән шаян бер тонга күчеп.

– Нишләп йөри ул монда?

– Авыл аша узганнар да, менә, хәл белергә кергән. Казаннан кайтып киләләр...

– Янындагысы кем? Хатынымы?

– Шул, – ди әбием.

Тәк, хатынын ияртеп кергән. Болай булгач, хәлләр алай ук яман түгел әле. Бугай...

– Хатынын таныштырып чыгарга дип алып кергән, – ди әбием шул ук ярымшаян тавыш белән.

Мин һәр нәрсәгә вакытында төгәллек һәм ачыклык кертергә

³³ Саурыш – Янсуардан 8 чакрым ераклыкта урнашкан, Мишенен аргы ягындагы татар авылы.

яратам. Шуңа бераз уйлап торам-торам да эбиемнең күзенә туры карап сорыйм:

– Бу Сәетнең башка килеп йөрмәстәр бит безгә?

Шул чакта мин эбинең рәхәтләнеп, тәмләп, урындыкка утырып, иңендәге тастымалны тезенә бәрә-бәрә көлгәнән хәтерлим. Ул көлә, ә менә миңа көлке түгел. Теләчедә Нарсудта эшлэгәндә танышкан булган ул бу Сәете белән. «Бабаңны түр капкадан озатып жибәрә идем дә Сәет янына бакча артына очрашырга чыга идем», – дип, ничә сөйләгәнә бар. Рас, моны бабай да жөпләде.

Әле ул Сәеттән кала да авылда аны тагын берничә егет яратып йөргән, бабай армиядә чакта озата да кайткалаганнар. «Әти Сәеткә бирмәде, бабаңның кулыннан эш килә, буе бар, сыны бар, теле бар, күзәтеп йөрим – сиңа бик мач кияү була», – дип сөйләгәнән анык хәтерлим эбинең.

Шулай озаклап ташланып көлдә-көлдә дә эби, бабай әйткән «великая воительница» позициясендә басып торган мине чакырып алып, алдына утыртты.

– Чәчләрең тузган, кызым, – дип, маңгай чәчләремне сүтеп, колак читенә кадәр ике якка «пәрәмәчләп» үрдә. Тузгандыр инде, ул жәйне мин, «матур булсын» дип, алгы чәчләремне, кайчы алып, үзем кисеп чыккан идем. Чёлка барыбер мин уйлаганча булмады, өйдә дә шау-шу купты. Әйтерсең ул чәч белән бергә дөнья беткән, үсә бит ул!

– Үсәр әле... – дидем мин, турсаеп.

– Инде үсә башлаган, – дип, эбием үргән чәчләремне невидимка белән як-якка кыстырып куйды да озак кына итеп битләремне, күзләремне кытыклап үпте.

– Карап торган кызым, күз нурым, бердәнберем бит ул минем! – диде.

Ул арада ишегалдында Орликның кешнәгәнә ишетелде. Бусагадан бабай килеп керде.

– Көтү авыл башына житеп килә анда, тиз генә капкалап алырга берәр нәрсә бармы ул?

– Корман³⁴ пешергән идем, ошатмасаң, суынырга куйган тозлы ит бар... – дип күтәрелде эби, мине алдыннан төшереп.

– Корманны кичлеккә ашарбыз, – диде бабам. Эби, жәлт кенә түбәнөй капкачын ачып, итне менгерде.

– Син ник бүселдең әле алай? – дип сорады миннән бабай, сөяк итен зур пычак белән икегә телеп салып. Аннары, ике кашыкка бүлеп, авыз суларын китерердәй тәмле желекне һәйбәтләп какты да, тоз сибеп, бер кашыкны миңа сузды. Менә бу ичмасам клиндер, прәннек

³⁴ Корман – бәйрәмнәрдә йә йолалар вакытында, мәсәлән, жыеннарда, яңгыр чакырганда, олы казанда пешерелә торган ботка. Моннан кала, керәшеннәрдә «корман ашы» да бар. Ул үзле камыр өстенә күкәй калжасы сытып жибәргән шулпага пешерелә, аңа мулдан сарымай салып тулгыйлар да кайнар килеш табынча чыгаралар. Салкын килеш тә бик тәмләп ашала, рәеш ашы санала.

кебек юк-бар гына түгел инде... – Кәефеңне чегән алып киттеме әллә?

– Юк, Сәет! – дип ярып салдым мин икесенә дә, желекне кашыктан бер кабуда йотып жибәреп.

Әби белән бабай берьюлы көлөп жибәрделәр. Мин әле белми торган, яңача иркә бер көлү белән көлөштө алар. Әби бабай алдына кечкенә бидон белән катык китереп куйды да аның иңненән сыпырып узды. Мин моны күрмәмешкә салышкан булсам да, эчемә берәз жылы йөгөрдө. Ул алай бик сирәк итә. Кибәч әби кебек, бабай ашаганда, өстәл алдына килеп утырып: «Микулай, мин сине жаратам бит!» – диясе мәңге юк Янсуар әбинең.

– Кара сарыгыгыз тагын узып китте анда, Чуваш очына очты гына, шельма! – дип кычкырды шулчак ачык тәрәзәдән күршәдәге Питүкә Пауал дөдәй.

– Ай, каһәр суккыры, тагын төнгә кадәр эзлэтәчәк икән... – дип, әби тапырыкланып, икебезнең дә альяпкычын алып югарыдагы чөйгә элдә.

Татуировка

Бабай, иелеп, тыгыз итеп үргән толым астындагы бала чәчләремне кытыклап ала да, сөеп, мине аягына кысарак төшә. Куралар, яшәреп, яшелләнеп китеп, әйтерсең бабайга иелеп-иелеп рәхмәт әйтәләр. Бабай өстендәге буй-буйлы, үтә дә килешле күлмәгенәң жиңнәрен сызганып куйган, уң кулындагы беләгендә татуировкасы күренеп тора. Мин ул татуировканы бик яхшы беләм, бабай фермадагы сәкегә ятып черем итеп алганда, сыйпап-сыйпап караганым да бар. Анда «Умру, но не забуду тебя, Настя» дип язылган. Бабай аны өч елга армиягә киткәч ясаткан.

– Син әбине шулкадәр сагындыңмы? – дип сораган идем мин аннан, беренче тапкыр татуировкасын күргәч.

– Әбиң ничек минем каныма сеңгән булса, бу татуировка да шулай ук, – дип көлгән иде ул чакта бабай, куе кара кашлары астындагы зәңгәр күзләрен кысарак төшөп.

Ә шулай берсендә мин аларга, ашау өстәленә кунаклагач, «очная ставка» ясадым – сөйләсеннәр икесе дә.

– Мин кайтканчы, әбиң көтеп алмаса, үләм, но үлсәм дә онытмыйм. Мәгънәсе ничек язылган, шул аның, кызым. – Бабайның жавабы житди һәм анык.

– Балага әкият сөйләп утырма инде! – дип тузынган иде ул чакта әби, кырысланып.

– Нишләп әкият булсын...

– Жүләр сатып яткансыз шунда...

Әби, бу татуировканы дураклык, дуамаллык билгесе дип исәпләсә дә, күңеленнән генә үзенә атап ясалганына барыбер горурлана.

– Бер дә Үгәпи дип тә, Наталжа дип тә, Праский³⁵ дип тә язмаган бит әле бабай, синең исемне язган! – дип, ачыктан-ачык бабайны якларга керешәм, аның ягына чыгам мин. Миңа бу татуировка бик зур романтиклык билгесе булып тоела!

– Ярар, сезнеңчә булсын, сез – соообщниклар! – дип кырт кисә әби.

Үлсә үлә инде, сер бирми! Сер бирәсе килмәгән саен кырысланарак төшә.

Кибәч әбием менә – киресенчә. Кибәч әбиемнең уйнак холкы бик рәхәт тоела миңа: ул теге мәктәптә чагындагы кебек, башын жүләргә сала да әллә нинди шуклыклар уйлап таба. Ул шуклыкларның кайберләрен без бергә кылабыз да, аннары искә алып, кинәнеп көлешәбез. Яратуын да Кибәч әби яшереп тормый, шунда ук ярып салып әйтә.

Әйе, Янсуарда мин бабай белән соообщник булсам, Кибәчтә – әби белән.

Янсуар әбинең, бик үк килештереп бетерми, сөйләгәнә бар: имеш, «Микулай бабай белән күз төшерешеп жөри башлагач», Кибәч әби берсендә, егетләр кузовка төялешеп урман эшеннән кайтканда, тәрәзәнә киереп ачкан да: «Әй жегетләр, Шара Микулае нишләп арагызда жук, аны калдырып кайттыгызмы әллә?» – дип сораган.

– Ә нишләп алай сорарга жарамый? – дим мин әбигә, аптырап.

– Бөтен авылга шулай шәрран жармыйлар инде, кызым, оят була, – ди Янсуар әби, кыршавы астыннан чыккан чәч бөтеркәсен кире кыстырып куеп. Аның чәч бөтеркәләре дә яулык астыннан теләсә ничек тәртипсез чыгып торырга тиеш түгел, пөхтәлек – закон әби өчен.

– Кемнедер ошатсам, мин дә сорар идем, – дип кабатлыым мин, үжәтләнеп.

– Менә, шулай итәрсен дә әле син, Шара бәбкәсе, – дип көлемсери дә, кинәт елмаеп, аркамнан сөеп куя Янсуар әбием. – Гел Начтукка охшагансың инде, абау, үзе тапса да болай булмас иде...

Кызык, ә менә Кибәч әбием, сөйгәндә, мине: «Бигрәк Начтага охшагансың инде, кызым, үзе тапса да болай булмас иде!» – дип сөя.

Бабайның татуировкасы турында уйлап куям: димәк, бабай шулай итеп әбине яратуын, армиядән кайтканда, авылга шәрран ярган булып чыга инде. Уйларымны тәртипкә китерәм дә, кечкенә лейкамны тотып килеп, кураларга су сибә-сибә, сорап куям:

– Бабай, ә әбине жаратмый башласаң, бу татуировканы нишләтеп була? Кырып ташлыйсыңмы?

³⁵ Үгәпи, Наталжа, Праский – Агафья, Наталья, Прасковья исемнәренең керәшенчә әйтелеше.

Бабай аптыраган карашы белән миңа аска күз төшерә дә, иелеп, бик житди итеп күзләремә карый:

– Андый нәрсәнең булуы мөмкин түгел, кызым, – ди.

– Димәк, бу татуировка – синең белән үлгәнчегә кадәр?

– Шулай булып чыга инде, әбиең белән без дә бер-беребез белән – үлгәнчегә кадәр. Мин әле аны үлгәч тә сагынымын...

Мин бу сүзләрдән берәз гына оялып, кызарып китәм. Әйтерсең миңа кинәт кенә ниндидер әле бик аңлап бетерә алмый торган сер чиштеләр. Шулай да тулаем ачыклык кертәп бетерергә кирәк дип табам:

– Хәтта макарон кыздырса дамы?

Бабай бөтен бакчаны яңгыратып, күршеләргә дә ишетелерлек итеп көлеп жибәрә:

– Макарон кыздырса – бигрәк тә, кызым!

Мин дә көлеп жибәрәм.

Менә бу жарату, ичмасам!

– Үскәч, мин дә шулай жаратырга теләм, – дим мин бабаема, уңайсызланып.

Ул бик дикъкать белән күзләремә керердәй булып карап тора-тора да теге үртәвечен бер дә үртәмичә кабатлый:

Кызым, кызым, кыз кеше,
Кызыма килер жөз кеше.
Жөз кешенең арасыннан
Алып китәр берсесе.

Париж

Бөтен эшне тагын олылар бозды. «Ташла бәбкәне, ташла бәбкәне, быел болай да яшъ бабаңнар белән ике семьяга – ике генә бәбкә!» – дип инәлеп, әби белән Пидуч түтинең кибән тирәли әйләнеп йөргән күргәч, әбисеннән уттан курыккандай курыккан Валя гына түгел, мин дә каушап калдым. Озак уйлап торырга вакыт юк, яшен тизлегә белән карар кабул итәргә кирәк.

Кибәнне терәп торган баскычка ике сумала башыбызны да сузып иелеп карадык: менәтерәк, жир бит бөтенләй аста, әллә кайда... әбиләр дә курчак булып кына күренә. Әллә ничә КамАЗ белән алып кайтып күтәргән кибәнгә без инде бибиләрне алып менеп «Париж күрсәтергә» берничә атна кызыгып йөрдек. Аңа терәтеп куйган баскычны да менә-төшә үлчәп карадык. Баскыч дигәнәң аста калгач, саламга ябышып кибәннең башына ук менеп житү геройлык булып тоелса, көч биреп, рухландырып торса, төшүне уйлау... төшүне уйлау бер дә күңелле тоелмый әле монда... Без менеп үлчәп караганның соң, кибәнне тагын да күтәрәселәре турында нишләптер алдан уйламаганбыз.

Шунда исемә Кибәч бабайның «гыйбрәт булсын» дип сөйләгән кыйссасы килеп төште. Кыйсса дип, кыйсса да түгел инде ул, чынлап булган хәл диләр. Аны безгә, балаларга, беренче мәртәбә иң өлкәнебез Руслан түбә башына менгәч сөйләгәннәр иде. Имеш, Русланның әтисе, минем әтиңең олы дәдәсе, ягъни яшь бабай да, Руслан яше тирәсендәрәк, нәкъ шул ук абзар түбәсенә менеп караган булган. «Кан тартамы соң аларны ул түбәгә, жан тартамы», – дип сукранган иде сирәк сукрана торган Кибәч әби.

Менүен менгән кечкенә яшь бабай, әмма төшә алмаган. Әйтүләренә караганда, бабай, аның түбәгә атланып утыруына исе дә китмичә, күз генә сирпегән дә: «Ничек менгән, шулай төшсен!» – дип, умарталарын карарга урманга киткән. Яшь бабай түбәдә ике төн утырган дип сөйлиләр, дәрәс булса. Икенче версия дә бар: янәсе, бу хәл жәй түгел, ә кыш булган. Димәк, логика буенча, яшь бабай түбәдә берничек тә ике тәүлек күт катырып утыра алмаган, әби дә андыйга юл куймас иде. Икенче версия буенча ул түбәдән, елый-елый, үкенә-үкенә, гафу үтенә-үтенә, үзе төшкән.

Руслан үзе төшмәде, аңа Кибәч бабай, сүгенә-сүгенә, тимер баскычны чыгарып куйды. Ул шуннан Юрий Гагарин космостан кайткан кыяфәт белән бик һавалы гына шуып төште дә бабай белән аерым сөйләшер өчен ишегалдындагы малларга ризык хәстәрли торган «карөй»гә кереп китте. Карөйдән инде алай һавалы чыкмады.

Кибәнгә менәр алдыннан никтер бу хәлләрне уйламаганбыз. Ну, кибән түбә түгел бит инде ул. Кибән башына үзәбез генә менеп-төшөп йөргән бар, и, аннан нинди манзара ачылганын белсәгез... «Париж!» дип йөртәбез без ул маназараны³⁶. «Әйдә, Парижны карарга!» Үзәбез печәнгә ябышып менәбез дә, төшкәндә, баскычка кадәр шуып төшәбез, аннары – баскычлардан аска инде, артка борылып карамый да, яшен тизлегендә элдерәсең, бернинди проблема юк.

Тик менә бибиләр белән, бер кул буш булмагач, кыенга килә икән шул... Әле дә ярый, беребез менеп житкәч, икенчебез, икесен дә тотып торып, югарыга чөйде. Чыелдап кына куйдылар да, Париж кадәр Парижны күргәч, бәбкәләрнең дә тыны кысылды, телләре аңкауларына ябышып катты. Исебез китеп, дүртәүләшеп озак кына карап тордык шулай... аста әбиләрнең чырылдавы ишетелгәнче...

Баксаң, без алдан ук стратегик планны дәрәс кормаганбыз булып чыкты. Пидуч түтиләрнең арттагы өй тәрәзәсе безгә таба карап торганын онытканбыз. Ну, тагын ике кул буш булмаганда, нишләргә икәнән дә уйлап куймаганбыз. Юкса, бу ике чыелдавык сары йомгакны чүпрәк букчага утыртып, аркага асып алып менгән булсакмы... әүлия буласыбыз...

³⁶ ЛЭП – электр линиясе баганасы турында сүз бара.

«Юк, лучше төшмәскә!» – дип карар кыла минем эчемдә утырган Луиза, бөтен булган кыюлыгын бер йодрыкка жыеп. Валяның күзләре белән очрашам – анда да шундый ук тәвәккәллек. «Бәбкәләрне биреп котылырга кирәк!» – икебезнең дә карары анык, юкка гына без аларны ярты жәй буе тилгәннән сакламадык бит. Әле томшыкларына сусыл яшел үлән белән коныгып йотып жибәрә торган судан кала бер ризык үтми торган хәчтерүш чакларыннан бирле.

Карар кабул ителүгә, мин «переговорлар»га керешәм: без бәбкәләрне төшерергә риза, әмма сез безгә эләктермисез. Әби шунда ук элдереп ала: нинди эләктерү инде, хәзер баскыч башына кадәр менәм дә капчыкны жәям, шунда төшерерсез, башта бибиләрне алып төшәбез, аннары – үзегезне. Валя белән тагын бер-беребезгә карашабыз: ниндидер бик жиңел килешү булып чыга әле бу, ышандыра торган түгел. Сыек чыбык турында сүз дә юк.

Юкса ул, әлегә кадәр чын-чынлап сукканнары булмаса да, матчага кыстырып куелган килеш, арттагы өйдә гел эленеп тора. Өйтүләре буенча әле эти белән яшъ бабайлардан калган чыбык. «Чыгырдан чыкканрак чакларда» мөгрәп кенә куя да Кибәч бабай шул матча ягына күз сирпеп ала. Без инде шунда ук, үз сүзебезгә яртылаш ышанмасак та: «Бүтән алай булмыйбыз», – дип, антлар эчәбез.

Ә монда... әбинең тавышында ачуның тамчысы да юк, ә чып-чын курку. «Мәтәлеп кенә төшә күрмәгез, атаң белән анаңа башым белән дә түләп бетерә алмам!» – ди ул.

Шулчак әби тавышы өстеннән бабайның тыныч та, кистереп кенә сала торган салмак, әмма кырыс сүзләре яңгырый: «Кояш баеганчы, ничек менгәннәр, шулай төшмәсәләр, шунда кунсыннар. Иртәгә, икесен дә тотып, өйләренә озатыгыз!» Бу сүзләрдән соң мин әни белән әтинең бабай каршында гаепле кыяфәттә басып торуларын күз алдына китерәм дә күңелем болгана. Инде андый хәл бер генә булмады, соңгысында минем белән өч көн рәтләп сөйләшмәгәннәр иде. «Аша», «эч», «йокла»дан башка – ләм-мим, әйтерсең мин – урындык, өстәл яки лампа.

Сөйләшә башлагач та, әни: «Син безне бик куркыттың, әбиең белән бабаңны да хурлыкка калдырдың, кызым, ярый үзегезгә зыян килмәгән... Болай булсаң, мин сиңа ничек ышана алам», – диде. Югыйсә гаебезгә дә әллә нәрсә түгел иде инде – янәшәдәге медпункттан чүпләккә чыгарып ташлаган ватык ампулаларга су тутырып, шуны буш шприцларга суыртып алып, бер-беребезгә укол кадап, «врачлы» уйнадык...

Валя белән бертавыштан: «Бибиләрне бирергә риза, әмма әниләргә әйтмәгез!» – дип кычкырабыз да, ике чыелдыкны кибән башыннан томырып, колакларыбызны каплап ятабыз. Әбинең астан: «Бетте

башлары! Дөмөктөлөр!» – дип кычкырганын гына ишетеп калам. Аннары дөнья Эйфель манарасы белән бергә асты-өскә килә...

Кыскасы, исән калды бит теге ике космонавт бәбкә – кыш көнө эни Яңа ел табынына каклаган каз чыгарганда, Янсуар әбиләргә бу тарихны көлө-көлө сөйләде. Мин генә, ике колагым кызышса да, берни булмагандай, экранга төбөлөп, «Песня года» карап тик утырдым. Янсуар бабам, минем Кибәч әбиләрдә кылган этлектәремнең, дөрөсрәге, «батырлыкларымның» күбесен хуплаучы буларак, сорап куйды:

– Ник алып менгән идегез соң аларны анда, кызым?

– Парижны күрсәтергә! – дим мин шуны да аңламыйсызмыни дигән киребеткән бер турсаю белән.

Эни белән эти, Янсуар бабамның сораулы карашына җавап итеп, безнең Кибәчтәге утар каршында торган электр линиясе баганасы турында әйтәләр дә бөтен мөгжизаны бозалар. Ярый әле, Янсуар бабай минем яклы:

– Өәә, алай булгач, без французча какланган каз ашыйбыз инде бүген, – дип, тел шартлата да, миңа күз кысып, юка гына итеп теленгән, авыздан суларны китереп торган итне кабып җибәрә.

(Дәвам бар.)

Зинаида
Захарова

ШАТЛЫК БЕЛӘН САГЫШ ИКЕ ЭЗДӘ...

Алма түгел кеше

Куе үлән арасына тәгәрәде,
Өзелде дә алмагачтан алсу алма.
Ут күзләрдән качып алма гүя әйтте:
«Сусыл булсам да, – дип, – мине ашый алма!»
Була тыйнак, йомшак кеше, ул еш кына
Явыз карашлардан эреп, юкка кала.
Усалларның күзләре дә усал була,
Сихерләре белән алар утка сала.
Андыйларның күзе үткен, үтә күрә,
Ашый алар кешеләрне күзе белән:
Очлы уктай карашлары – йөрәгеңә
Кадаладыр, гүя нахак сүзе белән...
Үлән арасына кереп яшеренеп,
Кача алмый, алма түгел лә шул кеше...
Ә шулай да мәрхәмәтсез, усалларга,
Кешеләрнең булсын каршы торыр көче!

Сихерләде

*Сагынып искә алып кемнәрегез,
Хуш исе юк йомык гөлләрнең.
С.Сөләйманова*

Килешә алмыйм, зинһар, кичерә күр,
Ачылган гөлләрнең бийһисап!
Сихерләде алар, сихерләде,
Төннәрдә тик бер уй, бер исәп.

Көңнәр дә сөйлиләр, сагыналар,
Хуш исе исертә гөлләрнең.
Тылсымлы, сер тулы шигырьләр
Бәясен беләдер төннәрнең.

Шигырьләр сер тулы, тылсымлы –
Таңнарда бар сайрар сандугач.
«Гөлләргә тиңлиләр түгелме?»
Нишлик соң, сине бик сагынгач?

Күпләргә ачылыр гөлләрең,
Бозларны эретер, сихерләр.
Ут-ялкын дөрләтер күңелдә,
Күз нурың түгелгән шигырьләр.

Каләмем

Иң тугры дустым син, каләмем!
Син күндәм. Мин синнән бик уңдым.
Якын дус, кадерлем. Шуңа да –
Өстәлем түрәндә урының.

Хезмәтем әжәргә ирешсә,
Шатлыгын без бергә татыйбыз.
Бер шигъри дулкында тибрәлеп,
Җиһанда бергәләп атлыйбыз.

Ак кәгазь буйлатып йөгереп,
Зур хезмәт куясың син миңа.
Кулымда тибрисең, ашкынып
Бар серем ачамын тик сиңа.

И каләм, бар сиңа үтенеч:
«Арыдым» дияргә ашыкма!
Дөньяда кылынган золымнан,
Гаделсез затлардан ышыкла!

Бөеклеген белсен!

Кара болыт каплый милләт күген...
Күрәбез, әрнибез, янабыз.
Болыт куар көчләр дә юк, ахры,
Тирәнәя бара ярабыз.

Гильотинада үлемсезлек яулап,
Мусаларның жыры өзелде.
Там(ы)рыбызга чабар өчен бүген
Баш очына балта эленде.

Күчәрәндә әйләнә Җир шары,
Миллион еллар шулай әйләнгән.
Якты йолдызларга соклансак та,
Тамырыбыз жиргә бәйләнгән.

Уянсын да бөеклеген күрсен,
Күрсен халкым үзенең хатасын.
Белсен, күктән кояш көлсә генә,
Гөлләребез чәчкә атасын!

Даһилар да жиргә басып йөргән,
Безнең Тукаебыз – жир улы.
Җир куенында булса да җәсәде,
Рухы яши: татар жир-сулы!

Туган телебезне югалтсакмы,
Кичерербез тагын мең газап.
Бөеклеген белсен иде татар,
Киләчәктә булсын ул азат!

Горур халкым мәңге тугры калды,
Туган телгә биргән антына.
Нинди гөнаһлары өчен, йә әйт:
Каһәр төште татар халкына?

Йомшак исә назлы саба жиле,
Гөлбакча – ул ата-баба иле.
Милләтебез яшәр, атар ал таң
Теләкләре изгә:

Ирек сөя татар!

Төнге уйлар...

Төнгө йокым бүлөп этләр өрә,
Тавышлары үтә үзәккә.
Хужасызлар. Урам этләре ул,
Төннәрән дә өрөп йөдәтә.

Эткэ генэ түгел, кешегэ дэ
Жэмгыять бит кайчак битараф.
Гаделсезлек хөкемендэ калып,
Күпме кеше булгандыр харап?!

Өөрлөшөп урам буйлап йөргөн
Этлэргә язмышны кем язган.
Урамнарға сукбай этләр хужа,
Ачның аның ачуы яман.

Бәхетсезләр йөри төркөм-төркөм...
Кем белми соң алар хакында?
Эт тормышы белән яшәүчеләр
Тормышның иң түбән катында.

Дүрт аяклы дуслар кансызланды,
 Өзер алар өзеп ташларга.
 Кырыс дөнья дустан дошман ясый...
 Ни язгандыр газиз башларга?

Яңгыр коя. Кая барсын кеше?!
Йортсыз калган, юктыр ризыгы...
Күңелендә бушлык. Бу тормышның
Бармы икән аңа кызыгы?

Телләрә юк,
булса, сорар идем,
Кайда диеп сезнең хужагыз?
Без—кешеләр—шундый битарафлар,
Мескеннәрне күрми узабыз.

Мохтажларны уйлап,
күнел сыкрый...
Бертуктаусыз этләр өрәләр.
Ә кемнәрдер ачы тавыш белән
Кара төнне ярып кәләләр.

Өйрәт!

Көтмәгәндә кайгы килде –
Китте иң-иң якыным.
Хәсрәт утында янамын,
Күрәсездер ялкынын.

Югалтуны кабул итми,
Күңгелем һаман көтә.

Йөрәгенә кырык шырпы
Кадалган кеше белә:
Утыз тугызы төшсә дә,
Берсә йөрәкне телә.

Югалтулар газабыннан
Һәр көнне зар еладым,
Ходаемнан жиңеллекләр,
Сабырлыклар сорадым.

Бер шырпының әрнетүе
Үзәкләремә үтә.

Югалтудан телгэлэнэ,
Газаплана шул йөрөк.
Биргэн хэсрэтөнне, Ходам,
Онытырга да өйрэт!

Уйларымның, ахры, мин колы

Қачты инде татлы йокыларым,
Йолдыз санап үтә төннәрем.
Таң алдыннан алар да бит сүнә,
Ялгыз гына калам көннәрен.

Чынга ашмас өмет-хыялларым
Минутка да китми күнелдэн.
Кая барыйм, кемнэн ярдәм сорыйм? –
Акыл белән ара өзелгән.

Акылыма богау салган уйлар,
Бирми миңа алар тынгылык.
Йөрәгемне сарган уйларымнан
Булмас, ахры, мәңге котылып.

Зур бәхет

Оныттым мин сине, үпкәләмә,
Тормыш оныттыра икән ул...
Ходам сөеп, бүләк итеп биргән,
Бәхетем дә күктән иңгән шул.

Кабаланып үтә икән гомер,
Онытыла таныш исемнәр.
Танышлар да мине оныткандыр,
Алар да бит минем ишеләр...

Ыгы-зыгы, тормыш мәшәкате
Оныттыра әллә кемнәрне.
Яна-көя дөнья куабыз бит,
Без кешедән әллә кимнәрме?

Хәтер исән булсын, ул – зур бәхет,
Ходай бүлгәе ул – зур сәләт.
Көн тууга хәтер яңартырга,
Чыгып тора һәрчак мең сәбәп.

Сагыш бар

Шатлык, куанычлар ләззәт бирә,
Өмет сала күңел түренә.
Кайгы-хәсрәт башларны идерә,
Болыт куа аяз күңеңә.

Шатлыкны бит кеше көтеп ала,
Ул бит аңа сөйгән ярыдай.

Шатлык белән сагыш ике эздә,
Бер елганың ике ярыдай.

Кеше башларыннан йөри хәсрәт,
Кайгы, нәфрәт, үпкә, сагышлар...
Шатлык мизгелләре кичерсә дә,
Кеше күңелендә сагым бар.

Хыяллың жыл йөгәрә болын буйлап,
Үләннәрнең үтә йөзен сыйпап.
Ишетсәң дә кайчак моң-зарымны,
Зинһар өчен, карамачы сынап!

Күз карашың телемнәргә телә,
Күңелемнең нечкәлеген тоеп.

Үз итәдер язгы назлы жыллар,
Ләйсәннәре китте шифа коеп.

Хыялдагым шул тарафта диеп
Йөгәрәсеңдер сагым артыннан.
Жиде ятлар тарый чәчләреңне,
Таракларымы әллә алтыннан?

Рәхмәт укыйм

*Но я предупреждаю вас,
Что живу в последний раз.
Анна Ахматова*

Соңгы тапкыр яшимендер Жирдә,
Бу дөньяга башка килмәмдер.
Күлэгәм дә йөрмәс, төшегезгә
Шомландырып хәтта кермәмдер.

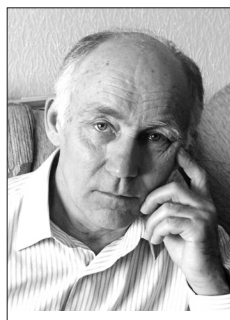
Бизмәннәрдә үлчәнми, тик беләм:
Күп түләнде аз бәхет өчен.

Бәхет эзләренә төшәм диеп,
Серләр тулы озын юл кичтем.

Тәкъдир китабымның соңгы битен
Ачып укып булмасын беләм...
Ә шулай да, Авторымны сөеп,
Рәхмәт укыйм ихлас күңелдән.

Марс Яһудин

КҮПЕР

ХИКӘЯ

Төнге урман куелыгыннан, иелә биреп, өч күлэгә аерылып чыкты. Алар шунда ук бернинди тавыш-тынсыз жимерек күпер астына чумдылар. Киң елганың әле бер, әле икенче ягында шартлау тавышлары ишетелеп куя иде. Күпер ышыгына төшкәч, автоматларын әзер тоткан килеш, тегеләй-болай каранып алдылар. Шуннан соң берсе, төнлә күрә торган приборын күзләренә китереп, теге як ярны айкап чыкты. Шикле нәрсә күренмәгәч, тынычланып, юлдашларына таба борылды. Бер сугышчы читтәрәк тезләнеп утыра иде.

– Таһир! – диде. – Нәрсә анда? Ни күрдең?

– Командир, мин таптым! – диде тегесе. Тавышында шатлык белән бергә тирән дулкынлану сизелә иде.

– Нәрсә таптың тагын, хәзинә түгелдер бит?

– Бетонга уеп язылган «М» хәрефе монда.

– Шуннан? Нәрсә аңлата инде ул хәреф? Ребус чишәргә генә калды хәзер, башка эшебез юк иде.

– Теге зур сугыштан соң минем Мирсәет бабаем төзекләндергән күпер бу, ул сөйләгән иде...

Кояш чыкмаган әле, ләкин аның алдан хәбәр салучы нурлары офык өстенә «Ул килә!» дип язып элгәннәр инде. Жир шарының ашкынучан очышыннан илһам алып, кешеләр дә хәрәкәткә килгән: сыер мөгрәгән, чыбыркы шартлаган тавышлар ишетелә. Мирсәет карт, сарай янында торган арбаны ары-бире йөртеп, аны бакча башына таба борып куйды. Атын тәртә арасына кертте. Дуганы камыт бавына

Марс ЯһУДИН (1950) – язучы, журналист, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы. «Казлар очар су күрү», «Еллар аша...», «Тормыш бу...», «Таи эчендәге сурәтләр» һ.б. китаплар авторы. 2024 елда Чаллы шәһәре буенча «Ел язучысы» исемен алды. 2025 елда Зәйнәб Бишшева исемендәге премиягә лаек булды. Чаллы шәһәрендә яши.

кидерэ башлаган чагында, урам як капкадан кулына чыбык тоткан карчыгы килеп керде.

– Кая жыенасың инде тагын? – диде ул картына. – Кичә генә эле тора да алмый ята идең бит.

– Авырыйм дип ятсам, гомер буе ятар идем мин, минем авыртмаган жирем юк. Йөрөп кайтсам, үтә ул, – диде карт. – Бар, Таһирны уят.

– Калсынмы әллә, йокысы туймагандыр бит эле баланың.

– Нинди бала! Аның яшендә мин инде олылар белән рәттән печән чаба идем. Алты яшь тулуга иртән атны алып кайту минем өстә булды. Эти эле йоклый, әни мине уята, яланаяк чабам. Эти уянганы ат ишегалдында торырга тиеш. Бар, уят, барам диде ул.

Ачык тәрәзә аша аларның сөйләшүен ишетепме, ун-унбер яшьләрдәге малай үзе йөгереп чыкты һәм арбага менеп тә кунаклады.

– Ашамадыгыз да бит эле, ашап алыгыз, – диде карчык, аларны азга гына булса да тоткарларга теләп, күрәсеп.

– Урманда ашыйбыз без, анда тәмлерәк була ул.

– Әйе! – диде малай, күзләрендәге йокы пәрдәсе аша бәхетле елмаеп.

– Умарталыкка керәсезме соң? – дип сорады карчыгы.

– Бәлки, керербез, – диде карт, үзенә алдан ук ниндидер йөкләмә алырга теләмичә.

– Тукта, алайса, – диде дә карчыгы тиз-тиз атлап өйгә кереп китте.

Бераздан киндер тастымалга төрелгән түгәрәк ипи алып чыкты.

– Менә, дустыңа күчтәнәч... Карап йөрегез инде анда... – дип, тагын нәрсәдер әйтергә теләгән иде, карт, аның тел төбен шунда ук аңлап алып:

– Өнә шулай баланы куркытып бетерәсез инде сез, – диде. – Эле аның курыкмый торган чагы, менә хәзер йөрергә тиеш ул. Атка атланырга өйрәнә эле ул, шулаймы, улым?

– Әйе! – диде малай, шат елмаеп. Бабасы арбага килеп утыргач: – Дилбегәнә мин тотыйммы, бабай? – диде.

– Бар эле, йөгереп кенә барып капканы ач башта, шуннан тотарсың.

Таһир бәбкә үләнә өстеннән өч эз сузылган юл буйлап бәрәңгә бакчасы башына таба йөгәрде, капканы ачты. Әбисе арба артынан ияреп барды да, ат ихатадан чыккач, капканы ябып куйды һәм: «Хәерле юл», – диде.

– Амин, – диде карт тыныч кына, әйтерсез эле генә карчыгына ачуланмаган. Арбага сикереп менгән оныгына дилбегәнә биреп: – Мә, тот, – диде. – Баштан ук каты кулыңны күрсәт, нык кына тартып ал. Жебегән икән бу малай, бүген эленке-салыңкы йөрсәм дә була икән дип уйламасын. На-а!

Бакча белән зират арасындагы кечкенә болынны үтүгә, олы юлга күтәрелделәр. Таһир артына борылып карады. Әбисе һаман

капка янында басып тора иде эле, бер-берсенэ кул болгадылар. Шоссе буйлап аз гына баргач, уңга борылып төштелэр һәм ике басу арасындагы посадка буйлап киттелэр. Арыш басуы, яртылаш урылып, салам өмнәре белән чуарланган иде. Посадканың аргы башында, озын муенлы динозаврларны хәтерләтеп, өч комбайн катып калган, яннарында ике йөк машинасы да бар. Агачлар өстеннән төтен күтәрелә иде.

Чылбырдан ычкындырылган эт тә аларга ияргән иде. Ул инде, ирекке чыгу куанычыннан хужасына ярарга тырышкандай, атның эле уңына, эле сулына чыгып, һәр тарафка карана-карана йөгәрә, әйтерсең күз күреме жирдәге бөтен хәлләрне контрольдә тоту аңа йөкләнгән.

Урман өстеннән яртылаш күренгән кояш нурлары астында уртача буйлы, имәндәй тыгыз гәүдәле картның шадра йөзе яктырып, жанланып киткәндәй булды. Ул кепкасын маңгаена күтәребрэк куйды да борын эченнән ниндидер жырның көен сузып жибәрде. Кайвакыт арба келтердәве көйне күмеп киткәндәй була, ләкин тәгәрмәчләр йомшаграк жиргә элэгү белән көй тагын ишетелә башлый иде.

Менә алар комбайннарда якынлашты. Юл буенда озын гәүдәле, кырыс чырайлы, таушалган кәчтүм, иске генә кепка кигән ир басып тора иде. Ат, команданы да көтмичә, аның янына житүгә үзеннән-үзе туктады. Ир арба янына килде, карт белән ике кулын биреп күреште.

– Нәрсә, малайны авыл тормышы белән таныштырып йөрүме? – диде. – Өйдә, безгә пешерелгән ашны да татып карасын инде, алайса, оныгың.

Мирсәет карт ялындырып тормады, арбадан төшөп, атын агач күлгәсенә кертеп бәйләде. Бригадир юынгычны күрсәтте. Кулларын юып алгач, үлән өстенә жәелгән брезентка килеп утырдылар. Егетләр, шаярып сөйләшүләрен бүлеп, бабай белән ипле генә исәнләшөп алдылар. Пешекче хатын һәрберсенә алдына тәлинкә белән аш китереп куйды. Саф һавада учак өстөндә пешкән, төтен белән ысланган аш! Шуннан да тәмле ризык буламы дөньяда? Мирсәет карт, кулына итле сөяк алып, аны сеңерләренә кадәр кимереп ашый башлады.

– Ит бар бит, нигә аның белән азапланасың? – диде бригадир, ит өелгән жамаякны аңа якынак этәрәп.

– Теге вакытлардан калган гадәт, – диде карт.

– Ул еллар үтте инде, Мирсәет, ташла ул сөякне этеңә. Әнә ничек карап ята, теле генә юк сорарга.

– Мирсәет бабай, – диде шулчак бер егет, – ничек ул кинода безнекеләр «Ура!» кычкырып атып торган пулемётка каршы бара, ә берәү дә үлми?

Сорау бирүчегә карт зәңгәр күзләре төпкеленнән тирән итеп, бу сүзләрдә нинди кинәя бар икән дигәндәй карап торды да:

– Әкияттә ничек була тагын! – дип кырт кисте. Дусты белән карашлары очрашты, икесенен дә авыз кырые мәгънәле генә кыйшаеп куйды. Мирсәет карт, тынычлана төшкәч: – Беренче тапкыр атакага баруыбыз, – дип дәвам итте. – Беркатлы авыл малайлары бит инде. Чын түгелдер бу, төштер, хәзер уянам, хәзер бетә бу мәхшәр дип йөгәрә идем, кинәт янымдагы иптәшем егылып калды. Алда барган солдатның аяк астына снаряд төшөп шартлады һәм ул, урталай өзелеп, күккә очты. Шунда гына аңлый башладым: уен да, төш тә түгел икән бу, монда чынлап үтерәләр икән... Һәм шунда ук караңгы упкынга очтым... Фронт госпиталендә генә һушыма килдем. Янымда кечкенә ут. Теге дөньядамы мин, бу дөньядамы дим. Ул ут шәм икән. Медсестра килде: «Ну, будете жить долго!» – ди бу. «А что со мной было?» – дим мин. «С того света вытащили», – ди кыз, ягымлы елмаеп... Госпитальдән соң тагын фронтка. Прохоровка янында танкларга кадәр безне жибәрделәр. Өч йөз кешедән егерме бер кеше исән чыктык. Полк командиры төнлә утырып елады: рота командиры аның приказын ялгыш аңлаган... Менә шулай булды ул сугыш...

Тынлык урнашты, тик усақ яфраклары гына нигәдер лепердәшә иде. Картның уйларын оныгы бүлдә. Ул, бабасының колагына үрелеп:

– Бабай, комбайнга утырып карарга мөмкинме? – диде.

Ул арада бригадир комбайнчыларны күздән кичереп алды да:

– Тәк, ашап туйдыкмы? Бүген чык төшмәде, яңгыр булырга мөмкин. Хәерле сәгәттә эшкә керешик, – диде. Янында утырган комбайнчыга: – Менә бу егетне бер генә уратып кил әле.

– Син бит комбайнга кеше утыртырга ярамый дисең.

– Дөрөс, ярамый, утыртма. Бу – бердәнбер очрак. Яхшы кеше өчен бер тапкыр гына кагыйдәне бозудан берни дә булмас әле, бар.

– Рәхмәт, дускай, – диде Мирсәет карт, алар киткәч.

– Үзенң хәлләр ничек соң? – дип сорады дусты.

– Бу яшыкә житеп, оныкларны күргәч, зарлану гөнаһ булып. Фронтта бит, өйгә кайтып, өч кенә көн яшәсәм дә үкенмәс идем дип тели идек. Аллага шөкер, чылбыр өзелмәде...

Комбайнчы егет Таһирны тезләре өстенә утыртты, үзенң куллары яныннан штурвалны тотарга кушты һәм комбайн кузгалып китте. Туры бара башлагач, абыйсы аңа: «Шулай гына тот, нык тот, беркая да борма», – диде дә кулын ычкындырды. Таһир космик корабка эләктемәни. Иксез-чиксез кыр, комбайн игенне суыра, йота. Ә ул өстә, ул көчле, үзеннән күп тапкырлар зуррак, куәтлерәк машина аңа буйсына: бөтен бу кырларга, тирә-як урманнарда, тауларга ул хужа диярсең...

Бабае янына йөгереп килгәндә, малайның күзләре очкыннар чәчеп яна иде. Ул, бәхетеннән тыны кысылып: «Бабай, мин, үскәч, комбайнчы булам!» – диде.

Бригадир белән сабуллашып, ары киттеләр. Һәм шунда ук урман эченә барып керделәр. Дөнья тараеп калгандай булды, битләренә рәхәт салкынлык килеп бәрелде, арба тавышы күңелле генә яңгырап ишетелә башлады. Мирсәет карт жиңел сулап куйды: урман бит ул сине әнкәең шикелле мәрхәмәтле куенына ала, чит күзләрдән яшерә, йомшак куллары белән сыйпап-сыйпап озатып кала. Урман күп тапкырлар яшереп калды аны, үлемнән коткарды...

Бераз барганнан соң, карт, уңга кереп китүче беленер-беленмәс юл тармагына күрсәтеп: «Менә монда бор әле, улым», – диде. Арба, дыңгырдык юлны калдырып, йомшак келәм өстеннән тәгәрәп китте.

Зур гына аланда ярым жимерек берничә йорт күренде. Кайбер тәрәзәләр ватык, кайберләренә такта кисәкләре кагылган. Черек коймалар кыйшайган яки бөтенләй ауган, ишегалларын, бакча урыннарын үлән басып киткән. Карт алмагачлар, миләш, шомырт куаклары күренә.

– Бабай, ни булган бу өйләргә, нигә болар шундый?

– Кирәге калмаган өй төзек була алмый, улым.

Кап-кара эре жимешле шомырт янында туктарга кушты. Арбадан төшә башлап:

– Монда минем дустым яши иде, – диде.

– Ә кайда ул дустың хәзер? – дип сорады оныгы.

– Сугыштан кайтмады.

– Ә нигә? Сугыш бетмәдемәни әле?

– Аның сугышы бетмәгән, күрәсең.

Өйгә керделәр. Кергәч тә уң якта акшары кубып, ала-кола булып калган мич, мич алдына табагач сөялгән: соңгы тапкыр ничек куелган, шулай тора булса кирәк. Мичтән арырак зур гына сәке. Сул як почмакта өстәл. Аның кытыршы, буялмаган такталары шундый иске, сазлыкка манып алынган диярсең. Янында шундый ук иске, бер аягы сынган утыргыч аунап ята. Түр як почмак караңгылыгында ниндидер китаплар өеме күренә. Идәнгә, өстәл өстенә, сәке такталарына түшәмнән туфрак коелган. Тегендә-монда кипкән чебеннәр аунап ята: каяндыр кергәннәр дә чыгар юл таба алмаганнар, күрәсең.

– Тимер караватны тәки алып киткәннәр икән, – диде карт. – Улым, бар әле, әрем жыеп кер, өйне себерик.

Чыгып, әрем жыйдылар.

– Китапларны өстәлгә алып куй әле, улым, – диде бабасы, өстәл өстен себереп төшөргәч.

Идәнне, сәкене себереп, утыргычны утыртып куйгач, өй аз гына өйгә охшап калды. Ләкин себергәндә тузан күтәрелде, малай төчкерә башлады, һәм алар тышка чыктылар. Карт, авыр сулап, тупсага утырды. Эте аның янына килеп ятты. Оныгы, як-ягына каранып алганнан соң:

– Ө тегендә нинди ташлар ул? – дип сорады.

– Алачыклары шунда иде, шуның урыны, – диде бабасы.

– Ө анда хәзинә күмелмәгән микән?

– Нинди хәзинә инде... – дип, моңсу гына елмаеп куйды бабасы.

Үзенең дә шундый хыялый чагы исенә төште. Дусты белән бер сыйныфта укыдылар, аларга «Ишәй белән Кушай» диләр иде. Икесенә бер чана, бер чаңгы. Чана Мирсәетнеке, чаңгы Биктимернеке. Таудан шуганда алышып-алышып шуалар да, кем соңыннан нәрсә белән шуган, шуның белән кайтып китә иде. Соңрак икесе бер кызга гашыйк булды. Миләүшә аларны тигез күрдә, өч ел сайлый алмый йөрдә... Сугыш сайлап бирде, Мирсәетнең хәзерге карчыгы энә шул кыз инде.

Бераз шулай уйланып утырганнан соң, карт, арба янына барып, ниндидер такта кисәге һәм чүкеч алып килде. Кесәсеннән кадак чыгарып, тактаны өй диварына кага башлады. Кагып бетермәстән туктады да үлән арасыннан нәрсәдер эзләп маташкан оныгына: «Улым, менә бу кадакны гына кагып бетер әле, нигәдер кулымның хәле китте», – диде. Малай бабасы янына килде. Кадакны, озак кына маташып булса да, кагып бетерде. Тагын бер кадак бирде бабасы, аны да какты. Шуннан, читкәрәк китеп, тактадагы язуну укыды: «Бу йортта Ватанын яклап һәлак булган Биктимер дустым яшәде».

– Бабай, э нигә кешеләр сугыша? – дип сорады Таһир.

– Әллә инде, улым... Сөзгә эләкмәсен инде ул мәхшәр...

Карт, арбадан чалгы алып килеп, өй тирәсендәге үләнне чабарга кереште. Бераз чапкач, алачык урынында казына башлаган оныгын дәшеп:

– Улым, монда жиләк күп, кил, ашап аласыңмы? – диде.

– Минем эш бар әле, азактан, – диде оныгы. Бераздан бабасы янына килде, берничә жиләк табып капты. Шуннан соң: – Бабай, мин дә чабып карыйм әле, – диде. Бер селтәнде, ике, ләкин бик барып чыкмады әле, чалгы үлән өстеннән шуып китә яки жиргә кадала иде.

– Сиңа бәләкәйрәк чалгы кирәк шул, – диде бабасы.

Чабылган үләнне арбага салдылар. Китәргә жыенгач:

– Бабай, андагы бер китапны алырга ярыймы? – дип сорады оныгы.

– Нишләп ярамасын, кирәк икән, бар, ал, – диде бабасы.

Таһир йөгереп кенә өйгә кереп китте һәм үзе карап куйган бер китапны алып килде. Китап тышына кояш һәм аның тирәли әйләнүче планеталар төшерелгән иде.

Бу юлы Мирсәет карт дилбегәнә үз кулына алды. Таһир печән өстенә сузылып ятты. Яңа чабылган үлән исен иснәп, бишектәге кебек тирбәлеп килү нинди рәхәт! Агачлар артка таба йөгерә, э өем-өем болытлар, аттан калмаска тырышып, ияреп киләләр. Ә болытлар артында, ул чиксез галәмдә нәрсә икән соң?.. Әле генә арбада бара иде, инде йомшак болыт өстендә тирбәлә Таһир. Их, нинди киң,

якты, саф бу дөнья! Нинди тынлык!.. Чү! Нәрсә ул анда аста? Жирдән ут һәм төтен өемнәре күтәрелә, бер-берсенә каршы танклар килә, автоматлар тоткан солдатлар йөгәрә... Һәм болар барысы бернинди тавышсыз. Нәкъ менә тавышсыз булуы белән бигрәк тә куркыныч иде бу күренеш... Таһир, күзләрен зур ачып, торып утырды. Кайда икәннән аңламыйча, тирә-ягына каранып алды. Маңгаеннан тир бөртөгә тәгәрәп төшөп, күзен әчеттерде... Арба жәелеп үскән карт өянке күлэгәсендә тора, бабасы атны тугара иде. Вак таллар артында кечкенә инеш ялтырап күренә, сөзәк тау битендә умарталар.

– Бабай, нинди жир бу, нигә без туктадык? – дип сорады малай.

– Умарталык бу, улым. Дустым монда эшли, – диде карт.

Умарталар ягыннан килүче битлек кигән ир аларны колачын жәеп каршы алды. Мирсәет карт аңа тастымалга төрөлгән ипине сузды. Дусты:

– Менә рәхмәт, нәкъ ипи беткән чак иде, – дип, киң елмайды.

Өй буенда самавыр белән булашып йөргән хатын да кунакларны күрдә, йөзә яктырып китте. Хужа ипине имән күлэгәсенә жәелгән ашъяулык өстенә алып барып куйды. Шуннан Таһирның жылкәсенә кулын салып:

– Исемен кем әле синен, олан? – дип сорады.

– Таһир.

– Матур исем сайлаганнар үзең. Гөнаһсыз дигәнне аңлата бугай. Син миңа бер эштә булыша алмассыңмы, Таһир?

– Нинди эш бит.

– О-о! Син бабаң кебек үк акыллымы әллә? – дип елмайды. – Чәйгә кәрәзле бал алып килергә иде, менә бу күрек белән төтен жибәрәп торучы кирәк.

– Була ул! – диде Таһир олыларча, эшнең үзе башкара алырдай булуына куанып.

– Минем умартадан алыгыз, – диде Мирсәет карт.

– Нәрсә тагын! – диде Гани, кулын селтәп. Малайга битлек кидерде, һәм алар умарталарга таба киттеләр. Умарта капкачын ачкач, Гани абыйсы:

– Әйдә, өстән генә жибәр төтенне. Әнә шулай. Күрәсеңме, аска төшә башладылар. Алар, урманда янгын чыккан икән дип, корсакларын бал белән тутырырга ашыгалар. Ә безгә шул гына кирәк тә, бәйләнмәсләр.

Гани абыйсы бер рамны күтәрде, кортларын селкеп төшерде, бушаган урынга үзе белән алып килгән балсыз рамны куйды һәм капкачны япты.

Өй янына житеп, күрекне урынына куйгач, Таһир кул аркасын кашый башлады.

– Нәрсә булды? – дип сорады Гани абыйсы. – Кая, карыйм әле...

Корт чаккан бит, – диде дә, утын тартып алды. – Нигә шунда ук әйтмәдең аны?

– Кулымда төтен жибәргеч иде бит, ничек мин аны ташлыйм?!

– Ыы, чын егет икән син, синең белән эшләргә була икән. Умартачы булырга теләмисеңме?

– Ничек булыр әле. Археолог та буласым килә, комбайнчы да, лётчик та...

Аның шундый олыларча жавабына Гани тагын канәгать елмаеп куйды. Шуннан соң:

– Бал кортлары ашыгып-ашыгып өйләренә кайта, кырмыскалар да яшеренеп бетте, яңгыр булыр, ахры, – диде.

Бернинди яңгыр билгесе юк иде әле, кояш кыздыра, шулай да табынны өйдә эзерләргә булдылар. Өстәл янына утырышкач, Мирсәет карт, күңелендәгесен дустанына белдерергә теләп:

– Картлыкны чакырмаган идем мин, ансыз да бик әйбәт яши идем әле, – диде. – Килгән, түргә менеп утырган, нәрсә эшләргә жыенсам да, тыярга исәбе. Кыяфәте ташка үлчим. Тукта әле, мин әйтәм, сине генә көйләп торырга вакытым юк, оныгым белән кыска гына мизгелгә юлларыбыз кисешкән. Шулай дидем дә, атны жигеп чыктым да киттем, калды шунда мендәр өстендә утырып.

– Дөрәс эшләгәнсең, шул хәчтерүшкә бирешеп торырга, – диде Гани. Аның авызына гына карап утырган хатыны елмаеп куйды, ләкин бер сүз дә дәшмәде.

Таһирның күз алдында һаман умартада мыжлап торган бал кортлары иде. Өй хужасының йомшак, ягымлы мөгамәләсе, гади генә сүзләре малайга кыюлык өстәде, һәм ул сорап куйды:

– Ө бал кортлары каян белә кайда чәчәк барын?

– Башта тирә-якка разведчиклары оча, чәчәк тапканы, кайтып, башкаларына хәбәр итә, – диде Гани абыйсы.

– Алар сөйләшә беләмени?

– Үзләренең телләре бар. Без дә бит күп нәрсәне сүзсез аңлыйбыз. Өнә апаң ишетми, ә ничектер аңлый мине.

Хатыны, «әйе-әйе» дигәнне аңлатып, баш какты. Малай, калак белән кәрәзле балга үрелгән чакта, елмаеп кына тагын әйтеп куйды:

– Жыйган балым кешеләргә дә житсен дип тырыша икән бал корты.

– Гаиләсе өчен тырыша ул, – диде Гани абыйсы. – Аның китергән нектары бал булып өлгергәндә, ул үзе инде үлгән була.

Шулчак тәрәзә каршындагы каенның яфраклары дертләп куйды, аннары, шаулашып, тузгырга, йолкынырга керештеләр.

– Өнә, жиле килеп тә житте инде, – диде Гани. – Атың бәйлеме соң?

– Әйе, дилбегә белән бәйләгән идем.

– Сарайга керткме әллә, бик каты килгәнгә охшый бу.

– Шулай шул, – дип кузгала башлаган иде Мирсәет карт, дустаны:

– Утыр, утыр, үзем, – диде дә чыгып та йөгөрдө.

Өй эче капыл гына караңгыланып китте. Таһир, ни булды бу дигәндәй, тәрәзәгә караган гына иде, көчле яктылык күзләрен сукурайтты. Секунд та үтмәгәндер, күк гөмбәзе шартлап ярылды да, аның борчактай кыйпылчыклары шабыр-шыбыр өйнең калай түбәсенә коела башлады.

Баш очында арбадагы иске бишмәтне тотып килеп керде Гани. Чалбар балаклары тезләренә кадәр диярлек юеш, күзләрендә шайтан утлары биешә иде.

– Ух! Бирә генә кирәген! – дип, бишмәтне ишек янындагы кадакка элде.

Шулчак өйгә, ишек кагып та тормыйча, урман каравылчысы формасындагы егет килеп керде. Киеменнән су тама иде. Керү белән, зур сынаулар үтеп чыккан кеше горурлыгы белән елмаеп куйды. Киемен салган арада:

– Мирсәет бабай да монда икән, нинди арба тора анда дисәм, – дип сөйләнеп алды. Шуннан соң, ирләр янына килеп, кул биреп күрешә башлады. Тагын бер чынаяк китереп чәй ясыя башлаган хатынга баш иеп: – Саумы, түтәй, – диде.

– Нәрсә, энем, урман яшиме? – дип сорады Мирсәет карт.

– Яши әле, – диде егет. – Үзән буйлап килә идем, күрәм, тау битендә аю йөри, ике баласы да бар. Кура жиләгенә килгән инде. Мин якынлаша башлауга, бер баласын жилкәсеннән эләктереп тә алды, куак артына ыргытты, икенчесен дә ыргытты, шуннан үзе дә, урман эченә кереп китеп, күздән югалды.

– Мин дә аю күргәнем бар ул, зоопаркта, – дип сүз кыстырды шунда Таһир.

– О-о-о... Иректәге аюны зоопарктагы белән чагыштырып та булмый, – диде урман каравылчысы. – Иректәгесе аның елкылдап тора, чапканда озын йоны дулкын-дулкын йөри. Үзеңә куркыныч янавын да онытып, күзеңне дә ала алмый карап торасың.

Яңгыр ничек капыл ява башласа, шулай капыл гына тынды да, ялт итеп кояш та чыкты. Урман каравылчысы, Мирсәет картка шелтә белдергән кебек, жилкәсен кашып:

– Бабай, рөхсәтсез кисәбез бит әле агачны, нишлибез? – диде.

– Энем, – диде карт, аңа үткен, сынаулы карашын төбәп, – мин агачның корыларын, авыруларын гына кисәм, кемдер урлаган агачларның ботакларын жыям. Шундый сүзләр сөйләп торганчы, урманны тазартканым өчен рәхмәт әйтер идең син, акча түләсәң дә, каршы килмәс идем. Менә бу тау артында капка баганасына ярарлык өч имәннән жылләр искән, син аны күрдеңме әле? Кем эше, ачыкладыңмы?..

– Ярый, ярый, Мирсәет бабай, мин болай гына. Синең аргументларга

каршы торып булмый инде, – диде егет, ник бу турыда сүз кузгатуына үкенеп.

Яңгырдан соң урманда гына була торган саф һавага чыктылар. Мирсәет карт атны жигә башлады, дусты арбадагы печәннен коры ягын әйләндереп салды, печән өстенә өйдән алып чыккан бишмәтне жәйде. Киттеләр. Яңгыр чылаткан юлның балчыгы тәгәрмәчләргә урала, ат кыенлык белән генә бара иде. Мирсәет карт, берничә тапкыр атны туктатып, тәгәрмәчләрне агач кисәге белән кырып алды. Умарталык янындагы тауны урап, аның икенче ягындагы үзәнгә чыктылар. Атны урман кырыенда туктаттылар. Мирсәет карт, балтасын алып, урман эченә кереп китте, Таһир аңа иярде. Бабасы жирдә аунап яткан имән ботакларын туный торды, оныгы аларны арба янына ташый торды. Күпмедер утын жыелгач, аны арбага төяп, ары кузгалдылар.

Картка нәрсәдер булды. Кайвакыт ул бу дөньядан ерак киткән кебек була, оныгы әйткәнне ишетми, колагында ниндидер чыңлау, аңлаешсыз тавышлар. «Бабай, син нәрсә?» «Әллә, улым...» Инде жиргә озын күлгәләр сузылып ятты, урманда шомлы тынлык урнашты. Ерак ук киттеләр, кайтыр якка түгел.

– Бабай, кайтмыйбызмыни әле без? – дип сорады Таһир.

– Сиңа бернәрсә күрсәтергә иде, шуннан турыга кайтабыз, килгән юлдан түгел.

Зур гына аланга килеп чыктылар. Уртасында карт каен, аның янында кечкенә ике нарат үсеп утыра иде. Туктадылар. «Өйдә әле, улым», – дип, оныгын үзе артыннан алып китте бабасы. Каен күлгәсенә житәрәк: «Ә хәзер ят та колагыңны жиргә терә», – диде. Үзе дә ятты. Берәз тын гына яткач: «Берәр нәрсә ишетәсەңме?» – дип сорады. Оныгы, дулкынланып: «Су аккан тавышмы, бабай?» «Әйе, жир асты елгасы ул».

Таһир бу яналыктан сихерләнгәндәй булды. Жир астында елга? Димәк, кичләрән бакча эскәмиясендә утырганда, Миләүшә әбисе сөйләгәннәр әкият булмаган?.. Жир асты дөньясын, андагы тереклекне күз алдына китерергә тырышып, уйлар томаны эченә кереп китте малай. Ничек арбага барып утыруын да, кузгалып китүләрен дә сизмәгән. Ул шулай уйланып барганда, ат капыл гына туктап калды.

– Нәрсә, ни булды тагын? – диде бабасы. Ат сырты аша үрелеп караганнан соң: – Чукунып киткере! – дип, арбадан сикереп төште.

Ат тирән генә ерынты янына житеп туктаган иде. Ерынты аша күпер, ләкин ул яртылаш сүтелгән: дүрт бүрәнә өстенә аркылы салынган такталарның күбесе юк иде.

– Ничек кайтабыз инде хәзер? – диде Таһир.

Мирсәет карт исә, озак уйлап тормастан, утыннарны бәйләгән бауны чишә башлады.

– Улым, әйдә әле, бу ағачларны күпер өстенә тезәбез, – диде.

Күп тә үтми арбадагы ағачлар бетте, ләкин ул гына житмәде әле: ике тояк сыярлык ярык, бөтен эшегезне юкка чыгардыммы дигәндәй, төпсез авызын ыржайтып калган иде. Карт тиз генә барып урман кырыеннан карама кисеп алды, аңардан ике буй чыкты. Аларны ярыкка салгач, чүкечен алып, ағачларны кадак белән беркетергә кереште. Оныгына исә:

– Ә син печәнне ташып, шушы ағачлар өстенә сала башла, – диде. Таһир, кочагына күтәрәп печән алып килгәч: – Менә шунда уртага сал, ат баса торган жиргә, – дип күрсәтте.

Малай өченчеме, дүртенчеме тапкыр килгән вакытта, картның чүкече кулыннан төшөп китте, һәм ул яңа гына оныгы салган печән өстенә ауды.

– Бабай, нәрсә булды? Бабай дим! Нигә егылдың?! – дигән аваз урманны яңгыратты.

Таһир үзен төнгә урманда япа-ялгыз итеп сизде, нәрсә эшләргә белми куркып калды. Шомлы тынлыкка тагын да шом өстәп, күпер астында бака кычкырып куйды. Шулчак бабасы зәгыйфь кенә тавыш белән:

– Улым, печәнне салып бетер дә атны тезгененнән тотып кына китер монда, – диде.

Таһирга жан керде. Йөгәрә-йөгәрә бабасы әйткәнне эшләргә тотынды. Атны күпер өстенә китереп туктаткач, бабасын култык астыннан алып күтәрә башлады. Эт тә, ярдәм итәргә теләгәндәй, хужасының аякларына борынын төртеп-төртеп ала иде. Арбага чалкан төшөп яткач, бабасы:

– Кузгал, киттек, – диде. Таһир арбага сикерде. Ләкин, күперне чыккач:

– Мин бит юлны белмим, бабай, – диде.

– Дилбегәне бушат, тик ку гына, кайтыр юлны ат үзе белә ул, – диде дә бабасы тынып калды. Таһир: «На-на-а-а!» – дип, атны бар көченә камчылый башлады...

Авылга кайтып житкәндә, караңгы төшкән иде инде. Урам як капка алдына килеп туктау белән, Таһир:

– Әби! – дип кычкырды. Аның артыннан ук эт тә елагандай өрөп куйды.

Әбисе ян капкадан йөгәрәп диярлек килеп чыкты:

– Ни булды, улым?.. Ай Алла-а-м! – диде, арбада сузылып яткан картын күрәп.

Оныгын тиз генә табиб артыннан йөгертте, картын арбадан кузгатмаска булды. Шәфкать туташы килде. Ниндидер укол кадады. Шуннан соң, кан басымын үлчәргә жыенып, бабайның кулын жайлый башлаган иде, кинәт йөзе агарып китеп, катып калды. Үзен берәз

кулга алгач, күтөрелеп карамый гына, Таһирга: «Энем, су алып чык эле», – диде. Малай өйгә кереп киткәч, карчык: «Нәрсә, кызым?» – дип сорады. Ләкин җавап кирәк түгел иде инде, кызның йөзенә күз ташлау белән, карчык барысын да аңлады...

«Әйе, сугыштан соң минем Мирсәет бабам төзекләндергән күпер бу, ул сөйләгән иде», – дип кабатлады Таһир. Командир, үзенең уй тезмәсен читкә борып җибәрергә теләүче бу сүзләрдән котылып өчен генә: «Алай икән», – дип куйды.

Төнге урман караңгылыгыннан аерылып чыгып, жимерек күпер астына чумган өч сугышчының бурычы тарихта казыну түгел иде шул. Разведчиклар хәбәр итүенчә, елганың теге як ярында ике бала утыра. Көндөз, баш очында һәрвакыт дошман дроннары асылынып торган чакта, аларны чыгарып булмады. Әнә шул бурычны үтәргә тиеш хәзер бу егетләр. Командир икенче сугышчысын да янына чакырып алды:

– Йә, нишлибез, нинди фикерләр бар? – диде, икесенә дә мөрәҗҗәгать итеп.

Аларның резин көймәләре бар иде. Килгән вакытта, дрон һөҗүм итеп, ул иләккә әйләнде.

– Командир, – диде Таһир. – Урманда мин ике бүрәнә күргән идем, эзләсәң, тагын табылып. Шулардан сал эмәлләргә була.

– Молодец, сержант!..

Нәкъ шулчак елга өстенә мина төшөп шартлады. Су фонтаны күтәрелде, колак төбеннән кыйпылчыклар сызгырып үтте. Күтәрелгән су кире елгага төшкәннән соң урнашкан тынлыкта бала елагандай тавыш ишетелеп куйды. Командир сугышчыларын ашықтырды: «Киттек!..»

Өч бүрәнә китерелеп, алар бер-берсенә бәйләнгәнче, сәгәтгән артык вакыт узды. Озын бауның бер очын салга бәйләделәр, икенче очын күпер баганасына бәйләп, бер сугышчы ярда калды. Командир үзе белән Таһирны алды, һәм алар салны этә-этә йөзеп киттеләр.

Сигез-тугыз яшьләрдәге малай белән аның сөңләсә бер-берсенә елышып утыралар иде. Кыз елый, абыйсы аны юатырга тырыша. Балаларны тынычландырып, сал өстенә утырттылар. Теге як ярда сигнал бирделәр. Бау шунда ук тиз-тиз тартыла башлады, сал йөзеп китте. Кинәт алар чыгасы ярда снаряд төшөп шартлады. Бау тартылудан туктады. Ике сугышчы салны этә-этә йөзәргә кереште. Елга агымы аларны аска таба алып бара... Күктә инде иң эре йолдызлар гына калган, бөтенләй яктыра башлаганчы, ничек тә урман куенына кереп өлгерергә кирәк...

Суави Кемаль Йазгыч 1972 елда Истанбулда туган. Күпсанлы хикәяләре, шигырьләре, мәкаләләре төрле әдәби журналларда басылган. Ул – өч хикәя жыйентыгы, дүрт шигырь китабы авторы. 2020 елда «Бөтен аерылулар» жыйентыгы Төркия Язучылар берлегенең «Елның иң яхшы шигырь китабы» бүләгенә лаек булды.

Суави Кемаль Йазгыч

ТӨНЛӘ ЧӘЧЛӘРЕМ ЧЫГА

ХИКӘЯ

Хордан чыгардылар мине. Сәбәбе нидә дип уйлыйсыз? Минем тавышым фальцет, имеш. «Ул да тавыш инде», – дигән идем, тыңламадылар. Бик исем китте! Менә хорлары минем фальцетымнан мәхрүм калгач, көн итеп карасыннар әле. Борыннары бик югары боларның, ай-һай, югары! Тик моннан соң инде ишек төбемә килеп ялынып йөрмәсеннәр. Мин ул фальцет тавышымнан аларның бәрхет тавышларына моннан соң бер генә нота да кушып жибәрмәчәкмен!

Сүзем – сүз, әйттем – бетте. Туган якка кайтып, бабайдан калган ташлы басуда караһиндиба, ягъни тузганак үстерәчәкмен. Яхшы акча эшләп була, ди, ул эштә. Безнең Рәжәп сөйләп торды беркөнне. Кувейтның, Дубайның нефть магнатлары караһиндиба өчен акчаларын кызганмый, ди.

Инде фәлән еллар элек өйдән чыгып киткәнемне хәтерләмим. Ишекне бәрәп ябып чыгып китәргә хыялланган чакларым булды. Тик өемнең барлыгы миңа ышаныч бирә иде шул. Үз өең булу бит ул, тузган башмакларың, сүсәргән кәнәфиләрең, юылмаган стаканнарың кадәр үк, сиңа ышаныч бирә. Һәрхәлдә миңа шулай тоела. Өйдән чыгып китү уе килгәлсә дә, минем урыным һич үзгәрми – телевизор алдында торган, вак шакмак бизәк төшкән гобеленлы кәнәфи. Мин шунда тамыр жибәргән дип әйтерлек озак вакыт утырып торам һәм экранда агып торган кадрлар эченә кереп киткәндәй булам. Нәрсә күрсәтүләре һич әһәмиятле түгел. Реклама, хәбәрләр, хатын-кыз программалары, видеоклиптар, сәяси бәхәсләр, табигать турында документаль фильмнар... Болар – минем өчен бер-берсеннән бернинди дә аермасы булмаган күлгәләр гаскәре. Башка

төрле айткәндә, ишекне бәрәп чыгып китмәс өчен кирәкле сылтаулар өөрмәсә. Мин шулар белән юанам. Кадрлар агып тора, мин аларга күз төшергән булам, максатым нидер күрәп алу түгел, карау гына. Тора-бара мин телевизор пультаһнан башка бер нәрсәгә дә кагылмас булдым.

Рәжәп белән «караһиндиба проекты» менә нәкъ шул көннәрне пәйда булды. Кайсы алдарак пәйда булды дип сорамагыз. Белмим. «Ташла бу шөгыленне. Караһиндиба тузганакларын уйла», – диде миңа Рәжәп. Мин аннан башта бу жөмләне ишеттем, ахрысы, аннан соң гына, исеменә Рәжәп икәнән белдем. Әйе, нәкъ шулай, тик миңа Рәжәп тормышымда гомер-гомергә булган кебек тоелды. Ул пышылдап диярлек «тузганак проекты» турында айткәннән соң, шулкадәр нык сөендем, сөйләп бетерә алмам. Хордан чыгарылган вакытым иде, хәтта ул күңелсез вакыйга да дөньямын җимерә алмады. Чөнки аяк баскан урынымны тузганак саплары белән ныгыткан идем. Инде бер генә ямьсезлек тә тормышымның ямен җибәрә алмас иде.

Хәтта шуны да айтә алам: Айбикәнең чәч толымын тартканда, ничек бәхетле булсам, хәзер дә нәкъ шулай. Бу вакыт арасында, ягъни егерме ике ел, сигез ай, өч көн, биш сәгать, егерме ике минут эчендә, бу кадәр бәхетле булганымны һич хәтерләмим. «Караһиндиба» дип көләм. Әлбәттә инде, мине берәү дә аңламый. Берәү дә Рәжәпне күрми бит, кайдан аңласыннар. Бары минем «Караһиндиба» дигәнемнән көләләр. Мин дә алардан яшерен серем булганга сөенәм. Югыйсә бик яшерен дә түгел, ачык, шулай булса да, шатлыгым эчемә сыймый.

Моннан егерме ике ел элек мин башлангыч мәктәпнең икенче сыйныфында укый идем. Беркөнне Айбикә миннән: «Бер бәйләм роза гөле белән бер бәйләм петрушка арасында нинди охшашлык бар?» – дип сорады. Мин шунда ук: «Икесе дә яшел», – дидем, тик ул каршы төште. «Беләсең килсә, роза гөле кызыл була», – диде. «Тик, беләсең килсә, чәчәге генә кызыл, калган җирләре яшел», – дигән идем, ул, бөтен сыйныф алдында үчәкләп, миннән көлдә. Мин тоттым да аның чәч толымын тарттым. Шунда ук укытучыга барып әләкләде. Кыз-кыркынның холкы шул бит инде аның. Малай булса, дөмбәсләшер идек тә тынычланыр идек. Кара такта янындагы жәза почмагында, йөзем белән почмакка карап, бер аякта басып тордым. Бөтен сыйныфның күзе минем аякта, күтәрелгән аягымны идәнгә төшерә башлауга, укытучыга йөгерәләр, әле тагын, ул күрмәгәндә миңа акбурдыр, чүпрәктер, кулларына ни туры килсә, шуны аталар. Минем тавыш югыйсә ул вакытта да фальцет булгандыр инде, төгәл генә белмим. Шулай да миңа булган бу астыртын һөжүмне, фальцет тавышымны кулланмыйча, тавыш-тынсыз гына үткәрәп җибәрдем.

Шуннан соң, бөтен сыйныфташларым үсте, мин генә ярым акыллы булып калдым. Ярымакыллы булуымны каян беләм дисезме? Әниң күрше хатыны белән сөйләшәп торганын ишеттем. Көрсенә-көрсенә сөйләде. «Малай да кулыма калды. Бу имтиханым инде минем,

имтиханым. Сатсаң сатылмый, атсаң атылмый. Мин үлгәч, моны кем карар, белмим», – диде. Ярымакыллы булуыма шулкадәр ышанган ки, мине берни аңламый дип уйлый. Яныма басып рәхәтләнеп сөйли боларны. Шуңа күрә мин дә, ишарәт бармагым белән иреннәремне әле аска, әле өскә сыпырып, «лүбү-лүбү» итеп тик торам: шикләнмәсен. Ничек кенә булса да, анам ла, кайгыруын теләмим. Менә караһиндиба үстерә башлыйм әле, күрер кемнең ярым акыллы икән! Рәжәпнең кем икән дө шулчак беләчәк. Бөтен нәрсә шул караһиндиба вакыйгасына барып тоташа, кыскасы.

Ул вакытка кадәр «жиңелү психологиясе тарихы» белән юаньрга туры киләчәк. Жиңелү ул – бәлки, кошларның очышына шаһит булмау, аларны күрмәүдер. Әйе, һичшиксез кошлар очты, мин генә күрмәдем. Юл озын иде, адымнарым кыска. Вакыт тар. Тыным житәрме? Камырша беләкләрем шулкадәр йөкне ташый алырмы? Белмим. Барам да барам. Сулыйм. Аннары тагын күп тапкырлар кабатладым моны. Башка бернәрсә дә эшләп карамадым. Бар нәрсә шулай үтте дә китте.

Гадәти хәлләр миңа хәләл булмады. Кайсы ярам төзәлгән соң минем?! Ярый, ә үтеп киткәннәр нәрсә иде соң? Чынлап та, андый нәрсә бар идеме, булдымы? Боларның һәммәсен мин үзем уйлап чыгарган булсам?! Әллә соң мин үзем дә төшмә? Юк, мин инде төш түгел, чөнки мине бу тормышка бәйләп торган караһиндибалар бар.

Шулай да мин һич үзгәртә алмый торган нәрсәләр дә бар, әлбәттә. Мәсәлән, менә бу мизгелдә – кәрван булып башымнан сораулар үткәндә, мин үземне чөлпәрәмә килгән хыял итеп тоям. Берәүләр өчен. Бу берәүнең хәтта эни дә булуы мөмкин. Минне мин иткән нәрсәләр миңа гына караса да, миннән гыйбарәт булмаган – була да алмаячак дип уйлыйм – ул чөлпәрәмә килгән хыял турында бик тә бер-ике сүз әйтәсем килә.

Бу мине бәлки дөшмәүдән, сөйләшмәүдән, һич югы, үзем белән үзем сүзсез калудан да коткарыр. Эчәмдәге машина бертуктамый эшләп чыгара торган сүзләренең кәгазь өстенә төшкән күрсәм, нәрсә белән күзгә-күз килгәнәме аңлай алырмын, бәлки. Тик ни генә булса да, киләчәгем караһиндиба житештерә башлавыма бәйле.

Соңгы вакытларда төнлә караһиндибасыз төшләр күрәп саташа, бастырыла башладым. Барысы да шау-шулы, саташулы төшләр. Әйтерсәң лә ишек артында, зәһәрән чәчеп, зур өер тора. Яткан жиремнән нәрсә турында сөйләшүләрен ачык кына ишетә алмыйм, ләкин ул тирән, теләп төшерергә әзер нәфрәтләренең өй диварларын үтеп кереп, дулкын-дулкын булып гәүдәмә килеп бәрелүен тоям, күрәм хәтта. Эчәмдәге тавыш миңа качарга, жанымны коткарырга куша. Башка бер тавыш исә калырга һәм җазамны үтәргә тиешлегемне әйтә. Минем эчәмдә инде берничә «мин» бар. Кайнап торган халык төркеме эчәндә ялгызлык, чарасызлык тоючы, компасы ватылган,

картасы янган гәүдәм кемнән мәдәт өмет итәргә дә белми. Бер генә нәрсәне ачык белә: миннән, дөрөсрәге акылга сыймаслык тизлек белән арта барган «мин»нәрдән аңа бернинди дә файда килмәячәк! «Мин»нәр теге кайнап торган халык кадәр күп һәм ишек артында торган ачулы өер кадәр куркыныч.

Мин кыномы? Юктыр дип уйлыйм. Куркам мин. Гәүдәмдә дерелдәп торган курку желекләремә кадәр үтәп кәргән. Моңы бик ачык тоям. Куркуым тормышка чытырдатып ябышырга боера. Тик кыл да кыймылдата алмыйм, шул килеш киләчәгемне көтәм.

Тиргә батып уянганда, чәчләремнең башымны калдырып китмәгәнлеген, элеккечә башымда булуын күреп, тынычланып киттем һәм, теге мәшһүр караһиндиба проекты исемә төшөп, эчемә рәхәтлек инде.

Хәзер менә үзем турында бер жөмлә эзли. Тормышымнан, яшәешемнән кубарып алып булмаслык бер жөмлә. Дөрөсрәге, мин шундый бер жөмлә төзәргә тиеш. Әгәр берәүнең кодрәте житеп, аны яшәешемнән кубарып ала алса, жөмләнең дә, үз яшәешемнең дә бернинди мәгънәсе калмаячак...

Бу карардан соң, башыма килгән сүзләргә бер-берсенә туры китереп теркәргә, сынык күңелемне бу жөмләләр белән ябыштырырга тырышам. Тик мин юкка азапланам. Юкка икәннән белә-белә дәвам итәм. Башка берәр эш эшләр кулымнан килмәгәнчә яки башка берни эшли алмаячагыма үземне ышандырганга, ак битләргә кара, кап-кара хәрәфләр белән тутырам, эчемдәгә күзгә төртсәң күренмәслек караңгылыкны кәгазь өстенә түгәм. Яра да, ә эчемдәгә караңгылык кәгазь өстенә түгелгәч, күңелем яктыра дисезме? Юк. Киресенчә. Язуымны дәвам итәм. (Ваза. Әйе, ваза. Әле өйгә алып кайткач ук ватып ташланган булса, тормыш хатам ясалмаган булыр иде. Инде менә хәзер кагыла алмыйм. Көн артыннан көн үтә, өстенә жыела барган тузанны күзәтәм – менә шул бөтен үчем). Әлбәттә, бу жөмлә яшәешемне һәм тормышымның серен ачып бетерә алмады. Мин андый әйтеп бетерелмәгән, ялган белән чыш-пыш килгән апара жөмләләргә яратмыйм. Әгәр бер сер бар икән, мондый жөмләләр бу серне, чит-читләрен кыстыра-кыстыра, тагын да яшерә төшәчәк (Мин дә менә күңелемдәгә жөмләләргә жәя эченә яшерергә уйладым. Жаным сер булачак: күңелемне күрсәтеп тора торган пыяла тышым көзгегә әйләнәчәк тә, миңа караган һәр кеше анда үзен һәм, әлбәттә, караһиндибаларны күрәчәк).

Хикәянең бу төшенә кадәр әйтмәгәнмен икән әле. Электән дә алай куе, матур чәчле булсам да, минем дә кайчандыр башымда чәчем бар иде. Химия терапиясеннән соң гына болай булдым мин. «Төнлә чәчләрем чыга» дим дә, ышанмыйлар миңа, әйтергә теләгәнәмне ишетмиләр, көләләр. Мин, ахыры, чынлап та, фальцет тавышлы.

Төрөкчәдән Асия РӘХИМОВА тәржәмәсе.

«КЫЗЫЛ КАУРЫЙЛАР»

Татарстан Язучылар берлегенең Әлмәт бүлгеге каршында шагыйрә Сәҗидә Сөләйманова оештырган, вафатыннан соң аның истәлегенә «Кызыл каурыйлар» дип исемләнгән әдәби-иҗат берләшмәсенә йөрәп, бик күпләр инде танылган язучылар, шагыйрьләр булып җитеште. Алар арасында төрле яшьтәге төрле хезмәт вәкилләре: нефтьче ветераннарыбыз, укытучылар, тәрбиячеләр, мәдәният һәм башка хезмәт ияләре бар. Төрле елларда Әдип Маликов, Сәҗидә Сөләйманова, Әхтәм Фәтхетдинов, Ләйсән Кәшфиева җитәкләгән берләшмәгә бүген егермегә якын кеше йөри. Аларның да күбесе инде кайгы-шатлыкларын, тормыш тәҗрибәләрен, уй-фикерләрен, бу тормышта үзләре ачкан күп нәрсәне күңел дәфтәренә туплый барып, халыкка чыгарырга өлгәргән. Соңгы ике елда гына да унбишләп авторның китаплары дөнья күрдә. Берләшмә әгъзалары белән һәрдаим иҗади очрашулар, чыккан китапларын нәшер итү кичәләре булып тора. Шәһәрбез китапханәләре хезмәткәрләре һәр язучының туган көнен, юбилеен белә; мәктәп укучылары, югары уку йортлары студентлары, балалар бакчаларында тәрбияләнүчеләр белән язучыларыбыз арасында иҗади күпер төзүчеләр дә алар.

Әдәби берләшмә әгъзаларының көннән-көн ишәя баруы белән дә мактанасыбыз килә. Соңгы елларда гына да, яңа яза башлаган, шулай ук мәктәп тәмамлап югары уку йортында белем алучы, үзем өчен генә дип кулына яңа каләм алган яшь җилкенчәкләрне дә санап, унлап каләм иясен берләшмәбезгә алдык инде. ТР Язучылар берлегенең Әлмәт бүлгеге җитәкчесе Равил Сабыр берләшмә утырышларында катнашып, саллы киңәшләрен биреп тора. Татарстан Язучылар берлегенә тәҗдид итәрлек язучыларыбыз да бар.

Минзифа ӘХМӘТШИНА,
берләшмә җитәкчесе.

Төшләремә кереп уятма...

Алмагачлар чәчкә сипкән чакта,
Бәхет сыман күрәм язларны.
Булмый икән, булмый ул онытып
Сөю җанга үргән назларны.

Нигә генә кереп төшләремә,
Кабат сөю булып үрелдең?
Юк, кирәкми, килмә төннәремә,
Яраларын ачып күңелнең,

Без бәхетле идек ул язларда,
Тәүге сөюләрдән исердек.

Төшләремдә кочып пышылдадым,
Мин яратып синең исемне.

Хуш исеннән язның исерәмен,
Алмагачлар чәчкә сипкәндә,
Сөюләрем, тәүге сөюләрем
Жаны өзеп калган үткәндә.

Нигә генә икән язгы төннәр
Ай нурлары сибеп уйната?
Юк, кирәкми, килмә язларыма,
Төшләремә кереп уятма.

Рәмзис ИСМӘГЫЙЛЕВ.

Безнең тормыш интернеттан тора,
Өйдә, эштә, башта интернет.
Ансыз яшәп булмый кебек, хәтта
Йоклаганда ятам интегеп.

Элеккеге кебек онытылып,
Китап алым дисәм кулыма,
Чатырманнар биге асларыннан
«Коткар!» диеп, күнел кычкыра.

Кулга алып бөек классиклар
Әсәрләрен укыр юк вакыт...
Бу дөньяның хәлен белим дисәм,
Интернетны карыйм актарып.

Бер матурлык таба алмый күнел,
Бетә бара тормыш ямьнәре...
Без дөньяның хәлен беләбез дә,
Кем белер соң күнел хәлләрен?

Нур СИБГАТУЛЛИН.

Жырларымның моңы

Сагынганда күнел кая оча?
Күнел оча үткән елларга.
Каш өстеннән кулын алмаенча,
Өнкәм карый кайтыр юлларга.

Яшәү өметләрен ялгый-ялгый,
Өткәем дә атлый көзләргә.

Сагынганда уйлар кая оча?
Балачагың калган эзләргә.

Сагынудан күнел өзгәләнә,
Уйлар оча ерак елларга...
Инде үзем үрелепләр карыйм
Балаларым кайтыр юлларга.

Зәлидә ЗАРИПОВА.

Өлмәт урамнары истә тота
Әдип Маликовның эзләрен.
«Кызыл каурийлар»ны алга өнди
Сажидәнең васыять сүзләре.

Зәй буенда яткан Урсал тауга
Беренче кар, жепшек кар ява.

Өлмәтемдә чыга кара алтын,
Шөһәрәбез үсә, яңара.

Шул карларга карап, моңсуланып,
Шигъри юллар тизгән Сажидә.
«Урсал тауда» Өлмәт гимны булды,
Яңгырап тора ул жыр әле дә!

Рафаэль ӘХМӘДУЛЛИН

Жәлилчеләргә...

Жәлилчеләр башын имәгәннәр
Әсирлектә, чит-ят илләрдә.
Максатлары булган сөю жырын
Кайтарырга Туган жирләргә.

Соңласа да, алар тапланмаслар,
Югалмаслар Туган илемдә.

Кайтты илгә, кайтты сөю жыры
Туган телдә – татар телендә.

Батырларны биргән газиз халкым!
Горур атла сафлар алдында.
Маяк булып Жәлилләрең барда
Сакла телен азат елларда!

Зөлфия СИРАЕВА.

«Яратуың синең сәер, – дисең, –
Сәер, – дисең, – синең сөюең».
Дөньясы сәер, заманасы –
Барыбыз да сәер без бүген.

Бәлки, сине өзелеп сөю белән
Сәердер мин, без тиледер.

Кара уйларымны җилгә салып,
Барыннан да якын күрәмдер...

Гади булып, кысаларга түзеп,
Ничәмә ел синсез яшәлгән...
Сөюем минем сәер булса да,
Сукмагым нык, таштан түшәлгән.

Айзат СОЛТАНОВ.

Синең белән, Татнефть, горуруланам!

Безнең төбәк бик матур һәм бик бай,
Иксез-чиксез кырлар, далалар.
Ул урманнар, биек-биек таулар,
Инеш, чишмәләр һәм елгалар.

Табигатьнең безгә бүләге бу,
Күпме байлык анда, хәзинә.
Ул матурлык, ул гүзәллек, бер ямь,
Тик файдасын аңлый бел генә.

«Кара алтын, кара алтын!» – диләр,
Ялгышмыйча нефть турында.
Алтын кебек кыйммәт һәм югары
Аның бәясе Җир шарында.

Синең белән, Татнефть, горуруланам!
Син һаман да үргә менәсең.
Республикам балкый син булганга,
Байлыгын арттыра беләсең.

Сандугачлар мактап туя алмый
Син яңарткан чишмә, күлләрне.
Юлчы исә шифалы су эчә,
Тыңлый-тыңлый моңлы көйләрне.

Зилә ГАФИЯТУЛЛИНА.

Жыйдым кара карлыган

Карлыганны тәлгәшләргә
Кемнәр икән тизгәннәр?
Яшылек елларына кайтам,
Искә төшсә үткәннәр.

Карлыганның иң пешкәнен
Шикәргә салып төйдәм.
Вақытында янып-көеп,
Сөеклем, сине сөйдәм.

Кызыл, кара карлыганнан
Как ясап ашат әле.
Борчыган серенне сөйләп,
Күңеләң бушат әле.

Карлыганның караларын
Жыйдым күңелем булганга.
Жырлап эчемне бушатам
Күңелләрем тулганга.

Гөлсинә САВГАНОВА.

Печән өсте

Жэй айлары – бик эшле ай,
Авылда – печән өсте.
Печән белән беррәттән
Кызарып жиләк пеште.

Печәннен жыеп аласың,
Покоста кала жиләк.
Жиләкне жыймый калдырсан,
Буш кайта инде чиләк.

Жиләкләрне жыям дисән,
Печән тапталып бетә.
Печән дә, жиләк тә кирәк,
Бу рәхәткә ни житә?!

Жиләкне жыйдым чиләккә,
Печәнемне олаулап...
Икесен дә мул әзерлим,
Жэйге болынны аулап!

Роберт САФИН.

Ак торналар

Ак торналар күккә очып китте,
Канатларын кагып, тезелеп.
Күзләрдәге яшьне тыеп булмый,
Йөрәк калды әрнеп, өзелеп.

Солдатларның каны тамган жирдән
Торна булып жаннар очамы?
Әллә инде газиз балаларның
Күз яшьләре шулай агамы?

Жаннар, әверелеп торналарга,
Каңгылдашып аваз салалар.
«Онытмагыз, батырларны!» – диеп,
Безгә әйткән кебек булалар.

Баш очымнан ак торналар очты,
Карап калдым алар артыннан.
Жаннарыдыр газиз балаларның
Кайталмаган сугыш кырыннан.

Гөлназ ХӘСӘНШИНА.

Яшьлек хатирәсе

Яшьлегемне искә төшергәндә,
Кызганыч та була, моңсу да...
Еллар үтә, без дә олыгаябыз,
Йөрәк кенә һаман ярсулы.

Кулга-кул тотынып, житәкләшеп,
Уйнап үскән чаклар хәтердә.
Төшебездә күреп шатланабыз
Балачагыбызны хәзер дә...

Шәлләр бэйли-бэйли күмәкләшеп
Су керергә барган вакытлар,
Колач салып йөзү, узышулар,
Йөзешүләр чалкан ятып та...

Үсә төшкәч, кичке уеннардан
Гөрләп тора иде камышлык,
Гармуннарга кушылып,
жырлар көйләп,
Без һәр кичне шунда ашкындык...

Кара-каршы басып жырлашулар,
Такмак әйтү, төрле уеннар
Күңелләребездә еллар аша
Кайтавазлар булып яңгырар...

Чәчезгә чаллар керсәләр дә,
Онытмыйк без яшьлек елларын,
Сирәк-мирәк авылыбызга кайтып,
Урап килик аның юлларын!

Гүзәлия ШӘРИПОВА.

ОСИРИС КҮЧӘРЕ

Олжас Сөләймановның «Казан утлары» журналына интервьюы

18 майда төрки халыклар аксакалы, казакъ ижтимагый эшлеклесе, шагыйрь, дипломат, галим Олжас Гомәр улы Сөләймановка 89 яшь тулды.

Шагыйрь буларак, аның исеме 1961 елда, Гагаринның галәмгә очуына багышланган «Земля, поклонись человеку» («Жир, баш и кешегә») поэмасын язгач, илкүләм яңгыраш ала.

Фән дөньясында «Слова о полку Игореве» хезмәтендә төрки элементларны барлау һәм тикшерү нигезендә язылган хезмәте зур шау-шу тудыра. Ул 1975 елда «Аз и Я. Книга благонамеренного читателя» исеме белән басылып чыга, Мәскәү тарафыннан тискәре бая ала һәм тыела.

Шунысы кызык: китапка беренче уңай рецензияне татар галимәсе, филология фәннәре докторы, ул вакытта Казакъстан дәүләт университеты доценты (соңрак профессор) Рәшидә Садыйр кызы Зуева үзенен студенты, журналист Светлана Штейнгрүд белән берлектә яза, һәм ул 1975 елда «Ленинская смена»

газетасында (9 июль саны) басыла. 1969 елда «Простор» газетасында (№ 6) татар галиме, филология фәннәре докторы, профессор Хәйрулла Хәбибулла улы Мәхмүдов, О.Сөләймановның мәкаләләренә таянып, китапка кергән идеяләр турында күләмле язма тәкъдим иткән була. 1976 елда филология фәннәре кандидаты, үзен ыргылаш татар дип белдергән Мурат Мохтар улы Ауэзов хезмәткә этрафлы анализ ясый. Шул рәвешле, совет дәверендә әлегә хезмәтне яклаган 4 рецензиянең 3се татарлар тарафыннан языла.

Китапны жыеп алганнан соң, автор 8 ел буга каләмнән аерылып тора. Казакъстанда ижат эше белән шөгыльләнүче оешмаларда хезмәт куя, шул исәптән Казакъстан Язучылар берлегендә, республика киностудиясендә житәкче вазифалар башкара.

1980 нче еллардан ижтимагый-сәяси өлкәгә кереп китә. 1989 елда Семей полигонын һәм дөньядагы башка атом-тош полигоннарын яптыру максаты белән оешкан «Невада – Семипалатинск» халык хәрәкәтенен инициаторы һәм лидеры булып китә.

1995 – 2001 елларда – Казакъстан Республикасының Италиядәге (Рим), Грециядәге һәм Мальта утравындагы Гадәттән тыш һәм Тулы вәкәләтле илчесе. 1998 елда – Римда кешелекнең язмачылык тарихына багышланган «Язык письма» («Язу теле») һәм «Улыбка бога» («Аллаһ елмаюы»), ә 2001 елда – түркославистика фәннәнең нигез салган «Пересекающиеся параллели» («Кисешә торган янәшәлекләр»), 2002 елда борынгы төрки телләр һәм язмачылык барлыкка килүгә кагылышлы «Тюрки в доистории» («Төркиләр тарихка кадәр дәвердә») хезмәтләрен бастырып чыгара, шуңа бәйле «Түркология өлкәсендәге мәшһүр хезмәتلәре өчен» Күлтәгин бүлгәнә (2002) лаек була.

2001 елдан – Казакъстанның ЮНЕСКОда (Париж) даими вәкиле, ЮНЕСКО канаты астындагы безнең Мәдәниятләрне якынайту үзәге житәкчесе.

27 майда Алма-Ата шәһәрнендә дөньякүләм билгеле сәясәтчеләр һәм галимнәр катнашында «Аз и Я. Книга благонамеренного читателя» китабы басылып чыгуга 50 ел тулу уңаеннан зур халыкара конференция оештырылды. Шул нисбәттән әдәбият галиме Дания Заһидуллина Олжас Гомәр улы белән сөйләште.

– Хөрмәтле Олжас әфәнде, Татарстанда Сезнең ижатка зур хөрмәт белән карыйлар, ижтимагый һәм гуманитар эшчәнлегегезне югары бәялиләр. Сөз бүген Татарстан галимнәре һәм язучылары белән элемтәдә торасызмы?

– Күптән түгел Казанда Татарстан язучыларының XX съезды узды. Миңа Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе Рәзил Зәйдуллинның съездны минем Мөрәҗәгәтемнән башларга тәкъдим кертүе турында сөйләделәр. Парламентның президиумда утырган вице-спикеры һәм мәдәният министры моны хуплаганнар. Мөрәҗәгәтне съездда катнашкан «Простор» журналының баш мөхәррире Фәрхәт Тамендаров укыган.

Аның әңгеленә чын мәгънәсендә мөһим иде. Мин Татарстан Республикасы Язучылар берлеген «Укый торган милләтләрне торгызу» проектында катнашырга чакырдым.

30 елдан элек башланган ижтимагый күренешләрдәге бәйсезлек китапка да кагылган, җәмгыятьтә китаптан бәйсезлек тудырган. Киләчәк дистә еллар китап белән милләтнең аңлы рәвештә үзгәрә бәйләнешле чоры булырга тиеш. Әлеге сөз түгел.

Хәзер XX гасырның иң уңай тәҗрибәләрен кайтарырга вакыт җитте. Шуңа икәптән, «Бөек укучылар» илендә уңышлы эшләгән социаль һәм дәүләт заказы системасын һәм китаплар тарату системасын торгызырга да.

Мин узган дистә елларда республика житәкчеләре Минтимер Шәймиевнән, аннары Рөстәм Миңнехановның актив гамәлләре татарларга укучы милләт буларак сакланып калырга ярдәм итүен яхшы беләм.

Сезнең язучылар оешмасының XX съездында яңгыраган карарлары әдәбият өчен хәлиткеч булып һәм яңа буыннарны китап язмышына җәлеп итәр дигән өметләнәм.

– Быел ЮНЕСКО канаты астындагы Сөз җитәкләгән Мәдәниятләрне якынайту үзгәргән 10 ел тула. Үзгәреш миссиясен үзгәргән яңа мөһимгәзгә билгеләп, сөз болай дигән язабыз: «Мәдәниятләрнең бер-берсенә якынаюуы – «җыр һәм бию» концертлары һәм ансамбльләре белән алмашу түгел ул. Безнең программаның бурычы – акыллы кеше тәрбияли торган белем хәзинәсен тулыландыру. Сөз һәр этноска милләт булырга ярдәм итә алырлык белем турында бара».

Сезнең фикерегезчә, мәдәниятне, белемне берләштерүче төп чыганаك булып нәрсә тора?

– ЮНЕСКО канаты астындагы безнең Мәдәниятләрне якынайту үзгәргә – үзгәреш махсус программасына таянып, багланышларны үстерү юнәлешендә эшләүче дөньядагы бердәнбер үзгәреш. Ул мәдәниятләрнең башлангычын һәм аларның үзгәрә бәйләнешле тарихын өйрәнә, беренче сүзләрнең барлыкка килүен тикшерә.

Үзгәреш тарафыннан дистәләгән халыкара конференцияләр һәм форумнар уздырылды, аларда беренче мәртәбә түбәндәге темалар ачылды: «Мәҗрифәтле ислам һәм Ренессанс: Фараб, Багдад һәм Кордовадан – белем мәдәниятенә», «Сөз археологиясе», «Халыкларның бөек күчмәләре», «Үзгәрә бәйләнешкә аңлау чорына», «Саннар археологиясе: Шумер һәм арифметиканың килеп чыгышы», «Казакъстанның гаҗәп тарихы», «Укый торган милләтнең яңарышы».

Йөзләгән мөһим һәм докладлар, дистәләгән фәнни журнал һәм монографияләр эшләнде. Ләкин хәзер генә без төп ачышларыбызга якынлаштык. Казакъ тарихының көтөлмәгән ачышларына... Аларны матди һәйкәлләр түгел, ә сөйләмә казакъ теле саклап калган. Моңа ышанмасаң, һич югы тикшереп карарга кирәк.

– Хөрмәтле Олжас Гомәр улы, «Рождение тюркославистики» дигән исемләнгән халыкара конференция Сезнең «Аз и Я» китабыгызының 50 еллыгына багышланган. Татарстанлылар исемнән без Сезне фән һәм әдәбият тарихындагы бу мөһим дата белән тәбрик итәбез. Кайчандыр әлеге китап төркі халыкларның фикерен уятты. Гәрчә тыелган булса да, 50 ел элек безнең Казаныбызда, университетның филология факультетында, әлеге китап һәм ул күзгәткан идеяләр хакында сөйләшү башланды.

20 ел элек Сезнең «Тюрки в доистории» китабы Минтимер Шәймиев катнашында Казанда тәкъдим ителде. Без Сөздән яңа китаплар, яңа ачышлар көтәбез. Хәзер Сөз нәрсә белән мәшгуль?

– Соңгы вакытта мине «ось» (күчәр) дигән славян сүзенең килеп чыгышы кызыксындырды. Озак эзләнә торгач, ул мәдәният өчен күчәр булырлык темага алып чыкты.

Бу ачыш күпләргә «Аз и Я»дан да көчлерәк тәэсир ясар дип уйлыйм.

Сүзлекләрдән күренгәнчә, «ось» сүзе славян телләрендә озак вакытлар грамматик һәм геометрик вазифалар башкара. Алар әлеге сүзгә аерым эчтәлек йөкли: идеаль вертикаль, шул рәвешле ул грамматик, математик һәм предмет-фигураль яссылыкларда кулланылышта йори.

Бу сүз славян телләрендә ике мәгънә аңлата:

Беренче мәгънәсе – ось (рус), ось (болгар), ось (чирк.слав.) ос (серб-хорв.), о́с (словен), о́с (чех), os (поляк), wós (я.-луж.), aiss (ирл.) – тәгәрмәч, арба, йөк күчәре. Моннан тыш, (лит.) ašis – «ось», (авест.) – аша, грекч. ᾠξων» сүзләре дә кардәш исәпләнә. Латинча axis mundi – дөнья күчәре.

Икенче мәгънәсе грек – ᾠξῆ, һәм литва – ašajos телләрендә сакланган: «ипи йомшагы», «чәчү», «башак», «чәчүлек жир».

Әлеге ике мәгънә: «күчәр» һәм «үсемлек» – ничек үзара бәйләнгәннәр соң? Һәм ни өчен күп кенә мәдәниятләрдә «дөнья күчәре» – турыдан-туры «дөньядагы үсемлекләр» яки «дөнья агачы» булып та исәпләнә? «Дөнья агачы» – корычагач (ясень), легендалар буенча, дөньяның өч катламын тишеп үсә, гыйлемнәр һәм фән чыганагын белдерә.

Төрки телләрдә аның борынгы праформасы сакланган: *Өс` (Os`) – «үс!» Бу сүз биш меңеллык дәвамында яши һәм мәдәниятләрне туендыруын дәвам итә.

...Безнең эрага кадәр III меңеллыкта төрки кабиләләрнең бер өлеше бөек Нил елгасы ярларына кадәр барып чыга. Аның сулары кешеләрне һәм хайваннарны гына туендырып калмый, бәлки үсемлекләр һәм үләннәр өчен яшәү суы була. Алар чүлгә чиктәш елга буйларында күкрәп үсәләр. Төрки-кыпчакларны бу күренеш гажәпкә калдыра һәм илһамландыра. Борынгы Мисыр чыганакларына караганда, Баш фиргавен (ул соңрак аллалаштырыла), бу ачышны ныгытырга тели һәм актив жир эшкәртү Законын борынгы төрки сүз белән ныгыта: Осирис!

...Безнең көннәргә үсемлекләр Алласы Осирисны аркасына яткан хәлдә сурәтлэгән рәсемнәр килеп житкән. Аның тәне аша үсемлекләр, әлеге Законны гамәлгә ашырып, озын булып үсеп чыкканнар. Ритуал вакытында Осирисның эче буш агач савытлары жир һәм орлык белән тутырылган, капкачында тишәкләр тишелеп, аннан яшел үсентеләр сузылган. Храмнар тирәсендә, Законны үтәп, елдагы көннәр санынча 360 яки 365 агач утыртылган.

Хәзер казакълар бу Законны Борынгы Мисырдагыча укый ала:

ÖS'- ÖC – «үс!» (каз.) – фигыль;

ÖSİR (ÖCİR) – «үстер!» (каз.) – фигыль;

ÖSİRİS (ÖCİRİC) – «үстерү» (каз.) – исем.

Дөньяның кайсы телендә биш мең ел элек кулланылган, мәгънә һәм грамматик төзелеше ягынан камил сүз бар икән? Osiris формуласының гаять төгәл грамматик үсеше без казакъ телендә күзәтәбез. Бу гажәп күренешне өйрәнеп, лингвистлар фән теле буларак казакъ теленен асылына төшенерләр дип исәплим! Һәм борынгы төрки сүз Osiris ярдәмендә Нил буйларында беренче булып актив жир эшкәртү программасы игълан ителү ачыкланыр. Бу формула борынгы Мисыр мәдәниятен үстергән бит.

Гасырлар аша үтәп, ös' сүзе һәм билгесе славяннарга килеп ирешә. Катлаулы билгегә алар детальләр өсти: вертикаль сызык – үсеш юнәлешен аңлата башлый. Аның атамасы ось сүзендә идеаль вертикальне белдерә. Әмма элеккеге, төрки мәгънәсе – «үс!» – тиз үсә торган агач (осина, осьпа, осика, ясень) һәм үсемлек (осока) атамаларында саклана. Моннан тыш, сүзлекләргә караганда, һинд-европа телләреннән кергән дип исәпләнә торган *grso (тары) славян сүзенә килеп чыгышы да шушы тамырга ишарә ясый.

Греklar ясалма йомшак (ö) урынына «табигый йомшак» е куллалар. Алар да Осирис Законын үзләштерәләр, аны килчәк буыннарга тапшыралар, әмма вакытлар узган саен, сүз йомшак «е»-га яраклаштырыла. Көнъяк славян сөйләшкәндәге есика, ясика – «осина» (нем. espe, wespe), ясень шулай хасил була. Менә каян килеп чыга икән Дөнья агачы. Йомшак авазны күчәрәп алу феномены – шулай ук ачыш, аны әле тел белгечләренә аңлатырга кирәк булачак.

Беренчел *өсь (ös) – «үс» сүзләрен тергезү тагын бер «билгесез» осень (көз) сүзен

аңларга ярдам итә, ул сүздә борынғы йомшак әйтелеш (*ösen') сакланып калган. Казакъ телендә ул – «үскән», славян телләрендә «һәр нәрсә үсеп өлгөргән» вакытны белдерә.

Без хәзер менә шундый эзләнүләр һәм гажәеп ачышлар белән шөгыйльләнәбез.

– **Олжас әфәнде, бу ачыш кешелек тарихындагы аерым-аерым яшәгән мәдәни күренешләрне: Борынғы Мисырда – жир эшкәртү башлануны, казакъча – Osiris, дөнья күчәрән, славян телләрендәге «ось» сүзен бергә жыя. Моңа төшенү өчен вакыт кирәк, әлбәттә.**

«Закон Осириса» дигән мәкаләгездә Сөз 1926 елда Бакуда узган Беренче тюркология съездыннан соң илебездә төркия (тюркология) гыйлеменә авыр язмышы турында да сүз алып барасыз. Шуңа бәйле фән буларак төркия гыйлеменә киләчәге турында да фикереgezне беләсе килә.

– 1926 елда Бакуда төрки дөньяны өйрәнүчеләр съездга жыйнала. Һәм анда катнашучыларның Малов һәм Радловтан кала барысы да диярлек репрессияләнгән. Фән буларак тюркология башланган вакытта ук – Беренче съезддан соң туктап кала.

Узган 100 ел эчендә төрки телләр турындагы фән нинди гыйлемнәргә баеды? Тюркологлардан кемнәр төрки язуның килеп чыгышы һәм аның башка борынғы язучулар белән бәйләнешләре темасын өйрәнә?

Һәм иң мөһиме шул: бүгенге көнгә кадәр төрки телләрнең һәм мәдәниятләрнең яшен фаразлау юлы белән билгеләгән беренче тюркологларның ялгышлары төзәтелмәгән.

Тюркологиядә фәнни дәрәжәләр саны күбәйде, әмма гыйлемнәр артмады.

Сталин кыскарткан йөз еллыкта галимнәрне генә түгел, һәйкәлләрне дә юкка чыгардылар.

1980 нче елларда Монголиягә сәяхәт вакытында мин Орхон ташларында автомат пулялары эзләрен күрдем. Якында гына совет хәрби часте тора икән. Ялангач далада атар урын юк: шушы ташлар гына! Мең еллар ачык һавада торган, эсседән дә, салкыннан да, Төрки каһанлыктардан да, Чыңгыз хан империясеннән дә, монгол һәм совет мәдәнияте чиновникларынан да исән калган таш һәйкәлләр атарга хөкәм ителә. Мин Монголиянең мәдәният министрына ташларны Дәүләт музейе запасникларына яшереп, урынына таш күчермәләр утыртырга киңәш бирдем. Атсыннар. Күчермәләр ясарга Казакъстан акча бирер, безнең скульпторлар һәм архитекторлар һәйкәлләрне һәр сызыгын кабатлап торгызырлар дидем. Әмма моңа монгол хакимияте риза булмады. Мәскәү дә аларга басым ясамады. Дөрөс, полкны башка урынга күчерделәр.

Америкада узган тюркологларның 87 нче конференциясендә мин ЮНЕСКОга хат оештырдым, анда барлык катнашучылар кул куйды. Без төрки һәйкәлләрне канат астына алуны, аларны Бөтендөнья мирасы Исемлегенә кертүне таләп иттек. Конференция тәмамлануга, бер төркем төрки галимнәр Монголиягә очты. Аларның Улан-Батор белән сөйләшүе еллар буге бернинди нәтижә бирмәде.

Бары тик 1990 нчы еллар ахырында, Казакъстанда фән һәм мәдәният өчен җаваплы вице-премьер булып Имангали Тасмагамбетов килгәч, без монголларны Орхон һәйкәлләренәң әһәмиятле мәдәни кыйммәт булуына ышандырдык. Япон осталары белән килешенеп, ташъязманың төгәл күчермәсе әзерләнде, ул Астанадагы Гумилев исемен йөртүче Евразия университетында тора.

Без 2001 елның 18 маенда әлегә һәйкәлнең ачылышында катнаштык. Мин ташһәйкәлдәге язуну укыдым:

«Тун удумадым	«Төн йокламадым,
кундуз олурмадым	көндөз ял итмәдем
кара таримди төктим,	кара тиремне түктөм,
къзыл канымды югурдтим –	кызыл канымны йөгөрттем –
түрк будун учун»	түрк халкы өчен»

Бу формуланы төшенүгә халык һәм мәдәният мең еллар дәвамында якыная! Шәхес үзенең өмет-ышанычын шундый сүзләр белән белдерә алсын әле. Шушы телдә төркиләр глобал фикерләрен шигъри формада житкөргәннәр. Һәм бу тел мең еллар буге сакланган.

Чирек гасыр буге шушы һәйкәл яныннан көн саен меңләгән казакъ студентлары һәм укытучылары уза, алар казакъларга язма мәдәниятнең нинди юллар белән килеп ирешкәннән беләләрме икән.

Тюркологларның беренче буыны юк ителгәннән соң, тюркология фәне үсүдән туктый.

Галимнәрнең киләсе буыны әлеге һәйкәлләрнең яшен якынча билгели: «Күрәсең, төркиләр ислам динен кабул иткәнче, димәк, безнең эраның VII гасырлары тирәсәдер».

Шуннан чыгып, төрки язмачылыкның һәм мәдәниятнең тамыры «безнең эраның V-VI гасырлары тирәсе» дип билгеләнә. Бөтенесе – «тирәсе». Төгәллек юк.

Һәм Шумерда (б.э. кадәр IV гасыр), ә аннары Мисырда (б.э. кадәр III гасыр) төркиләрнең очраклы кунак булмыйча, мәдәният тудыручылар икәнлеген дәлиллегән төрки-угыз язуы һәйкәлләре ачылганчы, шулай аңлатылып килә!

Шундый көтелмәгән ачышлар академиклар даирәсендә тынлык урнаштыра. Алар бүтәнгә кадәр дәмши.

– Сезнең төрки-угыз һәм төрки-кыпчак язмачылыгының янәшә үсүе хакындагы тәгълиматыгыз бүген Татарстанда аеруча зур кызыксыну уята. Бу тәгъликат тууга нәрсә этәргеч бирде?

– Хәзерге көнгә кадәр фәндә «борынгы төрки тел» теориясе яшәп килә: янәсе, хәзерге барлык төрки сөйләшләр дә шуннан килеп чыккан. Борынгы төрки тел дип Монгол далаларындагы таш һәйкәлләрдә табылган рун текстлары телен саныйлар. Ләкин Сергей Малов беренче конгресста аңа төгәлрәк билгеләмә бирә – «борынгы угыз теле». Димәк, рун текстларының теле төрки гаиләдәге башка телләргә юл сапкан борынгы төрки тел булмаган. Һәм әйдәп баручы галимнең әлеге аныклавы төрки тел белеменең алга таба үсешенә йогынты ясарга тиеш иде.

Тюркологларның төп хатасы нәрсәдән гыйбарәт булган?

1930 нчы елларда казакъ теле белгечләре казакъ теленең «борынгы төрки» телдән килеп чыккан төрки телләр гаиләсенә керүенә ышанганнар. Шуңа күрә, казакъ сүзен язганда, угыз сүзенә «борылып карарга» кирәк дип санаганнар.

1930 нчы елларда язмада күп кенә казакъ сүзләре телдән әйтелгәннәрдән аерыла башлый. Латин әлифбасында ауз – «ауз», баур – «баур», аур – «аур» дип язабыз.

Ләкин «борынгы төрки»дә (ягъни угыз телендә) шул ук сүзләр латин хәрефләре белән берәз башкача языла: аһуз – «авыз», баһуз – «бавыр», аһуз – «авыр». Безнең тел белгечләребез дә, «борынгы төрки үрнәкләргә иярәп, үз язучыларында жайлы әйтешлелә сүзләр урынына катлаулы хәреф комбинацияләре булдырганнар. Инде кириллицада ауыз – «рот», бауыр – «печень», ауыр – «тяжёлое» дип язып куйганнар.

1990 нчы еллардан соң казакъ теле дәүләт теле статусын ала. Әмма шәһәрләрдә укучыларның яртысы диарлек – рус телле. Лев Толстой белән Лермонтов китапларында да аул булганны, аларны ауыл дип әйтергә мәжбүр ителәр. Сөйләшкәндә, бер генә казакъ та өч сузык авазны бергә әйтми бит.

Беренче казакъ тюркологларының гыйлеми житмәү язма казакъ теленең язмышына энә шулай тәэсир итә. Беренче съездда катнашучылар алга таба бу нәтижеләргә якынаерга мөмкин иде, ләкин алар юк ителделәр. Алар дәверендә әле бик борынгы заманда төркиләрнең ике юнәлештә язмачылык булдыруы билгесез иде. Төрки-угызларның (б.э. кадәр IV меңьеллык) таш һәйкәлләре безнең көннәргә килеп житкән! Һәм борынгы кыпчаклар, аларның язма мәдәният ядкарьләре (б.э. кадәр III меңьеллык) Осирис сурәтләре рәвешендә безгә хәзер генә ачыла.

– «XI–XIV гасырлар борынгы төрки һәйкәлләренең лексикасы» («Лексика древнетюркских памятников XI–XIV веков») дигән темага кандидатлык диссертациясе яклаган Казакъ дәүләт университеты доценты Хәйрулла Хәбибулла улы Мәхмүдов Сөзне 1963 елда аспирантурага чакыра. Аның 1943 елда уңышлы яклаган диссертациясендә беренче булып борынгы рус әдәби ядкарьләрендә төрки сүзләргә игътибар ителә. Күрәсең, бу хезмәт Сөзнең урта гасырларда төрки-славян багланышлары тарихына карашларыгыз формалашуда билгеле бер роль уйнагандыр. Шуңа бәйле, әйтегез әле: Казакъстанда совет дәверендә тюркология фәне үсешенә галимнәр һәм сәнгать әһелләреннән кемнәр йогынты ясады?

– Берәүне дә атап булмастыр. Мин бөтен XX гасырны һәм XXI гасырның тар-мар ителгән дистә елларын үзем күрдәм. Хәзер кыю рәвештә йомгак ясарга һәм ачыктан-ачык әйтергә мөмкин инде.

Хәйрулла Хәбибулла улы Мәхмүдов – мин белгән беренче тюркославист. Минем аспирантурадагы фәнни житәкчем. Ләкин ул үз заманының улы иде. Хәтта артыгы

белән. «Слово о полку Игореве»дагы төрки сүзләр» дигән диссертациямне укугач, Ха-Ха яулыгын чыгарып, битен сөрттә дә болай диде: «Лихачёвны тәнкыйтләнүне алып ташла. Рыбаков китабы турында язганнарның барысын да алып ташла. Алар – академиклар, ә син кем? Якый алмыйсың». «Ул чагында һөжүм итәчәкмен. Үзегез әйттегез – яклауның иң яхшы формасы шул!»

«Ләкин диссертациядә түгел...»

«Хакыйкәтләр шундый!»

Әңгәмә башына әйләнеп кайтсак, иң ачык мисал – Осирис. Уйлап карагыз, гасырлар буена египтологиядә «Үсемлекләр алласы» дигән исем-формулань һәм казакъ кабиләсенәң борынгы бабалары уйлап тапкан, әмма алдагы тарих сынауларында югалткан игенчелекнең килеп чыгышын аңлата алырлык кеше табылмады.

Сез «Аз и Я» турында сорадыгыз. Бу темага беренче мәртәбә мин Казакъстанның «Простор» журналында басылган мәкаләмдә мөрәҗәгәт иттем. Мәкалә турында, Славяноведение институтыннан бер «өлкән фәнни хезмәткәр»дән кала беринди фикер яңгырамады. Ул хезмәткәр дә төшке ашка бик ашыга иде журналны япты да: «Теоретик яктан бу мөмкин түгел. Славян телләре яңа эраның бишенче гасырында барлыкка килә. Сезнең ул мәсьәлә белән кызыксынуыгыз яхшы, ләкин фәнгә каршы барып булмый!»

Бу очрашу мине мондый фәнгә каршы барырга кирәклекеккә ышандырды!

Чөнки каршылар фәнне түгел, ә үз диссертацияләрен, исемнәрен, пенсияләрен һәм бүләкләрен якыйлар иде бит.

– Сезнең өр-яңа ачышларыгыз төрки халыклар фәнендә һәм әдәбиятында безнең тарихыбызны кабат күнелдән үткәрерлек әсәрләр тууга этәргеч бирер дип ышанийк. Барлык милли әдәбиятлар да очраша торган заман каршылыклары безне яңа үсеш юллары эзләүгә юнәлтә. Казакъстан әдәбияты белән башка төрки халыклар әдәбиятларының язмышы күп яклардан уртак бит.

– Осирис Законын, борынгы Мисырда беренче тапкыр яңгыраган актив игенчелек формуласын ачу – шул юлларның берсе. Казакъ телендә сөйләшүчеләр – бу белемнең варислары. Актив игенчелек Законы формуласының грамматик үсеш системасын ачу, аның кайчандыр Осирис Законын дөрес үтәүче күчмә халык телендә сакланып калуын ачыклау гыйльми дөнья өчен зур тетрәнү булачак.

...Мең еллар үткән, күчмә тормыш дәвам иткән, һәм халыклар игенчелек гасырларын онытканнар. Тормыш рәвеше үзгәргән һәм Osiris казакъ телендә кайчандыр Аллаһ исеме-формуласы белән белдерелгән мәгънәсен югалткан. Казакълар игенчелектән бизгәннәр һәм гасырлар буена сезонлы үсеп чыккан дала үсемлекләрен терлек азыгы буларак пассив файдалана башлаганнар. Шулай итеп, борынгы Мисырда беренче тапкыр ачкан материя һәм мәдәниятнең Бөөк хәрәкәтен югалтып, казакълар безнең заманга килеп житкәннәр.

Мәдәниятләрне якынайту үзгәренчә планнарында – бу көздә яңа фәнни дисциплина – осирология турында фикер алышуга багышланган халыкара конференция уздыру. Һәм бу фикер алышуны хәзер үк башларга уйлыйбыз.

– Рәхмәт Сезгә, Олжас әфәнде. Бу дискуссиядә Татарстан галимнәре дә актив катнашыр дип ышанам.

Сезнең интервью татар телендәге төп әдәби-публицистик һәм ижтимагый-сәясәи басма булган «Казан утлары» журналы укучыларына тәкъдим ителә. 100 елдан артык журнал укучыларны әдәби-мәдәни яңалыклар белән таныштыра, татар шагыйрьләренә генә түгел, төрки телле шагыйрьләренә һәм язучыларның әсәрләренә мәйданчык бирә.

«Казан утлары» укучыларына Сезнең теләкләрегез.

– Кайбер талантсыз сәясәтчеләр якынайта торган дөнья ахыры безне – бу жирдәге кешеләргә – канәгатьләнәдерми. Бер генә халыкны да, кешелекне дә. Чөнки бу – гомумән юкка чыгу. Безнең халыклар мондый финалга риза түгел. Без ижади тормышыбыз белән озак елларга һәм гасырларга лаек булдык.

Мин сезгә һәм бөтен кешелеккә киләчәккә юл формуласына иярүегезне теләм – узара бәйләлекне аңлау чорына юл ул.

Һәм ул, һичшиксез, киләчәк...

Барыгызга да һәм, әлбәттә, үземә сәләмәтлек теләм. Күп нәрсәгә өлгерергә кирәк. Ә укучыларга Осирис канунын үзләренчә үстерүләрен теләм: халыкларыбызга сыйфат ягыннан да, сан ягыннан да үсәргә ярдәм итәчәк яңа белемнәр булдырырга һәм күбәйтәргә язсын.

Әңгәмәдәш – филология фәннәре докторы Дания Заһидуллина.

НАСЫЙРИ ЯЗГАН УКУ ӘСБАПЛАРЫ

1873 елда татар-мөселманнар өчен дөньяви предметлардан аңлаешлы, сөйләм телендә язылган яңа дәреслекләр кирәклеген Н.И.Ильминский түбәндәгечә аңлата: «Мәгълүм булганча, мөселман халкының белемгә омтылышы көчле. Аларда мәктәп, ким дигәндә, башлангыч мәктәп, мәчет кебек үк һәр авылда булырга тиеш дип санала, һәм аның дини әһәмияте дә шундый ук: мәктәп салу – гыйбадәтханә салу кебек үк саваплы, балалар укыту үзгә гыйлем алу кебек үк Аллаһ каршында игелекле гамәл булып исәпләнә. Чөнки татар-мөселманнар бары тик дини белем ала, аларның мәктәпләрендә дә, мәдрәсә дип аталган югары уку йортларында да грамматика һәм мантийк кебек дөньяви предметлар да дини максатларга буйсындырылган. Шуңа да татарларда мәдрәсәләр бик күп. Мөселманнарның мәгарифе нигезендә Коръән теле, дин һәм фән теле буларак гарәп теле ята, татарлар өчен ул европалыларга классик телләр кебек үк мөһим; шуңа да аларның борынгы, гарәпчә, шактый кыскартып һәм схоластик рухта баян ителгән дәреслекләрен бөтен нечкәлекләре белән аңлар өчен аеруча тырышлык куярга кирәк. Шул сәбәпле, бик сәләтле мөселман балалары схоластикада үсешкә ирешә, үзләренчә галим-голәмә була. Мөселманнар азмы-күпме гарәп телендә сөйләшә, гарәп телендәгә китапларны укырга яраталар, татар китапларын бик өнәп бетермиләр».

Татар телендәгә басмаларга бәя биреп, Ильминский болай дип яза: «Бу соңгылары фәнни белем алмаган, хәрәф танырга өйрәнгәннәр өчен генә, аларның теле татарча, гарәпчә, фарсыча, төрекчә, Урта Азия һ.б. халыклар телләренә кушылмасыннан гыйбарәт – китап кайсы чыганактан алынса, шул телгә якынырак була, чөнки татар телендә язылган үзгәчәлекле китаплар юк диярлек, шуның өстенә мөселманнар әдәби жәһәттән чиста жирле телдәгә китапларны бәйләп тә бетермиләр. Шул рәвешле, фән һәм әдәбият татарларның күңелен һәм халыкның фикерен, әгәр шулай әйтергә яраса, чит күкләр астына, ислам хакимлек иткән якка борып жиберә» (*Ильминский Н. Новые учебные руководства для татар магометан г. Радлова // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Т. CLXVII. – С.370-371*).

Реформалар чорында татарлар өчен татар телендә китаплар төзеп бастыру К.Насыйри һәм В.Радловның зур казанышы була.

1872 елда татар телендә В.В.Радловның «Белек. Балалар укыр өчен чыгарылган китап» дигән хрестоматиясә дөнья күрә. Тагын бер елдан соң аның арифметикадан кайсыбер сүзләре русча язылган «Хисабылык» дәреслегә басылып чыга. Бу китапны Казан татар укытучылар мәктәбендә укучылар рус телендә язылган алгебра дәреслегә укыганда куллана торган була (*Ильминский Н. Курс.хезмәт. Б.370*).

Шул ук 1873 елда В.В.Радлов «Грамматика русского языка, составленная для татар Восточной России. Часть 1. Этимология» дәреслеген бастырып чыгара. Ул мәдрәсә шәкертләренә атап төзелә һәм татарларны уку-укытуда рус теленнән беренче дәреслек була, рус телен чит тел буларак укыту методикасына нигезләнә (китап ике телдә язылган, әмма өстенлек рус теленә бирелгән)

(Закирова Л.Н. Василий Васильевич Радлов: казанский период деятельности: Монография. – Казань: Ихлас, 2013. – С.83).

Н.И.Ильминский 1873 елда Радлов дәрәсләкләренә язган бәяләмәсендә аларның кайберләрен автор турыдан-туры үзе төзегән, ә кайберләре аның житектеләгендә яки аның кушуы буенча эшләнгән дип ассызыклай. Рецензент тюрколог инспекторның хезмәтләрен югары бәяли: «Китаплар халык сөйләшә торган татар телендә язылган, гарәп алынмалары бик күп түгел, булганнары да – мөселманнар арасында киң таралган сүзләр, шуның өстенә, орфографиясе дөрес, ә жирле халык телендә әйтелгәнчә түгел; алфавит бу китапларга Казан янәшәсендәге губерналардагы мөселман авылларында гына түгел, ә ерак Себердә таралу мөмкинлегә бирә; бу китапларны укучылар даирәсе киң булырга тиеш» (Ильминский Н. Күрс.хезмәт. Б.371-372).

В.В.Радлов 1874 елда «Учебная книга географии на русском и татарском языках. Выпуск первый. Наша планетная система» дигән китапны тәржемә итеп бастырып чыгара. Инспектор шулай ук «Начальная геометрия. Часть I. Планиметрия» (1875) һәм «Учебная книга географии. Часть II. Поверхность земного шара» (1878) исемле дәрәсләкләрен дә нәшер итә. 1876 елда басмага «Первая печатная книга» («Белек» татар хрестоматиясенә русчага тәржемәсе) һәм география дәрәсләгенә икенче басмасын да эзәрли (Закирова Л.Н. Күрс. хезмәт. Б.79, 80).

В.В.Радлов белән янәшә бу өлкәдә актив эшчәнлек алып барган Насыйри хезмәтләренә татар-мөселман жәмәгатьчеләге өчен ижтимагый әһәмиятле ассызыклар, шуны билгеләп үтү мәслихәт: әлегә басмалар милли мәктәптә дөньяви предметларны туган телдә укыр өчен төзелгән беренче дәрәсләкләр була. Аларның күпчелеге компилятив характерда, рус телле фәнни-популяр әдәбияттан алынган, кайсыберләрен төзегәндә гарәп телендәге чыганаclar да кулланылган. Икенче төрле әйткәндә, бу китаплар шәкертләргә башлыча Европа фәне һәм техникасының казанышлары, өлешчә Шәрәк әдәбияты үрнәкләре белән таныштыру вазифасын үтәгән. Хикмәт шунда: XIX гасырның соңгы чирегенә кадәр рус гимназияләрендә дә дәрәсләкләргә зур өлешчә чит телләрдән тәржемә ителгән була. Аерым алганда, «1876 елга кадәр чит илләр дәрәсләкләреннән туры тәржемәләр, шулай ук география дәрәсләкләрендә компиляцияләр бик еш очрый» (Баранский Н.Н. Исторический обзор учебников географии (1876-1934). – М.: Географгиз, 1954. – С.178).

Насыйри дәрәсләкләре Европа стандартлары буенча төзелгән: аларда титул бит, «кереш сүз» һәм бүлекләр аерылган; төп терминнар, кагыйдә буларак, татар теленә тәржемә ителеп күрсәтелгән, кайчагында укучылар өчен сораулыclar да урнаштырылган. Бу компонентлар арасында «кереш сүз» аеруча зур роль уйный: анда өйрәнелә торган предмет турында күзаллау бирелә, аның теоретик һәм практик әһәмияте аңлатыла. Кайбер очракларда Насыйри укучылар өчен киңәш-тәкъдимнәр урнаштыра, бу, күпчелек татар укучыларының үзлегеннән өйрәнүчеләр булуын исәпкә алганда, аеруча мөһим.

Кайбер дәрәсләкләргә төзүдә Насыйри беренче була. Әйтик, татар телендәге география дәрәсләкләре арасында беренче методик рекомендацияләр «Истиляхәтә жәгърафи» (1890) китабында урын ала (Хайруллина Н.Л. Развитие учебной литературы для татарских школ дореволюционного периода (вторая половина XIX – начало XX вв.): Дисс. ... канд. пед. наук. – Казань, 1986. – С.145).

Я.И.Ханбиков күзәтүләренә караганда, Насыйри дәрәсләкләргә түбәндәге таләпләргә куйган:

1. Һәр уку предметының махсус дәреслеге булырга тиеш.
2. Анда бу предметка билгеләмә, аны өйрәнүнең теоретик һәм практик аһәмияте курсның төп эчтәлегә һәм мөһим идеяләре белән таныштыру сорала.
3. Дәреслекнең эчтәлегә текстларының өслүбе белән дә, фәнни материалның эчтәлегә ягыннан да балаларның яшенә туры китерелеп, аңлаешлы итеп төзелү шарт.
4. Дәреслек баланың фикерләвен үстерүгә юнәлтелгән булу, анда акыл эшчәнлеген үстерә, зирәклекне, мөстәкыйльлекне һәм инициатива күрсәтүне таләп итә торган биремнәр урнаштырылу сорала.
5. Басылып чыкканчы, ул мәктәптә сынау узарга, алдагы басмаларда исә өстәмәләр белән тулыландырылырга тиеш (*Ханбиков Я.И. Из истории педагогической мысли татарского народа. – Казань: Татар. кн. издательство, 1967. – С.202*).

Укыту өчен текстларны тәржемә иткәндә, К.Насыйри материалларны гомумиләштерү дигән принципка таянып сайлай, ягъни курсның һәрбер темасына төп һәм үзара бәйләнештә булган фактларны туплай. Укучыга уңайлылык кагыйдәсен күздә тотып, дәреслекләргә төзегәндә аңлаешлы да булсын, шул ук вакытта югары фәнни дәрәжәсә дә саклансын дип тырыша. Моның өчен үзенчәлекле алымнар куллана, мәсәлән, материалны жанландыру, укучыны кызыксындыру өчен текстка конкрет мисаллар кертәп жибәрә (*Хайруллина Н.Л. Курс.хезмәт. Б.132-133*).

Аның 1877 елга кадәр төзелгән дәреслекләре Казан рухани семинариясендә, рус-татар мәктәбендә һәм мәдрәсәләр каршындагы рус классларында кулланыла.

1870 нче еллар ахырында бастырылган дәреслекләргә ике-биш кешелек төркемнәрдә яки бер балага дәрес биргәндә сынау уза. 1880–1890 нчы елларда Насыйри үз дәреслекләрен укучы яшьләр белән эшләү тәҗрибәсенә нигезләнеп төзи. Зур булмаган төркемнәр белән эшләгәндә, мөгаллим шәкертләренә белемнәрен тикшерергә дә, һәркайсы белән аерым шөгыльләнәргә дә өлгәргә, бу исә нәтиҗәлекле арттыра. Болар уку материалының күләменә дә йогынты асагандыр дип уйлыйбыз.

Татар теле дәреслекләре һәм уку өчен китаплар

Насыйри традицион мәктәпләрдә туган телне үзләштерүне мәҗбүри дип санаган, ул башка телләргә өйрәнүгә нигез булырга тиеш дигән фикердә булган. Алдарак әйтелгәнчә, шәкерт М.Укмасы белән икәүдән-икәү сөйләшкәндә, ул: «Туган телне өйрәнәргә кирәк. Туган телне белми торып, гарәп теле кагыйдәләрен өйрәнү – көлке дә, мөмкин дә түгел», – дип асызыклаган (*Миргазиз Укмасы. Каюм абзый Насыйри // Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль-биографик җыентык/ төз. Р.Ф.Исламов. – Казан: Жыен, 2017. – Б.512*).

«Әхлак рисаләсе»ндә мөгаллим туган телдә сөйләшү кагыйдәләре тәкъдим итә: сүзләргә аңлаешлы итеп әйт; сөйләшкәндә ашыкма, бер сүз икенче сүзгә кушылып китмәсен, тыңлаучы кешегә сине аңлау җиңел булсын; озын гыйбарәләр белән сөйләшмә, фикер-теләгенңе кыска итеп жиктер (*Ханбиков Я.И. Курс.хезмәт. Б.184*).

К.Д.Ушинский кебек үк, татар мәгърифәтчәсе дә туган телне халык массаларына мәгърифәт тарату чарасы итеп күрә; халыкның һәр катламы өчен белемгә юл дип санып (Галиахметов И.Р. Влияние идей К.Д.Ушинского

на взгляды и деятельность татарских просветителей и педагогов второй половины XIX – начала XX века: Дисс.... канд. пед наук. – Казань, 1993. – С.80). Шулай ук вакытта, мөселман буларак, Ушинский тәгълиматының дини өлешен төшереп калдыра, халыкчанлыкның башка якларына басым ясый.

Казан рухани семинариясендә укытканда, Насыйри, Ушинскийның «Туган тел һәм хрестоматия» китабына нигезләнеп, балаларга уку өчен «Буш вакытларда укырга сүзләр. Берничә төрле нәрсәләр хакында» (12 бит) китабын төзи. 1867 елның 17 ноябрендә Насыйри семинария житәкчелегенә үзен хрестоматиясен бастырып чыгаруны сорап гариза яза. Казан рухани академиясе идарәсе эгъзаларының берсе, аның хезмәтенә уңышлы якларын билгеләп, Н.И.Ильминскийга болай дип хәбәр итә: «Хрестоматиянең эчтәлегенә килгәндә, аның яраклы булуын шулай да раслый: К.Насыйров хрестоматиясендә урын алган мәкаләләр Ушинскийның «Балалар дөньясы һәм хрестоматия» дигән билгеле китабыннан сайлап алынган, ул китап исә Халык мәгариф министрлыгы күрсәтмәсе белән гимназияләренә беренче сыйныфларында рус телен өйрәнгәндә кулланыла, димәк, К.Насыйровның хрестоматиясе эчтәлегенә ягыннан зыянсыз гына түгел, ә училище укучылары өчен бик файдалы да» (Өземтә ал.: Шарафутдинов З.Т., Ханбиков Я.И. История педагогики Татарстана: учебное пособие для педагогических учебных заведений. – Казань: Казанский государственный педагогический университет, 1998. – С.30).

Материалны тәржемә иткәндә, үзен педагогик тәҗрибәсенә таянып, ул аны бүлгән яки өстәмәләр керткән. Китапта фәнни-популяр мәгълүматлар гына файдаланылган, берничә бүлектә әйләнә-тирә дөнья (Җир шарының магнит кыры, һава, һаваның физик сыйфатлары, жылылык тәсирендә предметларның киңәюе, һава насосы, һава шары, градусник, су, яңгыр) турында баян иткән. Шулай ук нәсыйхәт бергән кыска хикәяләр дә урнаштырган.

Мөгаллим 1867 елда китапның икенче басмасын да әзерли, ул берничә тапкыр зурайтылып (87 бит) нәшер ителә.

XX гасыр башында «Буш вакыт...» китабы жәдид мәктәпләрдә популяр була. 1909 елда «Балалар китапханәсеннән» сериясе кысаларында «Мәгариф» нәшрияты Казанда аны дүрт өлештә уку өчен хрестоматия буларак бастырып чыгара (Каюм Насыйриның басылып чыккан хезмәтләре // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. Ике томда. Икенче том. – Казан, 1975. – Б.290).

Шулай ук хрестоматия сыйфатында аның әхлак тәрбиясе буенча «Тәрбия китабы» һәм «Әхлак рисаләсе» китаплары да кулланылышта йөри. 1911 һәм 1913 елларда Казанның «Өмет» нәшрияты «Әхлак рисаләсе»н дәрәҗәле сыйфатында татар башлангыч (ибтидаи) мәктәпләре өчен кабат бастыра (Каюм Насыйриның басылып чыккан хезмәтләре // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. Ике томда. Икенче том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – Б.295).

Насыйри әхлак тәрбиясенә кагылышлы текстларны язу күнекмәләрен ныгыту өчен кулланырга, көн саен берәр кагыйдәне күчереп язарга тәкдим итә (Насыйри К. Балаларга тәгълим бирмәк // Каюм Насыри. Сайланма әсәрләр. Ике томда. Икенче том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – Б.101).

Кече сыйныфларда уку өчен китап төзү тәҗрибәсе Насыйриның өлкәннәр дә, балалар да укый торган «Кырык бакча», «Кабуснамә», «Фәвакиһ әл-жөләса фи-л әдәбият» кебек хезмәтләрендә үстөрелә, уку йортлары өчен төзелмәсә дә, алар, уку китаплары буларак, мәктәпләрдә һәм рәшди мәдрәсәләрдә кулланыла.

Насыйри туган телдә укырга өйрәтә торган 20 битлек «Ижек. Ибтидан сәбийкка шөруг кылучы балаларга ижек танымак өчен бер тәгълимдер» әсбабын 1895 елда нәшер итә.

Үзе исән чагында 26 битлек булып басылып чыккан соңгы «Иршад әл-һибә илә тәгълим әлифба. Балаларны ижеккә төшендермәк өчен гадәткә кадим үзрә бер тәгълимдер» (1901) китабының ижекләп уку әлифбасы булуы да символик мәгънәгә ия (*Рәхим Г. Насыйриның тәрҗемәи халенә гыйлава // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар = Духовное наследие: поиски и открытия / редкол.: И.Г.Гомаров (проект җит. һәм җавап. мөх.), З.З.Рәмиев, А.М.Ахунов; төзүчеләр: Л.Ш.Гарипова, Г.М.Ханнанова. – Казан: ТӘҺСИ, 2020. – Б.87*).

Кызганыч, К.Насыйриның әлеге уку әсбаплары бүгенге көнгә кадәр татарча укырга өйрәтүчеләр һәм әлифбалар тарихын өйрәнүче белгечләр игътибарыннан читтә кала килә; аларның өстен, кызыклы яклары, шулай ук башка шундый басмалар белән чагыштырганда житешсезлекләре аерып билгеләнмәгән.

1892 елда Насыйри татар теле стилистикасы буенча «Кавагыйде китабәт, ягъни тасниф вә имля кагыйдәләрен бәян кыйлучы бер яңа фәндер» (1892) дигән китап бастырып чыгара, ул матур сөйләү һәм язу кагыйдәләренә багышланган була.

Арифметика һәм геометрия дәреслекләре

Нәзари һәм гамәли белемнәр үзләштерү өчен дәреслекләр һәм кулланмалар төзегәндә, мәгърифәтче татар телендә фәнни төшенчәләр эшләү мәсьәләсен хәл итүгә алына һәм милли мәктәпләр өчен фәнни-әдәби тел булдыруда новаторга әйләнә.

1851–1896 еллар аралыгында арифметикадан төрки-татар телендә 9 дәреслек басылып чыга (Хәйруллина Н.Л. Күрс.хезмәт. Б.149). Белгечләр фикеренчә, аларның икесе – 1873 елда В.В.Радлов һәм К.Насыйриның татар телендәге күпсанлы мисалларга нигезләнгән математика дәреслекләре – гарәп телендәге практик биремнәре аз булган дәреслекләрдән аерылып тора.

Әлеге ике дәреслекне бер-берсенә каршы куймыйча гына, алар арасындагы аермаларны барлап китик. В.В.Радлов арифметик терминнарны рус телендә рус хәрәфләре белән язган, шулай ук татар телендә яки гомумбилгеле гарәп сүзләреннән ясалган яңа төшенчәләр дә биреп, гарәп телендәге терминнарны җәя эчендә күрсәткән. Н.И.Ильминский шуңа күрә В.В.Радловны рус алфавитын куллануда гаепли, чөнки бу болай да җиңел булмаган уку материалын үзләштерүне тагын да катлауландыра (*Ильминский Н. Новые учебные руководства для татар магометан г.Радлова. – С.372, 374*).

52 битлек «Хисабылык» дәреслегендә Насыйри гарәп терминнары урынына татар сүзләрен мөмкин кадәр киңрәк кулланырга тырыша. Кереш сүзендә болай дип яза: «Бу хисабылык дигәнәмең бертөрле гыйлемлеккә белгәч, кара хисап белән хисаплап чыгарып булмый торган саннарның хисабына чыгарга мөмкин буладыр. Әмма шут (счѣт) булса, шут белән дә кайсының хисабына чыгалар. Кайвакытта шут һәм булмый, шут булса да, кайберсенәң хисабына чыгуы читен буладыр. Гыйльме хисап белергә кирәк...» (*Насыйри К. «Хисабылык» дәреслегенәң сүз башыннан // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. Икенче том. – Казан, 1975. – Б.87*).

Үзенәң дәреслегендә Насыйри беренче тапкыр арифметиканың дүрт гамәле өчен татарча терминнар кертә: «сан» (гарәпчә «исме гадәд»), «жыю» – кушу

(гарәпчә – «жәмгы»), «аеру» – алу (гарәпчә – «тәфрикъ»), «сугу» – тапкырлау (гарәпчә – «зарб»), «бүлү» (гарәпчә – «тәкъсим»), шулай ук «киметү саны», «алынган сан», «сан чыгышы», «калдык», «бүленәсе сан», «бүлгеч сан», «пай», «үлчәү саны», «үлчәү саннарын ваклау» һ.б. шундыйлардан (*Насыйри К. «Хисаблык» дәреслегенең сүз башыннан // Каюм Насыйри. Сайланма әсәрләр. Ике томда. Икенче том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – Б.87-88*). Күрүебезчә, Насыйри чиста татарча төшенчәләргә йөз тоткан. Шунысын да игътибарга алып үтик: тәкъдим ителгән математик төшенчәләрдән хәзерге татар теленә «сан», «жыю», «аеру», «бүлү» һ.б. сүзләр кереп калган.

«Арифметик мәгълүматны язу өслүбе системалылыгы һәм кыскалыгы белән аерылып тора. Һәр бүлек башында текстта кулланылган төшенчәләр, гамәл билгеләре һәм төрле терминнарның мәгънәсен ачыклаучы билгеләмәләр урнаштырыла. Арифметик материалны сайлап алганда, белем бирүнең аерымы алымнарын эшләгәндә һәм анализлаганда, Насыйри һәрвакыт конкреттан абстрактка алып бара торган аңлаешлы бәян итү, аңлы үзләштерү максатына ирешү өчен укучылар тарафыннан алынган белемнәргә гамәлдә куллану һәм тикшерү кебек методик алымнардан файдалана. Күп урынлы саннар белән таныштырганнан соң, автор кушу, алу һәм бүлү кагыйдәләрен аерым-аерым тәфсилләп аңлата, аларны катлаулана барган мисаллар белән ныгыту мөмкинлегенә дә бирә», – дип билгели Р.З.Фәхретдинов (*Фахрутдинов Р.З. Күрс. хезмәт. Б.91-92*).

Дәреслек ахырындагы фикерләү үсеше өчен тәгаенлэнгән 126 мисалның күпчелеген Насыйри жирле мәданияттән алган, шулай да беркадәр «русча»сы да бар. Әйтик, киң билгеле: бүре, кәжә һәм кәбестә, бер каз һәм каз көтүе һәм бер-берсеннән берәр сарык сораган ике көтүче турындагы рус мәсьәләләре – шундыйлардан.

Насыйриниң укуту барышында дәреслекләрен камилләштереп, тулыландырып, өстәмәләр кертеп, яңадан бастырып чыгаруга зур игътибар бирүен дә билгеләргә кирәк. Арифметика дәресләрендә 1873 елгы дәреслеге белән укуытканда, Насыйри һәр яңа дәрескә берничә мәсьәлә эзерли торган була. Алар биш йөзгә якынлашкан, 1899 елда «Хисаблык» дәреслегенең икенче басмасын 85 битле итеп, 1200 данә тираж белән бастырып чыгара.

Бу дәреслекне Н.Ф.Катанов югары бәяли: «Бу татарча китап иске гарәпчәдә түгел, ә яңача, европача итеп, жиңел аңлашыла торган телдә язылган. [...] Терминнары шактый уңышлы уйлап табылган, алар тамырлары татарча булган сүзләрдән алынып, моңа кадәр дәреслекләрдә урын алган борынгы гарәп телендәге бөтенләй аңлашылмый торган гыйбарәләргә алмаштырып киләләр. Гомумән, К.Насыйри дәреслеге татар педагогикасында файдалы һәм игътибарга лаеклы яңалык булып тора» (*Катанов Н.Ф. Хисаблык (числительница или арифметика) // Деятель. – 1900. – №6-7. – С.337*).

Белгечләр фикеренчә, Насыйриниң арифметика дәреслекләрен башлангыч мәктәпләр өчен методик әсбаплар итеп санарга кирәк (*Фахрутдинов Р.З. Күрс. хезмәт. Б.96*).

Насыйриниң методист буларак эшчәнлеген ассызыклар өчен, «Арифметика яки арифметика курсы» дигән кулъязмасын искә алу да җитә. Аның беренче битендә дәреслекнең укутучыларга аталуы, 1871 елда И.И.Паульсонның Мәскәүдә чыккан китабына охшатып эзерләнүе әйтелә. Хезмәттә дәресләр алып бару планы жентекләп эшлэнгән (аерым дәресләргә бүленмәгән). Мәсьәләләр өчен материал булып балаларны әйләндереп алган мохит һәм предметлар хезмәт итә. Материал дәресләргә укутучының укучылар белән

әңгәмәсе формасында күрсәтмәлелек чараларын кулланып оештырырлык итеп урнаштырылган. Хезмәтнең бер өлеше – 1 сыйныф укучылары өчен арифметика дәреслеген – беренче дистәлеккә кергән саннарға багышланган. Соңгы өлеше башлангыч мәктәпнең башка сыйныфларына исәпләнгән (*Беркутов В. К. Насыйриның математик кулъязмалары // Совет мәктәбе. – 1969. – №5. – Б.56-58*).

1878 елда Насыйри «Һәндәсә мәсьәләләре» («Геометрия мәсьәләләре») дәреслеген төзи. Ул иллюстрацияләргә бай, әмма хезмәт кулъязмада гына калган. Әлеге дәреслекнең асыл нөсхәсе (оригиналы) гарәп телендә язылган була (*Гали М. Каюм Насыйриның кулъязма мирасы // Каюм Насыйри. 1825-1945. Тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары / җаваплы редактор Ш.А.Рамазанов. – Казан: Татгосиздат, 1948. – Б.123*).

Аның нигезендә 1895 елда Насыйри 87 битлек «Истиляхате гыйльме һәндәсә» («Геометрия фәне терминнары») китабын нәшер итә. Ул «жиңеләйтелгән» һәм популяр характерда. Педагог кереш сүзендә, уку-укыту предметына һәм бурычларына төгәллек кертә, ачык пространство, геометрик жисем, күләм, чик, яссылык, сызык, нокта, туры сызык, кык сызык, сынык сызык, ара, әйләнә, түгәрәк, дуга, почмак, өчпочмакның нәрсә булуын белергә кирәклеке искәртә. Автор шулай ук геометриядә кулланыла торган әсбапларны да билгеләп үтә: «масштаб, транспортир, циркуль, ватерпас, линейка, астролябия, бинокль, аркан, чылбыр, колач (сажин), эккер һәм өчаяк» (*Фахрутдинов Р.З. Курс. хезмәт. Б.98*).

Дәреслекнең керешендә «зурлык» төшенчәсенә аңлатма бирелә, «куб» төшенчәсә карала, «зурлык», «геометрия предметы» һәм «геометрик жисем» төшенчәләренә билгеләмәләр бар. Дәреслек 9 бүлектән гыйбарәт («Туры сызык турында», «Параллель сызыklar», «Өчпочмаклар һәм почмаклар» (бүлекчәләр: «Өчпочмакның тигезлеген», «Өчпочмакларның әһәмияте һәм файдасы»), «Түгәрәк», «Шарның һәм түгәрәк предметларның калыңлыгы» һ.б.), текст ахырында 89 сызым һәм рәсем китерелә (*Беркутов В.М. Развитие математического образования болгаро-татар. – Казань: Издательство «Дом печати», 1997. – С.122, 124*).

География дәреслекләре

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: Насыйри үзенә хезмәтләрен цензордан рөхсәт алу белән үк нәшер итә алмаган. Мәсәлән, Гарәп ярымутравына багышланган «Ысулы җәгърәфияи кәбир» дәреслегенә өченчә өлешен бастыруга 1879, 1881 һәм 1898 елларда рөхсәт бирелсә дә, китап 1899 елда гына дөнья күргән.

Насыйри, шулай ук, географик атлас төзегән була, әмма ул 1885 елгы янгында юкка чыккан (*Гали М. Курс. хезмәт. Б.123*).

Насыйри балаларның фикерләү үсешендә географиянең әһәмияте зур дип санаган. «Әгәр кеше үзе тора торган өйнең тышкы төзелешенә тирә-юнен, чикләрен һәм күршеләрен белмәсә, өй эчендәге ишекләре, бүлмәләре һәм башка кирәк урыннары белән таныш булмаса, ул кешене кем гаеп итмәс. Шуның шикелле үк, гыйлемнәренә иң яхшысы булган җәгърәфия фәненә эшнә булмаган кешеләргә дә бик нык гаепләргә кирәк», – ди ул «Истиляхате җәгърәфияи» дәреслегенә кереш сүзендә (*Насыйри К. «Истиляхате җәгърәфия» китабыннан // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 басмасы. Казан, 1956. – Б.96*).

Насыйрига бу өлкәдә дә татар телендәге географик терминнар проблемасын яңача хәл итәргә туры килә. Дәрәсләрендә ул үзә төзегән контурлы карталарны киң куллана.

«Истиляхате жәгърәфия» дәрәслеген әзерләгәндә, Насыйри Ободовскийның 1856 елда чыккан китабына таяна. Ихтимал, моңа реформаларга кадәр чор дәрәсләкләрендә этнографик элементка чагыштырмача зур игътибар бирүе йогынты ясагандыр: аларда сословиеләргә, сыйныфларга һәм һөнәргә карамыйча, халыкларга характеристика бирелә, бу исә материалны жанландырып жибәрә (*Баранский Н.Н. Күрс.хезмәт. Б.31*). Ободовский дәрәслегендә 4 меңгә якын термин бар. Насыйри исә үзенең дәрәслегенә төп терминнарны гына сайлап ала, балалар өчен артык әһәмиятле булмаганның төшереп калдыра.

Мәгърифәтче төзегән география дәрәсләкләренең тагын бер яңалыгы иллюстрация материалларын кулланудан гыйбарәт. Рус уку йортларында укытыла торган география дәрәсләкләре белән бер үк вакытта диярлек татар педагоглары да дәрәсләкләренә рәсемнәр урнаштыра башлый. Иллюстрацияләр белән бизәлгән беренче география дәрәсле 1886 елда И.Ишморатов тарафыннан «Жәгърәфия риязи» («Математик география») исем белән нәшер ителә, анда 9 рәсем урнаштырылган була. 1890 елда 28 иллюстрация белән К.Насыйринның «Истиляхате жәгърәфия»се, 1899 елда 23 иллюстрация белән Ш.Рәхмәтуллинның «Жәгърәфияи гомуми» («Гомуми география») дәрәсләкләре дөнья күрә (*Хайруллина Н.Л. Күрс. хезмәт. Б.135*).

«Истиляхате жәгърәфия»дә Насыйри глобус, планетаның ике ярымшары рәсемен урнаштыра. Географик объектларның (таулар, вулканнар («ут тавы», «сүнгән ут тавы»), утрау, ярымутрау («ярты атау») һ.б.) схематик рәсемнәрен дә файдалана, чөнки аларны тасвирлар өчен шактый киң билгеләмә кирәк булып иде. Рәсемнәр ярдәмендә баланың аңында бу географик объектлар турында бөтенлекле күзаллау формалаша. Шулай ук төбәкнең төп географик объектлары белән сурәт ярдәмендә таныштыру омтылышы да күзәтелә. Аерым алганда, Кара һәм Өстөрхан (Каспий) диңгезләренең схематик рәсемнәре, Каспийга Идел белән Жәек елгаларының кою схемалары һ.б. китерелгән (*Габделкаюм Габделнасыр улы. Истиляхате жәгърәфия. Казан, 1890. – Б.7-17*).

К.Насыйри татар мөгаллимнәреннән беренче булып Жир шары төбәкләренә багышланган дәрәсләкләр сериясен бастырып чыгара: «Ысулы жәгърәфияи кәбир» өч өлештән гыйбарәт: 1894 елда – «Азия кыйтгасы» (206 бит), 1898 елда – «Африка кыйтгасы» (200 бит), 1899 елда – «Ысули жәзирәт әл-гарәп, ягъни Гарәбстан, Шам вә Гыйрак мәмләкәтләре хакында жәгърәфия фәнендин тәварих кадимиясене мөштәмил бер рисаләдер» (138 бит). Бу сериядән дүртенче китап Россия географиясенә багышлана, ул нәшер ителмичә кала, кулъязмасы мәгърифәтченең архивында саклана (*Гали М. Күрс. хезмәт. – Б.122*).

Рус гимназияләрендә кулланыла торган дәрәсләкләрдән аермалы буларак, Насыйри ислам барлыкка килгән төбәккә – Гарәп ярымутравына махсус китап багышлый. Бу басманың татар мәктәпләрендә мөселман дине тарихын өйрәнүче шәкертләргә ярдәм буларак әзерләнүе шик уятмый (*Хайруллина Н.Л. Күрс. хезмәт. Б.162*).

Әлеге сериядәге китапларын язганда үрнәк буларак, Насыйри А.Ободовский, Ф.Соколов, Я.Кузнецов, Я.Чертков, В.Корнилов, А.Разин хезмәтләренә мөрәжәгать итә. Аларны тирәннән эшкәртеп, Насыйри оригиналь дәрәсләкләр төзи. Азия томын төзегәндә, мәсәлән, ул көнчыгыш авторларына мөрәжәгать

итә (Рофага әфәнденең «Тәғрибаты шафия»се, Чәләбинең «Жиһаннамә»се, Әхмәт Халидинең «Жәғрәфия кәбир»е, имам Сөютыйның «Хөсне мохазара»сы, «Төхфәт әл-кәрам»ы).

1922 елда «Ысуле жәғрәфияи кәбир»не фәнни күзлектән бәяләп, Г.Гобәйдуллин андагы жирле халыкларның этнографиясе һәм төбәк тарихы буенча мәғълүмат байлыгын билгели, кайбер урыннарына төзәтмәләр керткәндә, яңа заман мәктәпләре өчен яңадан бастырып чыгарырга була дип билгели. «Социомәдәни ноктадан караганда, – ди Гобәйдуллин, – Насыйри милли мәдәният кирәк дигән идеяне үткәрә, милли мәдәниятсез бер халык та яхшы, лаеклы тормыш кора алмый ди һәм сүзләренең дәрәжәсиз раслар өчен аның түбәндәге сүзләрен китерә: ислам тәрәккыяткә һәм мәдәнияткә каршы түгел. Моңы тарих күрсәтә. Димәк, татарлар үз мәдәниятләрен үстерү юлына басарга тиешләр» (*Гобәйдуллин Г. Каюм Насыйриниң гыйльми-тәғлимәти хезмәтләре // Каюм Насыйри мәжмугасы. Вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыгарыла. – Казан, 1922. – Б.93*).

Насыйриниң Россия күләмендә югары бәягә лаек яңалыклары сыйфатында Гобәйдуллин әлеге хезмәтнең икенче өлешендә (Африка) Мисыр турында мәғълүмат урнаштыруын һәм шул рәвешле Көнчыгышта нәкъ менә шушы төбәккә беренчел дәрәжәдәге игътибар бирусен күрсәтә (*Гобәйдуллин Г. Каюм Насыйри чын гыйлем-фән бабында // Каюм Насыйри мәжмугасы. Вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыгарыла. – Казан, 1922. – Б.149*).

Насыйри уку-укыту практикасына кертәп жибәргән «коры жир», «атау», «ярыматау», «муен», «бугаз», «тамак», «чүлләр», «киңлек» һәм башка терминнар татар теленең фәнни терминологиясенә урнашып калган (*Хәйруллина Н. К.Насыйри – география дәрәслекләре авторы // Совет мәктәбе. – 1982. – №11 (591). – Б.56-57*). Уку материалын шәкертләр жинелрәк аңласын өчен, методист татар атамалары янында аларның гарәп телендәге вариантларын да китергән.

1851 елдан 1896 елга кадәр географиядән татар телендә 6 дәрәслек нәшер ителгән (*Хәйруллина Н.Л. Күрс. хезмәт. Б.149*). Бу исә жәдид уку йортларында һәм мөселманнар арасында әйләнә-тирә турында белемнәр таратуның мөһим исәпләнүен күрсәтә.

Каллиграфик язу осталыгына ия булган К.Насыйри рәсемнәрне дә матур ясый торган була, ул бу сәләтен географик һәм сәяси карталар ясаганда оста куллана: 1878 ел календаренда – Жир шарының көнчыгыш өлеше һәм Россиянең Европа өлеше картасын, 1881 ел календаренда 40х40 см үлчәмдә Казан губернасының ике төсле картасын бастырып чыгара.

1884 һәм 1897 елгы календарьларда кыйбла юнәлешен билгеләү өчен схемалар урын алган. Моннан тыш, 1876 елда ул Казан татар укытучылар мәктәбе укучылары өчен Жирнең ярымшарлары һәм дөньяның биш кыйтгасы картасын эшләп бирә.

Йомгаклап, түбәндәгеләрне әйтергә кирәк: дөньяви фәннәрдән К.Насыйри төзегән дәрәслекләрнең уку-методик әһәмияте гаять зур була. Ул чордагы татар мәктәпләрендә укытучылар һәм уку-программалары булмавын исәпкә алганда, аларның кыйммәте тагын да арта.

Дару үләннәре турында кулланма-белешмәлек

Махсус медицина белеме булмаса да, Насыйри дусларының үтенече белән «Һәвасы нәбатат дәвайят, ягъни тыйбта мөстәгъмәл нәбатат вә үләннәрнең

хасиятене баян кылур» («Дәвалау өчен яраклы, ягъни медицинада кулланыла торган үсемлекләр һәм үләннәр белән таныштыру») дигән кулланма-белешмәлек төзү эшенә керешә. Ул медицинага караган өр-яңа әдәбиятны өйрәнә һәм фармацевтикадан ике хезмәткә нигезләнеп, 1885 елда 144 битлек китап бастырып чыгара.

Китабының кереш сүзендә автор дәвалану өчен туган якта үсә торган үсемлек һәм үләннәргә кулланырга өнди, алар чит ил даруларыннан калышмый дип ассызыклай; дару үләннәренң тамырларын, яфракларын, сабакларын, чәчәкләрен, орлыкларын һәм жимешләрен, агачларның бөрә һәм кайрыларын жыю вакыты, шулай ук аларны саклау серләрен аңлата.

Укучыны дару үләннәре дөньясына әкреләп алып кереп, Насыйри үләннәргә 10 төркемгә бүлә (уята, тынычландыра, бәвел, тир кудыра, авыртуны баса торган, эч катудан һәм эч китүдән һ.б.). Аннан соңгы бүлектә Насыйри халык арасында киң таралыш алган 11 чирнең тышкы билгеләрен тасвирлый (*Насыйри К. Гәвасы нәбатат // Мирас. – 1999. – №7-8. – Б.271–279*).

Үләннәр, яшелчәләр, жиләк-жимеш һәм агачларга багышланган бүлектә аларның гарәп һәм татар телендәге атамаларын, тасвирламаларын һәм үсә торган урыннарын күрсәтә, үсемлекнең кайсы өлеше нинди чирдән дәва булуы турында баян итә, хәтта кайберләреннән өй шартларында дару әзерләү рецептларын да бирә. Балның үсемлек нектарыннан ясалуына бәйле аны да шушы бүлектә кертә.

Китапның структурасы шактый катлаулы. Дару үләннәрен санап чыкканнан соң, Насыйри «Катлаулы составлы дару үләннәре» бүлеген урнаштыра, анда кайбер чирләрне дәвалау өчен 39 рецепт китерә (*Насыйри К. Гәвасы нәбатат // Мирас. – 1999. – №7-8. – Б.271-279; №9. – Б.126-151; №10. – Б.146-168*).

Аннан соң автор «Соңы» бүлегенә күчә. Бу бүлектә дару үләннәрен саклык белән кулланырга кирәклеке ассызыклай. Биредә Насыйри, зур хезмәт кертгән шушы китапны язып чыгуы белән горурланып, болай дип шәрехли: «Башкарган эшләрем, файдалы күп китаплар язып (алар белән галимнәр, укымышлылар һәм кызыксынучан әдипләр файдаланды) хезмәт итүемнән канәгатьлек кичергән хәлдә, мин – әдип фазыл (белемле, кешелекле) ән-Насыйри – күп мактаулар һәм теләктәшлек тапкан бу дәва китабымны башыннан ахырына кадәр сезгә юллайм. Һәм мин мөмкин булган кадәр борынгы табиблар турындагы белемнәрегезне киңәйтүем белән шатмын. Китапка бу илдә булган даруларның 4 телдәгә сүзлегә өстәлеп бирелде. Мөхәммәд пәйгамбәребез (Аллаһның аңа сәламнәре һәм ярлыкавы булсын): «гыйлем ике төрле була: бәдән гыйлеме һәм дин гыйлеме», – диде. Бу китаптан файдаланучыларга Аллаһ ярдәм бирсен. Мөхәммәт (аңа иминлек булсын): «Дәваланыгыз, дәвагыз бушка китмәс», – диде. Бу хезмәтем милләт өчен, милләт файдасы өчен. Кешеләргә шатлык һәм мәрхәмәт китерсен. Безнең иң яхшы хужабыз һәм иң яхшы ярдәмчез Мәхмүт Әкрәм (ягъни Мөхәммәт пәйгамбәр) әйткәнчә, «Адәмнәренң иң яхшысы – кешеләргә ярдәм иткәне» (*Насыйри К. Гәвасы нәбатат // Мирас. – 1999. – №10. – Б.169*). Хезмәтне язуга этәргән сәбәпләр шушы рәвешле тирән мәгънә белән шәрехләнә.

Китапта иң ахырдә диярлек 156 дару үләннән торган исемлек китерелә, һәркайсы янәшәсенә аларның төп дәвалау үзенчәлеге язылган. Иң соңгы материал булып 33 чирне дәвалый торган универсаль рецепт күрсәтелә, ул 76 үсемлекне кушып әзерләнә (*Насыйри К. Гәвасы нәбатат // Мирас. – 1999. – №10. – Б.169-173*).

Жир эшкөртү турында кулланма

1892 елда Насыйри кыр эшләрәнә багышланган 24 битлек «Зирагать гыйльме, ягъни иген икмәк вә ашлык чәчмәк, вә жимеш бакчалары яхъя кыйлмак бәянендә бер яңа фәндәр» дәрәсләген бастыра. Китапта жир эшкөртү буенча гап-гади кагыйдәләр урнаштырылган; кара туфракның ничек формалашуы кыскача аңлатылган, туфракның уңдырышлылыгында тирес һәм ашламаларның роле хакында әйтелгән, имана жирләрен тирес белән ашларга киңәш ителгән. Үсемлекләр өчен яктылык, һава, жылылык һәм туфракта дымлылыкның әһәмияте күрсәтелгән, аларның һәркайсы буенча автор кыскача белешмә биргән. Насыйри уңыш игенченең тырыш хезмәтенә, кырларны ашландыруга, орлыкларның селекциясенә һәм сортына һәм башка факторларга бәйлә дип билгеләп үтә (*Насыйри К. «Гыйльме зирагать» китабыннан // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 басмасы. – Казан, 1956. – Б.111-112*).

Гарәп теле дәрәсләге

Чит телле аудиториядә рус һәм татар телләрен уку методикасын яхшы белгән Насыйри 1893 елда сәүдәгәр С.Аитов утарында яшәгәндә малайлар төркемен укуга башлый дигән идек. Коръән телен өйрәтү өчен методик алымнарын мөгаллим «Кавагыйде лисане гарәб. Ягъни гыйльме сарыфтан вә гыйльме нәхүдән» («Гарәп теле кагыйдәләре. Ягъни морфология һәм синтаксис») исемле дәрәсләктә бәян итеп, 1896 елда 1200 данә тираж белән нәшер итә. Басмада гарәп теленең фарсы һәм гарәп телләрендә чыккан төрле грамматика дәрәсләкләреннән сайлап алынган материаллар тупланган. Грамматика терминнарын автор гарәп телендә дә аңлата. Икенче төрле әйткәндә, бу дәрәсләктәге уку материалын гарәп телен шактый яхшы белгән шәкертләр яки квалификацияле укытучы житәкчеләгендә генә үзләштерү мөмкин булган (*Катанов Н. Книга «кава'иди – лисани – 'араб» (правила арабского языка), составлена Абду'л-Каюмом Насыровым. Казань, 1896. Типография Университета. 74 страницы в 8 д.л. // Деятель. – 1897. – №2. – С.119-120*).

Ислам диненнән дәрәсләкләр

Алда әйтелгәнчә, Насыйриниң ислам тематикасына язган беренче хезмәте 1859 елда тәмамланган «Мәжмәг әл-әхбар» («Мөхәммәт пәйгамбәрнең тормыш юлы») дәрәсләге була (*Насыйри К. Мәжмәгыль әхбар // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 4 том. – Казан, 2006. – Б.7-146*). Аңа нигез итеп «Сират ән-нәби» («Пәйгамбәрләр тарихы»), әт-Табариниң хезмәтләре, М.Челәбиниң «Мөхәммәдия»се һәм ислам тематикасына караган башка популяр китаплар алына.

1859 елда Н.И.Ильминскийга язган хатында Насыйри болай дип хәбәр итә: «Авылга кайтканда, бу китапны үзем белән алган идем. Кайбер мужикларга кычкырып укыдым. Укыганда алар үзара: «Сөйләгән кебек укый», – диештеләр. Иншалла, һәркемгә аңлашыла. Бу китапны «Мәжмәгыль әхбар» дип атадым» (*Бәширова И.Б. Татар әдәби теле тарихы. Гомумтеоретик мәсьәләләр. – Казан, 2012. – Б.52*).

Югарыда әйтелгән хезмәтнең беренче бүлеген автор 1860 елда бастырылган «Шәжәрәи мөбарәкәи пәйгамбәр» китабына урнаштыра (*Каюм Насыйриниң*

басылып чыккан хезмәтләре // Насыйри К. Сайланма әсәрләре. Ике томда. Икенче том. – Казан, 1975. – Б.289).

1895 елда беренче тапкыр нәшер ителгән бу уку әсбабының тулы нөсхәсе өч бүлектән гыйбарәт: 1) Мөхәммәт пәйгамбәр турында, 2) сәхабәләр турында, 3) табигыйннар һәм мәшәихлар турында. Басманың максаты ислам динен һәм рухи-әхлакый кыйммәтләренә Мөхәммәт пәйгамбәрнең тормыш юлы һәм кылган гамәлләре, сәхабәләр, урта гасыр мөселманнары тормышыннан алынган мисаллар үрнәгендә популярлаштыру була.

Беренче бүлектә автор пәйгамбәрнең эти-әнисе, аның холкы, гаиләсе, хатыннары һәм балалары, иҗтимагый эшчәнлегә, ислам динен таратуда хәрби батырлыгы һәм дипломатик миссиясә һәм мөҗһизалары турында бәян итә, сүзен аның шәхси сәркитипләре, үлеме, шулай ук Мөхәммәттән соң калган кораллар, йорт хайваннары турында хикәятләр белән тәмамлый.

Икенче бүлектә 52 сәхабә турында кыскача мәгълүмат бирелә. Өченчесе – иң күләмләсә – 10 табигыйн һәм мәшәхләр хакында сөйли, алар арасында Әбү Хәнәфи, суфый Баһаветдин Нәкышбәнди, Суфи Аллаһияр һ.б.га кагылышлы материаллар күләме белән аерылып тора.

Казан рухани семинариясендә шәкертләр өчен 1867 елда нәшер ителгән икенче хезмәт – 24 битлек «Гакаид рисаләсе». Бу кулланманың 1882 һәм 1896 елларда кабат нәшер ителүе, безнең карашка, аңа ихтыяжның зур булуын дәлилли.

Китапта Аллаһның сигез исеме турында әйтелә, иман һәм Аллаһны тану, Аллаһның билгеләре, пәйгамбәрлек сәләте, Мөхәммәткә кадәргә пәйгамбәрләр, Мөхәммәт пәйгамбәр һәм аның шәжәрәсә һ.б. мәсьәләләр күтәрелә (*Катанов Н. «Акаид рисаләсе» (Послание относительно вероучения). – Казань, 1896. Типография Университета. 24 стран. В 8 д.л. // Деятель. – 1897. – №12. – С.692*). Насыйри шәкертләренә гыйлемгә омтылырга өнди, дини гыйлемнәр алыр өчен тырышырга кирәк дип нәсыйхәт бирә, иманның нигезен аң һәм әт-Тәүхид (Аллаһның барлыгы һәм берлегә турындагы гыйлем) традицияләренә нигезләнгән дәлилләр тәшкил итә ди һ.б.

Мөгаллимлек итүенә үзенә күрә бер нәтиҗәсә буларак, 1884 елда Насыйринның башлангыч мәктәп өчен 78 битлек «Мөхтәсар тәварих әнбия галәйһи әс-сәлам» («Пәйгамбәрләрнең кыскача тарихы») китабы дөнья күрә. Анда дөнья яратылганнан алып пәйгамбәрләр тарихы бәян ителә. Китап 1899 елда кабат бастырыла.

Шулай итеп, Насыйри татар уку йортлары өчен күпсанлы дәрәсләкләр һәм уку әсбаплары әзерли. Аларның сыйфаты материалның шәхси уку-укыту тәҗрибәсенә нигезләнүенә, кайберләренә камилләштереп һәм яңа материаллар өстәлеп, кабат бастырылуына бәйле булу шиксез.

Арифметика, геометрия, география һ.б. фәннәрдән дәрәсләкләр эшләү авторга гарәп һәм фарсы телләрендәгә күпчелек төшенчәләренә киң аудиториягә аңлашыла торган татарча сүзләргә алыштырырга мөмкинлек бирә, бу исә татар телендәгә фәнни терминологиягә нигез сала.

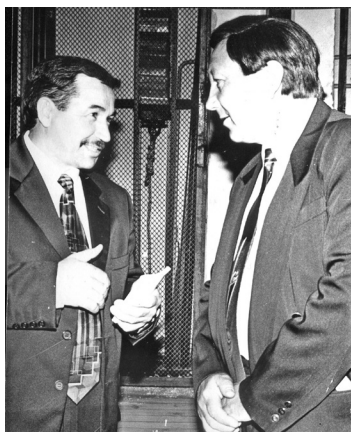
Илдус ЗАҢИДУЛЛИН,
тарих фәннәре докторы.

Татарстанның халык язучысы Камил Кәримовка – 75 яшь

«Татарстанның халык язучысы» исемен алган көн. Камил Кәримовны Татарстан Республикасы Рәйесе Рөстәм Миңнеханов котлый. 29 август, 2024 ел.

Казан шәһәре мэры Илсур Метшин Камил Кәримов яшәгән йортның (Четаев урамы, 24) ишегалдында. 2021 ел.

Алмаз Хәмзин белән «Шаян сәхнә»гә чыгар алдыннан.

Фәнис Яруллинда кунакта. 2007 ел.

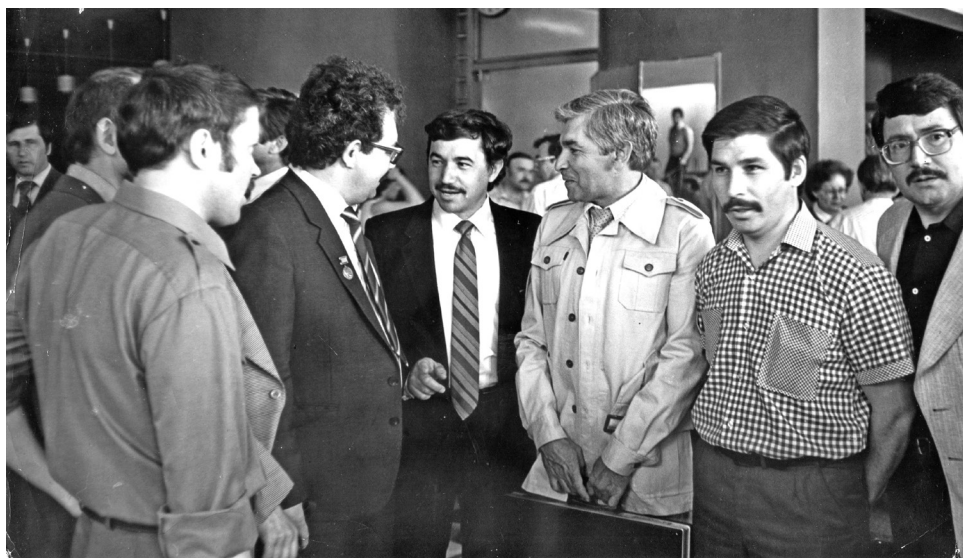

Камил Кәримов
Казан Сабан
туенда. Аккош күле.
2000 ел.

Шагыйрь Зөлфәт белән
Болгарда. 1996 ел.

50 ел элек Казандагы «Идел»
яшьләр лагеренда, яшь
иҗатчылар семинарында.
Уңнан сулга: Госман Садә,
Роберт Миңнуллин, Камил
Кәримов, Флүс Латыйфи,
Хәсән Ильясов.

Татарстан язучыларының X сьезды. Камил Кәримов (уртада) Туфан Миңнуллинга: «Председатель
буласыгызны беләбез!» Янәшәдә: Марсель Галиев (сулдан), Рафаэль Мостафин, Роберт Миңнуллин,
Рәдиф Гаташ.

Фотолар Камил КӘРИМОВНЫҢ шәхси архивынан алынды.

ТӘЛГАТ ГАЛИУЛЛИНГА КИЛГӘН ХАТЛАР

Язучыларның бер-берсенә яисә укучыга атап язылган, матбугатта, аеруча «Казан утлары»нда басыла килгән хатларны күздән кичереп барсам да, коңгырт тышлы папкада төрле елларда миңа язылган хатлар шактый сакланса да, аларны киң катлам укучыга тәкъдим итәргә ашыкынып тормадым. Кайбер каләмдәшләрем, мәгълүм булганча, хатлар аша аралашуга мөкиббән китеп, аларга зур өметләр баглап, берәз вакыт узгач, шуларны ук яңадан бастыруны да гөнаһ санамый. Чөнки күңелләрдән өзәлеп төшкән истәлекләр әдәбиятыбызның үсеш дәрәжәсен күзалларга, китап бастыру кыенлыкларын, ахыр чиктә кем кемне зурлавын яисә бөтенләй кабул итмәвен аңларга булыша. Ә инде каләм иясә хатлар белән артык мавыгып, укучысына шулар белән генә чыга баиласа, икенче акыллы баши, сөенүен яшерә алмыйча яисә кирәк тапмыйча, фәлән-фәләнечнең басылмаган хатлары да беткән, сүз ижәтаты да саяккан яисә әсәр язарлык рәте калмаган дигән кебегрәк баяне көт тә тор!

Сибгат Хәкимнең, Миргазиян Юнысның, Мөхәммәт Мәһдиевнең һ.б. миңа элегрәк язылган хатларын әле хәзер дә тәкъдим итмәс идем дә, әйткәнемчә, бер хәл-әхвәл гафләт йокысыннан уятып әшибәрде.

Язучылар берлеге Тукай клубында туган көне уңае белән Мәһдиевне искә алу кичәсе уздырды. Чакырулы булгач, анда барып, чыгыш ясап, Мөхәммәтнең миңа атап язган хаты белән таныштырмый кала алмадым. Ник дисәгез, язучылар, галимнәр, шәкертләре арасында якыннары күп булса да, ул соңгы хатын миңа юллаган. Мактану дип кабул итмәвегезне, дөрес аңлавыгызны үтенәм: вафатына чаклы соңгы 20-25 еллар аралыгында (минем Алабугада ректор вазифасын башкарган еллардан алып, без – мин, Мөхәммәт, Фарваз Миңнуллин гелән бергә булырга тырыштык. Нәкъ менә шуңа күрә, истәлек язучылар, аны сагынуучылар күп булса да, әлегә чаклы бер татар да алынмаган, ижәтатына, язмышына багышланган «Мөхәммәт Мәһдиев йолдызлыгы»н миңа язарга насыип булды. Язучы, галим Гомәр Даутов китапка язган тәкъдимнамәсендә: «Ниһаять, Тәлгат Галиуллинның «Мөхәммәт Мәһдиев йолдызлыгы» дигән китабын укыдык» дип искәртә («Олы дөнъя, олы йолдызлык», М.Ж., 2014, 10 гыйнвар).

Тәлгат ГАЛИУЛЛИН.

Сибгат Хәким хатлары

1 декабрь, 1972 ел.

Тәлгат!

Илдар турындагы мәкаләгезне укыдым. Әйбәт. Ул үзле романтик турында күптән шундый анализ кирәк иде инде. Әйбәт шагыйрь. Сүз дә юк. Журналга яздым фикеремне, тәкъдим иттем.

Китап өчен рәхмәт. Безгә шундый шагыйрьне уйландырырлык китаплар кирәк. Бүгенге кыен, авыр, архивта казыну да ярый, ләкин бүгенге беренче чиратта! Нил Юзиев китабы да – шундый эзләнеп, казганып язылган китап.

Казганып маллар табыла,
Йөрәккә кан савыла...

Мин 4 декабрьдә премияләр утырышына китәм. Илдарны күрәм, әйтермен, яхшырак яз диярмен... Аннан Трускавецка юл. Январь урталарында кайтсам, исәп Чаллыга. Сөзгә Алабугага.

Иптәшләрнең барысына да (Сөзнең иптәшегезгә дә) күп сәлам белән,
Сибгат Хәким.

25 октябрь, 1973 ел.

Тәлгат!

Барыгызга да күп сәлам.

Мәскәүдә кичә булдык, шул билгеләнгән көндә, 11 октябрьдә. Туфан, мин, Моран, Ямил Мостафин. Сөз вәгъдә иткән идегез, килмәдегез. Туфан бик көткән иде. Яхин язды, ике телдә. Татарлар күбрәк. Халык күп иде. Некрасов исемендәге китапханәнең уку залы, китапханә үзе тулы иде.

Бу яңа китапханә Пушкин мәйданында гына икән, дөресрәге, Герцен белән янәшә урамда. Бөзгә хәтле азәрбайжан шагыйрә Нәби Хәзриниң Сергей Васильев белән очрашуы узган. Шулай чиратлап уздыралар. Тукайның – 90, Муса Жәлилнең 70 еллыгын анда үткәреп була. Билгеле, Дом лит. яки Колонный залдан тыш.

Монда секретарь итеп Равил Фәйзуллинны тәкъдим итте правление. Рәис абзый каршы тора, бик каршы, хәтта Ш.Рәкыйповны куясы килә, үзе теләгәнне.

Мин сөзгә «Сибелә чәчәк»не салдым. Сөзгә таныш жыентык, Сөзнең фатиха белән чыкты, үзем яратам, кешедә эшем юк.

Фатихка рекомендация яздым, Фәрвазда калдырам, үзе тәржемә итәр. Фәрвазны Союзга алдык. Мин ноябрь башыннан Пятигорскка барам, буыннар сызлый. Декабрьдә тагын бер тапкыр КамАЗга чамалыйм. Кышын күрсә килә, шагыйрьгә аңа ярап булмас, кыш булсын!

Хәзергә эшләр шулайрак тора. Мәскәү Секретариаты Съездларны 1974 нөң беренче яртысында үткәреп бетерергә дип карар кабул итте. Съезд алды мәкаләләре кирәк...

Алабугага барасы килә хәзер, нигәдер сагына башладым, яшьлекне, ахрысы, яшьләр күп бит анда, гомумән, коллектив әйбәт, арта.

Сәлам белән, Сибгат Хәким.

Март, 1975 ел.

Тәлгат!

Гомерләрдер... Өелмәктә сагышлар... Тавыш-тын юк. Күптән юк хат-хәбәр. Сәер тынлык, эч поша. Кинәт тынлык әрнетеп калды. Шаулаган, бәхәсләшкән чакларны сагынып куйдым. Бәлки миңа гына шулай тоела торгандыр? Ләкин шул гайрәләргә эчке сизенү хас, А.Блок, Тукай сизенүе...

Кайвакыт эч яна минем шулай, дусларны эзли башлыйм. Алабуга педагогика институтында үткәрелгән кичәләрне, яшьләрне, яшьлекне сагынам. «Фазыл чишмәсе»н башкарган кызлар кайда икән хәзер? Пушкинның «Чәчәк» шигырендәге алиһәләргә бирешмәслек татар кызлары? Әйбәт сөздә яшьләр. Авылдан булгангамы икән?

Яңа шигырьләр «Казан утлары»нда (№9) чыгарга тиеш. «Сов. писатель»гә яңа жыентык (4 табак) бирдем. 1976 планында. Башка нәрсә юк. Эзләнәм. Эзләнгәндә, минем эч поша, көнне моң баса, үксез бала күк боегам, кешедән

качам, биклэнәм, ачулыга әйләнәм. Хәзер шундый вакыт. Тапканчы шулай. Иң авыры – эзләнгән ара.

Туфанның ике томы чыккан, бик матур. Бик вакыт! Сезнең кереш бит.

Сезгә иптәшләрчә кайнар сәлам белән, Сибгат Хәким.

7 гыйнвар, 1978 ел.

Тәлгат дус!

«Социалистик реализм юлыннан»ны алдым. Алган көннең иртәгесен радиодан Сезнең хезмәт турында тапшыру тыңладым. Китап матур чыккан. Һәр яңа хезмәт – безнең өчен шатлык. Татар Совет поэзиясенең шактый өлеше гомумиләштерелгән, күп көч кәргән. Әле Сөз язганнар моның белән генә бетмидер, мин белгән күп нәрсә кермәгән кебек. Алары киләчәккә!

*Яңа иҗат уңышлары теләп,
сәлам белән, Сибгат Хәким.*

23 ноябрь, 1982 ел.

Тәлгат!

«Безнең заман – үзе жыр» килеп житте. Күбесе таныш булса да, яңадан укып чыктым. Минем турында да. Минем замандашлар турында да бик күп кызыклы фикерләр әйтелгән. Бигрәк тә поэмаларга карата... Соңгы елларда бүгенге поэзияне анализлап бару ягыннан Рафаэль белән сөз икәү. Хәзер Ренат кушылды, ул активлашып бара. Фикер кирәк, тәнкыйть фикере. Хәтта танылган шагыйрьгә дә. Бөтенесен күрәп бетерә алмый. Читтән кеше күбрәк күрә. Үзеңнең уңышыңны да, кимчелекне дә күрү шарт. Әдәбият масайганны яратмый, үч ала. «Эзиләр Европа буйлап» исемле китапны тапшырдым, гел яңа шигырьләр, 1983 елда чыгачак. Туфан турында шагыйрь уйлануларын язып бетердем, үзем өчен...

Безне күздән ычкындырмавыгыз өчен Сөзгә рәхмәт. Ләис тәнкыйть мәкаләләрен әзерләп бирсен Рәискә, алырбыз.

Барлык иптәшләргә сәлам. Алабуга пед.институты миңа бик якын, хисләр бәйле.

Сибгат Хәким.

10 октябрь, 1985 ел.

Тәлгат!

«Шагыйрьләр һәм шигырьләр» өчен рәхмәт. Поэзия өлкәсендә безнең турыда фикер әйтүче бары тик Сөз генә калдыгыз. Эзлекле рәвештә күзәтеп, фикер әйтеп бирүче – бары тик сөз. Калганнар очраклы, искә төшкәндә бер нәрсәдер язып куялар. Сөз – эзлекле карап, бик нык сайланып эшләнгән китап-хезмәт. Күп еллар буена өйрәнәп килүләрнең нәтижәсе. Бу өлкәдән китә күрмәгез. Кем кулына калырбыз? Әдәбият зур, тәнкыйтьтә жигелеп эшләүчеләре – бер-ике. Институтны һәм тәнкыйтьне тартып бару жиңел түгелдер. Уйласаң, берсе дә житкән.

Инде тагын бер теләгем бар: мин исән чакта Союз башында торсаң иде. Ваграк бит. Сугышка кадәрге зурлык юк. Хәзер бер якка чыгып, кырык елдан артык яшәп, инде тәмам аңладым. Элек безнең язучылар, житекчеләр, чыннан да, зур булган икән. Ыгы-зыгы, талаш, пост кешеләре килде әдәбиятка. Үзем дә кабул итү комиссиясе председателе буларак булыштым. Күбәйгән саен арадан зур шәхесләр чыгар дип уйлау хата икән. Зур шәхесләр, гомумән, сирәк

килэ икэн. Алар өчен комиссияләр кирәкми икэн. Мин инде Таврин, Туфан, Жәлилләрден соң аларны поэзиягә тиз килер дип уйламыйм. Телсез, телсез, сүзсезләр хисабына арттык. Яхшы дигәннәре дә өнсез. Татар әдәбиятына элекке зурлык өчен көрәшчә кешеләр килерме дип бик өметлэнгән идем. Үземнең шул тирәдә кайнавым да фәкать шул максаттан чыгып эшләнде. Инде күңел тәмам сүрелде. Тирәмдә рәхимсез, шәфкатсез кешеләр күбәйде. Әдәбият алай була алмый. Күңелендә аз генә гөнаһ сизсәң дә, кул бармый, язып булмый. Зур әсәрләр зур хисләр белән язылган, күңел, намус саф булса гына, туа ала әйберләр. Кыскасы, һәр төрле ваклыклардан өстен булсаң гына. Хәзер Союзга барасы килми. Барган саен чирлим, рухи чирлим, үзем дә вагая барам төсле! Син – нык куллы мишәр малае. Синең белән эшләп булыр иде. Миңа соңдыр инде.

Эшеңдә уңышлар теләп, сәлам белән, Сибгат Хәким.

Мөхәммәт Мәһдиев хатлары

26 гыйнвар, 1989 ел.

Тәлгат!

Сәлам, малай. Без сине сагынып яшәп ятабыз.

Миңа Р.Низамов чылтыратты. Программа буенча. «Выручай», – ди. Мин встречный план бирдем. Выручим, мин әйтәм. Условие: мин, син, Фәрваз. Ул килеште. Без 27се аңа керәбез. Син кайтканны көтик дигән идея, ашыктыра. «Идеяләрегезне биреп калдырыгыз, Тәлгат кайткач тагын очрашырбыз», – диде.

Димәк, без синең исемнән дә сөйләшәбез. Әйдә, кайт. Туфанны Арча районы глубинный бер авыл тәки күрсәтте. Спектакль!

Сәлам белән, М.Мәһдиев.

24 февраль, 1995 ел.

Хөрмәтле Тәлгат дус!

Март аенда мин теге дөньяга китеп барам. Врачлар килде, консилиум булды. Синең белән әйбәт, дус яшәдек, сиңа рәхмәт. Васыятем:

1. Мине озатырга дип укытучылар, студентлар алып килә күрмә.
2. Мине бик шыпырт кына үземнең авылга озатачаклар.
3. Транспорт-фәлән мәсьәләсен Р.Мөхәммәдиев, Арча, Н.Мостафин хәл итәр дип уйлыйм.

4. Ринат Мөхәммәдиев белән сөйләшсәң, мин бик теләр идем (кабердә инде ниңә ул!) некрологка университетның бүгенге ректорының да кул куюын (Р.М. бу турыда белә).

5. Бөтен коллективка минем ихтирамымны тапшыр, соңгы сәлаемне әйт. Минем балаларым сиңа йомыш белән килсә, ярдәм ит.

Хуш, бәхил бул!

М.Мәһдиев.

Р.С. Коллективка минем бу бәхилләшүемне учёный советта белдер. Күмгәч, билгеле.

Миргазиян Юныс хатлары

22 апрель, 1983 ел.

Мәскәү.

Тэлгат дус!

Соңгы очрашуда проза турында яза башлыйм дип план коруыңны ишеткәч, бу да минем шикелле бер ун-унбиш елдан гамәлгә ашырыласы планнар турында сөйли дип уйлаган идем. Син, чын Европа шәхесе буларак, вәгъдәңне шундук эшкә ашырып ташлыйсың икән. Мәкаләңә минем исем дә керер дип уйлаган да юк иде. Тәнкыйтьчеләрнең генералы буларак, син элек прозаикларның полковникларыннан түбәнгә төшкәнәң юк иде, баксаң, – «Нәфисәләрне юксынып», обзорның яртысын диярлек минем «Биектә калу»га багышлагансың. Белмим, рәхмәт әйтәләрме икән мондый эш, мондый игелек өчен? Рәхмәт белән генә чикләнеп тә булмый торгандыр бу очракта?

Синең анализның тирәнлеге, масштаблы булуы ошый миңа. Аннан тагын бер күркәм сыйфаты бар – башка тәнкыйтьчеләр шикелле мәдхия жырлау белән генә чикләнмичә, кимчелекләрен дә күрсәтеп үтү. Бәлки ул кимчелекләрдән мин гомергә арына алмам, эш анда түгел. Көнбатышта бик популяр, реклама өлкәсендә кулланыла торган «психологическое мотивирование» дигән бер фән бар. Син шундагы кагыйдәләрдән чыгып эш иткәнсең. Укучыны гел уңай тәнкыйть ышандырмый. Бу очракта ышанмый булмый. Рәхмәт сиңа, Тэлгат.

Ә инде мәкаләңең соңгы абзацындагы сөземтәне (выводны) укыгач, түбәм күккә тиде. Инде син мине Достоевский һәм Толстойны бергә кушканнан соң барлыкка килгән даһи бер әдипкә тиңләп бетергәнсең. Белмим, бурыч зурайды бит. Бәлки шушы дәрәжәдән төшмәс өчен бөтенләй язу эшен ташларга да вакыттыр? Мөмкинлек бар. Соңгы вакытта мин скульптура белән шөгыльләнә башладым. Мәсәлән, Исергәп авылындагы эти-энием каберенә мин куйган һәйкәл бөтен районга үрнәк булды дип язалар. Агачтан шактый гына сыннар ясадым, аларга да шактый уңай бәя бирәләр. Соңгы алты ел йөзүдә валютамны тулысынча диярлек сын ясарга агач сатып алуга тотып бетердем, нәтижә әйбәт – фатирымда торыр жир юк, агач сыннар белән тулды. Хатын куып чыгармаса инде.

Соңгы вакытта мин әдәбият турында күп уйландым. Экипажда фәнни тикшеренүләр үткәреп карадым. Безнең яшәвебезнең эченә үтеп кергән нәрсәләр – яшәү, үлем, мәхәббәт, иман, сәнгать, әдәбият ише нәрсәләрне берничек тә бәяләп булмый. Аларны аңлавы шактый кыен, чөнки андый категорияләрне бернәрсә белән дә чагыштырып булмый шикелле. Әдәбият инде менә гасырлар буге сер һәм тылсым астында яшәп килә кебек тоела миңа.

Ярый, бу турыда фәлсәфә куерта башласаң, озакка китәр.

Син бит Мәскәүгә килеп йөрисең, нигә бер дә чылтыратканың юк?

Мин сигез ай сәяхәттә йөрөп кайттым. Көнчыгыш белән Көнбатыш арасында. Барысы 14 илдә, 36 портта булдык. Күзәтүләрнең бик кызыклары бар. Язасы килә. Теләк зур, дөресе – язмыйча, андый катлаулы фикерләрдән котылып та булмый. Әмма язсаң, укучыга барыбер барып житә алмас шикелле. Алабуга пединститутының студентлары каршына чыгып, бер күргәннәрен сөйләсәм килә. Тагын бер зур хыялым бар: авыл жирендә, тау кабыргасында, Иделдән ерак түгел бер урман янында авыл йорты табып, шунда шалкан, кыяр үстөрөп, бәрәңге чәчеп, эт асрап яшисәм килә. Хатын да, кыз да андый тормышка каршылар.

Тэлгат, сиңа кабат рәхмәт, ижәт уңышлары, сәламәтлек, жан тынычлыгы һәм сиңа үзең зурлыгы лаеклы урын теләп калам.

Ихтирам белән, Миргазиян Юныс.

16 апрель, 1996 ел.

Мәскәү.

Хөрмәтле Тэлгат туган!

Мәскәүгә килгәч шалтыраткансың икән. Мин бакчамда идем. Сөйләшсә сүзләр күп иде. Соңгысы түгелдер әле. Тагын килергә туры килсә, әгәр мин өйдә булмасам, вакыт табылса, болай сөйләшик:

Метро «Тушино» (ял көннәрендә метро «Войковская» – платформа «Ленинградская»да утырырга кирәк («Тушино»да вагонга керерлек булмый), электричка белән (1 сәгатьлек юл) Истра станциясенә кадәр. Истрада 32 нче автобуска утырып, Алхново исемле авылга кадәр (яргы сәгать), автобустан төшкәч, сул якка таба жәяү 20 минут. «Московский писатель» исемле бакча кооперативына. Анда 7 нче Төньяк урам, йорт номеры – 3. Анда аулак та, тыныч та, рәхәт тә. Жәй көне су коенырга, гөмбә жыйрга була. Рәхим ит! Мунча юк, үкенечле.

«Казан утлары»нда сиңең романың чыгуын, аның тирәсендә шау-шу кубуын ишеттем. Сөйләшүләренә караганда, роман мафия дөньясына бомба ыргытуга тиң диләр. Аңа төпле, анализлы рецензия оештырырга, телевидение аша күрсәтергә, жәмгыятьне йокыдан (мәскенлек мәртәннән) уятуда кулланьрга кирәк иде. Минем Казанда яшәмәвем шундый үкенечле! Шулкадәр...

Президент Шәймиев бер тапкыр гаризама виза салып, икенче тапкыр Илгиз Хәйруллинга телдән боерык биреп, мине Казанда квартиралы итү мәсьәләсен чишәргә кушты. Хәйруллин узган жәйне «Миргазиян абый, хафаланмагыз, мин Сезне Яңа елга кадәр квартиралы итәм», – дип вәгъдә бирде. Белмим, бирдертмәсләр шикелле. Март аенда Переделкинода, мин Мостай Кәримгә барысын да әйтеп, эчәмне бушаттым. Казанга кайтудан өметне өзәсем килми.

Бу мәсьәләне хәл итүгә син катнаша алмассыңмы икән? Әгәр ярдәм кирәк булса, Ислам Әхмәтжанов (министр), Компрессор заводының генераль директоры Әхмәт Галиев миңа жылы карашта. Рафаэль Хәкимов белән безнең мөнәсәбәтләр әйбәт.

Икенче үтенечем. Сиңа ПЕН-үзәккә керергә, безнең эшкә актив катнашырга кирәк иде, көчәң, вакытың, егәрәң житәрлек булган очракта. Мин Казанга килгәч үк, эш бераз жанланып ала да тагын йокыга китә. Эшнә башлап жибәрер өчен Туфан иң кулай президент иде. Ләкин аның ПЕН өчен атылып тормавы аңлашыла башлады. Әгәр син катнашып, проблемаларына төшенеп китсәң, бәлки дилбегәнә үз кулыңа алыр идең? Мөмкинлекләре киң аның. Син ПЕН аша факультет өчен дә, гомумән, татар халкы өчен дә зур эшләр башкара аласың! Синдә оештыру, менеджмент таланты тумыштан бит. Ә мин үзем, йөрәккә операция ясаганнан соң, аягымны көчкә сөйрәп йөрим. Сер генә бирәсе килми. Казанга кайту мәсьәләсен ашыктыруымның сәбәбе дә шунда... Кем белә...

Казанга кайтып төпләнсәм, мин бит Шәрык факультетына да кирәкле эш эшли алыр идем. Әйтик, Шәрык сәнгате курсы, Шәрык вә Көнбатыш халыкларының чагыштырма яшәү рәвешләре. Гомумән, минем Казанда яшәвем татарларга зыян китермәс иде.

Ярый, бер юлы эчкә жыйганнарны сөйләп бетереп булмас. Очрашырга язсын.

Сәлам белән, ак теләкләр жибәрәп, Миргазиян Юныс.

СӨЕКЛЕМ РӘХИЛӘГӘ...

2024 елның көз айларында «Казан утлары» битләрендә Нәзифә ханым Кәримованың каенатасы – Башкортстанның халык шагыйре, жәмәгать эшлеклесе, Бөек Ватан сугышы ветераны Мостай ага Кәримгә багышлап язылган «Озын-озак язмышлар» исемле эсәре урын алды. Укыганда, күңелемә түбәндәге юллар кереп калды: «Уфада туйның икенче көнөндә кунакларның иң якыннары, туганнар эткәйләр фатирына жыелды. Шунда табын артында әле мине белер-белмәс Мостай Кәрим: «Минем турыда соңгы китапны Нәзифә язачак!» – дип әйтте. Бу сүзләр минем аңыма да, күңелемә дә уелып калды...»

Иремә тормышка чыккан елны каенанам әнием турында тупланган, тәртипкә салынган истәлекләрне (мин тормышка чыкканда, әнием өч ел инде арабызда юк иде) күреп: «Син, балам, минем истәлекләремне дә, Абдулла белән арабызда йөргән хатларны да сакларсың әле», – дигән иде. Яшъ идем әле ул вакытта, бу сүзләрнең тирәнлеген аңлап та бетермәгәнмендер. Нинди хатлар икәнлеген дә кабат сорамаганмын. Каенанам үзе исән чагында булган истәлекләр турында кызыксынып, аның белән бергәләп хатларны барлап куярга әзер булмаганмын (ә карарга кирәк булган!).

Хәтер – сугышның төп дошманы. Хәтер югалса, яңа сугышлар барлыкка килә диләр. Бөек Ватан сугышында Жинүнең 80 еллыгы якынлашумы, Нәзифә ханым эсәрендәге юллармы, каенанамның васыяте кебек яңгыраган сүзләрән үтәү теләгемә – бу истәлекләрне кабат барларга этәрде.

Кулымда – каенатам Абдулла Буреев һәм каенанам Рәхилә Әлмөхәммәтова арасында дәһшәтле Бөек Ватан сугышы елларында йөргән меңгә якын хат.

Каенатам Абдулла Шакир улы 1916 елны Тәтеш өязе Олы Тархан авылында туа. Бала тууга әнисе иренәң Беренче Бөтендөнья сугышында вафат булуы турында кайгылы хәбәр ала. Уналты яшьлек әнисенәң баласын берүзе үстерергә көчәннән килми, ул олырак кешегә кияүгә чыга. Тик, кызганыч, ире озак яшәми. Әнисе төрле кешеләрдә ялланып эшли башлый, ә Абдулланы башта ятимнәр йортында, аннан әтисе йортында калдыра. Жиде яшьлек малай бабасында авыр хезмәт башкаручы була. Шуңа да унбер яшендә генә укырга керә. Абдуллага уналты яшь булганда, әнисе дә үлеп китә. Ятим егетне Буа шәһәрәндәге Мулланур Вахитов исемәндәге мәктәп сыендыра. Мәктәп директоры Шәйхи Шәмсетдиновның һәм укытучыларның ярдәме һәм хәер-фатихасы белән Абдулла Буреев мөгаллим булып китә. Буа районының Түбән Наратбаш авылында укыта башлай. Укытучылык хезмәтендә Рәхилә

Рәхилә һәм Абдулла Буреевлар

исемле мөгаллимә кыз белән таныша. 1939 елны Кызыл Армия сафларына алына. Саратовта танкистлар әзерләү училищесында укый.

Бөек Ватан сугышында 47 Армиянең 1204 нче үзйөрешле-артиллерия (Варшавский) полкының гвардия лейтенанты 16 нчы танк бригадасында Воронеж, 1 Белоруссия фронтларында көрәшә. Бөек Ватан сугышында күрсәткән батырлыклары өчен ике тапкыр Кызыл Йолдыз ордены, бик күп медальләр һәм Харьков, Варшава, Дойч-Кроне, Алытдамм, Берлин һәм башка шәһәрләргә азат иткән өчен Баш Главнокомандующие Советлар Союзы Маршалы Сталинның Рәхмәтләре белән бүләкләнә.

Күп тапкыр яралануларына, контузия алуына карамастан, каенатам сугыштан 1946 елны, ойдан чыгып киткәнәнә нәкъ жиде ел дигәндә, исән-имин туган якларына әйләнеп кайта.

1947 елның май аенда сөйгәнә Рәхилә белән гаилә коралар. Өч бала тәрбияләп үстерәләр. Буа районының Яңа Чәчкаб авылында төпләнеп, лаеклы ялга чыкканчы балаларга белем һәм тәрбия бирәләр.

Тыйнак, гадел, ярдәмчел, ачык күңелле Абдулла Буреевны авыл халкы беренче көннәреннән үк үз итә. Лаеклы ялга чыккач та, мәктәптә остазлык эшен дәвам итә. Авыл халкы бүгенгә көнгә кадәр Абдулла Буреевның хезмәтен онытмый, олылап искә ала.

Сугыш жәрәхәтләре каенатамны житмеш яшәндә мәңгелеккә алып китә. Каенанам олы яшыкә кадәр яшәде, соңгы көннәренә бер ел кала көндәлегенә язганнардан: «Абдулла белән 40 ел бәхетле, саф мэхәббәт белән, сокларылык гомер кичердек. 21 ел гомер үтсә дә, бер генә минут исемнән чыкканы юк.... Мэхәббәтле матур гомер кичерүебез белән без бик бәхетле булдык, Аллаһыма мең рәхмәт».

Рәхилә Нәбиулла кызы 1920 елны Буа районының Килдураз авылында гаиләдә өченче бала булып дөньяга килә. Рәхиләгә ун яшь вакытта, алты баласын (төпчәкләренә 2 ай була) калдырып, әниләре мәңгелеккә китеп бара. Рәхилә, мәктәптә жиде классны тәмамлагач, Буаның мәктәпкәчә тәрбия бирү училищесына укырга керә. Читтән торып, педагогика институтында татар теле белгечлеге буенча югары белем ала. Буа районы авылларында укыта башлый.

Абдулла Буреев армиягә алынган көннәреннән башлап, Бөек Ватан сугышы елларында, сугыш тәмамлангач, тагы бер ел Берлинда комендатурада хезмәт иткән чорда бердәнбер якын кешесе – сөеклесе Рәхиләгә көн саен, атналар, еллар буена хатлар юллый. Ул хатлар гади конверт белән дә, сугыш кырларыннан өчпочмаклы хатлар итеп тә жибәрелә, фронт карточкаларына, почта откыткаларына, карта кисәкләренә, блокнот битләренә дә языла.

Курку белмәс танкист каенатамның хатларында йомшак күңеле, нечкә хисләре ачыла, туган илен, туып-үскән жирен, сөйгәнән өзәлөп сагыну, дошманга нәфрәтә ярылып ята. Сугыш авырлыкларына карамастан, һәрвакытта да хатларында төгәллек, хәрәфләре энже бөртегедәй тезәлөп язылуы, каллиграфиясенә искиткеч матур булуы күзгә ташлана. Хатларда үзе ижат иткән шигырьләр дә күренә. 1939 елга кадәр татар халкында латин графикасы гамәлдә булганга Абдулла Буреевның бар хатлары диарлек латин графикасында язылган.

Мин бу язмамны хөрмәтле каенатам Абдулла Шакир улы һәм каенанам Рәхилә Нәбиулла кызы Буреевларның якты истәлегенә багышладым.

Гөлнәз ИСМӘГЫЙЛЕВА.

Казан.

*Киң елгәдан аксыл пароход килә,
Күтәргәннәр аның алсу әләмен.
Сез җәнякәйгә бүләк итеп,
Волга буйларынан сәләмем.*

Сөеклем Рәхилә!

Мин хатымның башы белән сиңа йөрәгемнең нечкә хисләреннән кайнар ялкынлы кайнар сәләмнәремне таңнан искән көчле җилләр белән җибәреп кадам.

Сәләм соңында үземнең исәнлегемне белдереп, сиңең дә исәнлегенңә һәм яшылек тормышыңда зур уңышларга ирешүенңә теләп кадам.

Минем тормышлар үзгәрешсез. Кайсыбер матур айлы тыныч төннәргә үзең якин иптәш итеп тапшырылган мылтыгыңны (винтовканы) кулыңа нык кысып тоткан хәлдә кайдадыр урман араларында постта үткәрергә туры килә. Бу вакыт әйләнә-тирәгә карыйсың: бар да ят, тирән тынлык хөкем сөрә. Бу табигать тынлыгын кайдадыр мәче башлы ябалакның сузып шыңшуы гына боза. Югарыда зәңгәр бушлыкта тыныч ай йөзә. Фәкать ул гына, үткән вакытларның истәлегә булып, үзенң сары нурларын тирә-як бушлыкка сибә дә «хәзер син дә бу якларга килеп төштеңмени» дигән кебек тоела...

Хат көтеп, сагынычлы кайнар сәләм белән, Абдулла.

1940 елның 20 сентябре.

Сөеклем Рәхилә!

Мин хатымның башы белән сиңа күпләрчә кайнар сәләмнәремне таңнан искән җилләр белән җибәреп кадам.

Сәләм соңында үземнең исәнлегемне белдереп, сиңең дә исәнлегенңә һәм яшылек тормышыңда зур уңышларга ирешүенңә теләп кадам.

Минем тормышларга килгәндә, күптән түгел обций итог булды. Нәтижә «положительно», обций итог – 4,5 балл. Әгәр мөмкин булса, мин синнән тагын бер әйбер сорар идем. Әгәр анда магазинда булса, алгебра дәреслегә, 1 нче кисәк, алгебра дәреслегә 2 нче кисәк, мәсьәләләр җыентыклары җибәрчә. Мин үземнең дәреслекләргә калдырган идем.

1941 елның 31 марты.

Саратов.

Сөеклем Рәхилә!

Мин сиңең соңгы хатыңны алып укыдым. Моңысы өчен сиңа чын йөрәктән зур рәхмәтләр белдереп кадам.

Бу арада бездә элемтә юк. Чөнки үзең билгеле нинди вакыт икәнлегә.

Тормышлар әле Саратовта. Алышыну алдында тора. Бу хатны алгач, хат язмый тор. Билгеле, бу минем гаеп түгел. Миңа ачулана күрмә, тормыш шулай куша.

Шулай ук сиңа үземнең, начар булса да, фоторәсемемне җибәрәм. Истәлек итеп. Инде ул күптән эзер иде. Үзеңнән хат булмагач, җибәрми тордым.

Хат көтеп, сагынычлы кайнар сәләм белән, Абдулла.

1941 елның 26 июне.

Саратов.

Сөеклем Рәхилә!

Мин хатымның башы белән сиңа яшылек йөрәгенең нечкә хисләрәннән кайнап чыккан ялкынлы кайнар сәламнәремне таңнан искән көчле жилләр белән жибәреп калам.

Сәлам соңында үземнең исәнлегемне белдереп, сиңең дә исәнлегенә һәм сиңа яшылек тормышыңда зур уңышларга ирешүенә теләп калам.

Сөеклем Рәхилә! Мин сиңең 26 октябрдә язган хатыңны менә бүген 22 ноябрдә алып укыдым. Моңың өчен сиңа меңнәрчә зур рәхмәтләремне, бик шат икәнлегемне белдереп калам. Әгәр хат салганыңны күрмәгән булсам, миңа хат салу читен иде. Аның сәбәбе: минем сиңең кайда икәнлегенә белмәү. Сөз кайсы жирдә эшләсәгез дә, Буа аша кайтканда, Наратбашыннан кайтырга туры килә. Ә инде Наратбашыннан кайтканда, сиңең торган квартира юл өстендә. Кереп чыгарга күп вакыт алмас иде дип уйлап карадым.

...Минем тормышыма килгәндә, беркадәрле өлешен югарыда күрсәтеп киттем бугай инде. Сиңа билгеле булганча, армия сафларында үтә. Шулай ук инде, матур табигать кочагында түгел, бөтен Жир шарының кайгы ташкынында гөрлөгән моментларында үтә. Чөнки энә шул гөрлөгән тормыш ташкыны сине чорнап ала да, эчендә тирән ташкын казанында кайната да, бәреп чыгара.

Минем Саратовта калуымның сәбәбе – училищениың постоянный составына кертелүемдә, ә курсантлар переменный составта. Алар билгеле бер вакыт укыйлар да икенче жиргә күчәргә тиешләр.

Иптәшләр белән элемтәләр юк. Фашист илбасарлары тыныч яшәгән совет жиренә басып кергәннән бирле һичкемнең кайда икәнлеген белә алганым юк әле. Шиһапов һичшиксез сугыш кырында катнашкан яки хәрәкәт итә. Ул границада беренче көннәреннән үк катнашкан булырга тиеш...

*Кайнар сәлам белән, кулыңны нык кысып,
Абдулла Буреев. 1941 елның 22 ноябре.*

*Син дә шулай сөясенме
Чын якын дуслык белән?
Чын якын дуслык бетмәсен
Аерылып торып белән.*

Сөеклем Рәхилә!

Мин хатымның башы белән сиңа үземнең яшә йөрәктән кайнап чыккан ялкынлы кайнар сәламнәремне таңнан искән көчле жилләр белән Кызыл Армия сафларынан жибәреп калам.

Сәлам соңында үземнең исәнлегемне белдереп, сиңең дә исәнлегенә һәм шулай ук сиңа яшылек тормышыңда зур уңышларга ирешүенә теләп калам.

Минем хәлләргә килгәндә, менә шулай элек тәкъдим язганымча, үзгәрешсез, шул ук урында, Саратовта, II училищеда, Кызыл Армия сафларында үтә бирәләр.

Сиңа билгеле булганча, жәйге һәм көзгә көннәр инде үтеп киттеләр. Урамда колакны тундыра, колакны тотсаң, кул туңа. Салкын кыш көннәре килеп життеләр.

Инде биредә күптән бөтен жир өстен ак кар каплады, дөресрәге, бөтен табигать үзгәрде. Билгеле гадәт буенча сөздә дә шундыйдыр инде. Ай, монда ни әйтсәң дә, андагыга караганда кыш салкынрак, ә жәе кызурак һәм тузанлы, комлы булып тоела. Шулай да бу салкыннар немец этләренә рәхәт түгел. Бу шул Германиягә хас булган климат түгел. Алайса, берәз Россиянең

салкын климатында кырылсыннар әле. Үлө торган кеше саламга тотынган шикелле, салкыннан өшүлөргөннөн куркып, киёмнәре житмәгәннәре күптән инде жылы кыз-хатын киёмнәре кия башлаганнар иде. Россия жирендә казылган окопларыннан өшегән солдатларны эшелон-эшелон Германия жиренә ташыйлар.

Менә минем тормышлар.

Үзегездә ничек? Үзегезнең тормышлар ничек үтәләр?

Хат көтеп, кайнар сәлам белән, кулыңны нык кысып,

Абдулла Буреев.

1941 ел, декабрьнең 13 көне.

Саратов, п/я 2/17.

1942 елның маенда Абдуллар дивизиясе Көнъяк-Көнбатыш фронтка жиһбәрелә. Сталинград юнәлешендәге һөҗүмнәрне туктатырга тырышулар барып чыкмый.

Яшүсмерләр, өлкән чырайлар

Ак яулыклар селкеп озатып калалар.

Фашист этләреннән газап күргән авыллар

Берсе артыннан берсе артта калалар.

Сөеклем Рәхилә, мин синен жиһбәргән хатларыңны Мәскәүдә алгач ук, Мәскәүдән ул хатларыңа каршы, шунда ук жаваплар язып салган идем. Мин ул хатларны Мәскәүдә язган булсам, ә бу хатны юлда язарга туры килә. Чөнки мин кичә Мәскәүдән фашист илбасарлары тарафына – Украина якларына таба чыгып киттем. Ә менә бүген инде Кызыл Армия тарафыннан азат ителгән Совет районнары аша поездда барам. Бүген кичкә яки иртә белән инде мин фронтовой линиядә булырга тиеш. Поезд шундый кызу бара, хәтта карандашны кәгазь өстендә тоту мөмкинчелеге дә юк. Шуның өчен дә бу хатымны шушы жиһрдә туктатып торам.

Бары исән яшә...

Абдулла

(иске адрес белән хат сал).

1942 елның 22 июне.

1942 елның июлендә Сталинград сугышының оборона чоры башлана.

Сталинград сугышында Абдулла турыдан-туры катнаша. 1942 елның 19 ноябрдә Көнъяк-Көнбатыш фронтның танк берләшмәләре һәм пехотасы һөҗүмгә тапшлана. 20 ноябрдә дошман оборонасы өзәлә, гитлерчылар чигенә.

Абдулла, танкы белән дошман танкларын яндырып, батырларча алга бара. Ләкин 1942 елның 2 декабрдә Тацинская станицасыннан ерак түгел жиһрдә аның танкына ут каба. Иптәшләрен үлемнән коткарып, Абдулланың бөтен тәне яна, аяк-куллары йөрмәс дәрәҗәгә килә. Сызраньга госпитальгә кайтарыла. Яшәү белән үлем арасында калган Абдулла шушы вакыт Рәхиләгә хатлар язудан туктарга уйлый. Янь-яшь кызга гарип егет кирәк булырмы дигән сорау борчыый аны. Тик тәне тазара башлауга, кулына каләмен ала...

Сөеклем Рәхилә!

Мин хатымның башы белән сиңа күпләрчә кайнар сәламнәремне жиһбәреп калам.

Сәламем тәмам. Үземнең исәнлегемне белдереп, синең дә исән яшәнлегенне һәм үзең яшьлек тормышыгызда зур уңышларга ирешүенне теләп калам.

Тормышта артык үзгәрешләр юк. 1943 елны Сызраньда каршыларга жыенам. Жавапны түбәндәге адрес белән язарсың: Сызрань, Куйбышевская обл., часть 150, Бурееву А.Ш.

Рәхилә, син минем үткән хаттагы үтенечкә көлеп карама. Мин бу хатта тагы да көлкөрәк үтенеч язам. Син ничек булса да, бер инә һәм җеп өстәп җибәрә алмассыңмы?

*Кайнар сәлам белән, Абдулла.
1942 елның 29 декабре.*

Сөеклем Рәхилә!

...Минем тормышларга тукталганда, үткән хатымда язганымча, Волга буйларында урнашкан шәһәрләрнең берсе булган Сызрань шәһәрендә госпитальдә үтәләр. Уй дигән нәрсә билгеле инде: моннан тизрәк чыгу.

Үзеңнең тормышлар ничек? Быел кемнәрдә торасың? Буага еш барасыңмы?

Быел Вахитов мәктәбәндә кем директор? Шәмси Шәмсетдиновның (Вахитов мәктәбе директоры) кайда икәнлеген беләсеңме?

Килдуразга кайтканың бармы? Син Мәсхүдев Нәгыймне беләсең бит. Ул кайда икән?

Хатым тәмам.

*Хат көтеп, кайнар сәлам белән, кулыңны нык кысып, Абдулла.
1943 елның 18 феврален.
Сызрань.*

Сөеклем Рәхилә!

Канлы фронт юлларында югалмасам,
Гомерем буе сезне уйлармын.

Алсу таңның моңсу күкрәгендә,
Жырларыма кушып жырлармын.

Күкрәгендә булган чаткыларын
Гөлгә охшап шиңеп сүнсәләр,
Ул вакытта инде, сөеклем,
Кемнән өзәлеп хатлар көтәрмен.

Минем сагыну хисе синдә булса,
Тиз-тиз итеп хатлар язарсың.

Күтәрәнке түгел, яшьле күнелле
Буреевның серен аңларсың.

Син әйтсәң дә мине: «Ул еракта,
Кайтмас инде, кире әйләнеп».
Вәгъдә итеп кыстым кулларыңны,
Тиң килешкән якын кеше итеп.

Күгәрченнәр ничек гөрләсәләр,
Без гөрләрбез алгы таңнарда.
Йөрәгебезгә тулган вәгъдәбез
Чәчелмәсә тирән ярларга.

1943 елның 31 марты.

Сөеклем Рәхилә!

Хатымның башы буларак, сиңа йөрәгемнең нечкә хисләрәннән кайнап чыккан сагынычлы кайнар сәламнәремне көнбатыштан искән таң җилләре аша җибәрәп калам.

Сәлам тәмам. Үземнең исәнлегемне белдереп, синең дә исәнлегенне белеп һәм сиңа яшьлек тормышыңда зур уңышларга ирешүенне теләп калам.

Сөеклем Рәхилә! Нинди зур шатлык, әгәр бердәнбер көткән кешеннән көткән хатыңны алсаң. Инде менә бүген миңа хат булмасы икән дип торганда, синең 21 сентябрьдә язган хатыңны китереп бирделәр. Моңың өчен сиңа миллионлаган зур рәхмәтләр белдереп калам. Инде артык озын булмаса да, беркадәр атышларның тынып торуйннан файдаланып, менә сиңа шушы хатны язып салырга булдым.

Сөөклем Рәхилә! Син ачуланма инде, ник ике юл белән генә җавап кайтардың дип. Чөнки моңа мөмкинлек юк.

Минем тормышка тукталганда, артык үзгәрешләр юк. Моннан алда язып үткәннәнчә үк. Әлбәттә, танкистның фронтовой тормышы артык ук җиңел түгел. Но ничего. Үзеңнең тормышлар ничек, нинди яңалыклар бар? Мин бер әйбер сорар идем. Минем белән бергә укыган Мәсхудев Нәгыйм турында, Галәфетинов Тәлгат турында ни беләсең? Хәзер кайда алар? Салихова кайда?

Мин хәзергә шул җирдә туктап торам. Бу хатны алу белән үк хат язып сал.

*Хат көтеп, фронтовой кайнар сәлам белән,
күкрәгемә нык кочып, кайнар иреннәреңнән үбеп, Абдулла.*

1944 елның 16 октябре.

Польша.

Сөөклем Рәхилә!

Яңа елда яңа бәхетләр белән!

Хатымның башы буларак, сиңа яшылек йөрәгемнең нечкә хисләреннән кайнап чыккан сагынычлы кайнар сәламнәремне көнбатыштан искән таң җилләре аша җибәреп калам.

Сәлам соңы буларак, үземнең исәнлегемне белдереп, сиңең дә исәнлегенә белеп һәм сиңа яшылек тормышыңда, эшендә зур уңышларга ирешүенә теләп калам.

1945 ел белән тәбрик итәм һәм бу елны зур уңышлар белән каршы алып, шатлыклы көннәреңне теләп калам.

Сөөклем Рәхилә, минем тормышларга тукталганда, хәзергә артык үзгәрешләр юк. Моннан алда язганымча, фронтовой тормыш.

Үзеңнең хәлләрең ничек? Нинди яңалыклар бар?

Минем бу хатны алу белән хат язып сал.

Хат көтеп кайнар сәлам белән, кайнар иреннәреңнән үбеп, Абдулла.

1945 елның 1 гыйнвары.

*«Хеттида» бүген бәйрәм –
Күтәргәннәр анда җиңү байрагын.
Шул вакытны ... байрагыннан
Язам, бәгърем, сиңа кайнар сәламым.*

Сөөклем Рәхилә!

Менә шулай итеп яз айларының беренче ае булган, җиңүләргә якынайткан мартка аяк бастык...

1945 елның 3 марты.

Сәлам ерак Германиядән!

Сөөклем Рәхилә!

Синең жырың җырлаганда,
Өмет белән алга чаптык без.
Өмет алдамады, дошман чыдамады –
Җиңүләр белән кайттык без!

1945 елның 9 июне.

МӨХӘММӘТ ӘБЛИЕВ

(1900 – 1941)

Мөхәммәт Шәриф улы Әблиев 1900 елның 15 июлендә Татарстан Республикасының Кама Тамагы районы Даныш авылында крестьян гаиләсендә туган. М.Әблиев Ватан сугышының беренче көннәреннән үк укчы дивизиянең сәяси бүлек комиссары сыйфатында фронтның алгы сызыгында сугыша һәм, күп тә үтми, дошман пулясыннан һәлак була.

ШӘМСЕКАМӘР

(Драмадан өзек)

С э л э х и. Нихэл, Камәр, исәнме? *(Камәр куышка кереп китә, Сәләхи артыннан бара.)* Ник дәшмисең, авырыйсыңмы әллә?

К а м ә р *(куыштан атылып чыгып, бала янына бара.)* Сәләхи абый, йомышың булса, зинһар, әткәй үзе кайткач килерсең.

С э л э х и. Камәр, мин сине кызганам. Хафизың инде ташлады да китте үзеңне, ул зимагур кайтмаска уйлый диләр.

К а м ә р. Кирәкми, Сәләхи абый, бар, кит.

С э л э х и. Белмим, миңа карата мондый салкынлык сиңа каян килә торгандыр. Гел генә караңгы чырай күрсәтәсең. Заманыңда мин сиңең баен идем бит.

К а м ә р. Алла хакы өчен бар, кит, Сәләхи абый. Бәйләнмә миңа.

С э л э х и. Камәр, минем сиңең бәхетле булуыңны күрсем килә. Өйләренә жил керсә, бәрелерлек әйберләре булмаган Юныс картларда яшәлегенә эрәм уздырасың. Син – яхшы аргамакларда утырып, асыл күлмәкләр киясе хатын.

К а м ә р. Үзең киеп утырып йөр. Минә асыл күлмәкләрең белән кызыктыра алмассың.

С э л э х и. Ташла, Камәр, шул зимагурыңны, ә баладан ничек котыласың без беләбез.

К а м ә р. Синдә байлык эчендә изелгәнче, Хафиз белән ярлылыкта булса да рәхәтләнеп тору мең өлеш артык.

С э л э х и. Әгәр дә мине аңласаң, мин сине хур итмәм, Камәр... *(Камәрне эләктереп ала.)*

К а м ә р. Син нишлисең, оятсыз! *(Тартылып ычкынып китә.)* Асрау чагымда интектерүләрең житмәгән, хәзер балам бар өстенә мыскылларга телесеңмени?!

С э л э х и. Юк, жаным, юк. Мыскыллау турында уйламыйм да, мин сиңа асыл ефәк белән...

К а м ә р. Оятсыз син, пычрак кеше...

С э л э х и. Камәр! Минем кем икәнне беләсеңме?

К а м ә р. Бик беләм. Гөлбануның матурлыгын алдың да, матурлыгы беткәч, биләнке ясап аерып жибәрдең. Миңсылуны, йөкле чагында тибеп, вакытсыз гүргә керттең. Сәлимә, сиңең белән яманаты чыгып, хур булды. Хәзер мине дә алар эзеннән жибәрмәкче буласыңмы? Юк, һичбер вакытта да.

С э л э х и. Камэр, син телеңне алай бик озынайтма. Эгэр минем ачуыма туры килсәгез, тончыгасыгызны бел дэ тор. Усаллыкка киткәндә, мин сезгә барыбер рәхәт күрсәтмәм.

К а м э р. Ике күземнән аерылырга риза булырмын, әмма Хафизны ташлап, андый кабахәтлеккә барырга гомеремдә дэ риза булмам.

С э л э х и. Уйла, Камэр, мин бит сиңа яхшылыкка әйтәм... *(Разия килгәнне күрөп, тиз генә чыгып китә.)*

К а м э р. Минем арттан эт шикелле ияреп йөрмә.

1940

ХӘБРА РАХМАН

(1914 – 1942)

Хәбра Рахман (Хәбибрахман Габдрахман улы Габдрахманов) 1914 елда Балтач районы Яңгул авылында крестьян гаиләсендә туа. Мәскәү янындагы канлы бәрелешләрнең берсендә авыр яраланып, шул ярадан савыга алмыйча, 1942 елның ноябрендә вафат була.

Елмаюлы бөдрә дулкыннар
Уйнакласа синең йөзөңдә,
Йөгерең нурлар бердән электрдай
Дөрләп кабыналар күзөңдә.
Уйлар балкый,
Хисләр актарыла,
Шатлык арта минем тагын да,
Йөрәк сикерә, күңел кытыклана,
Каным кайнап котыра тамырда.
Эгәр алсу йөзөң томанланып,
Күе кара болыт йөгөрсә,
Күз карашың шомлы ачу катнаш
Көчле әрнү белән төренсә,
Чырай сытыла,
Кашлар салына.
Йөрәк чәрдәкләнеп теленә,
Күңел сүрелә,
Йөз кайгыга төренә,
Күңелем моң белән күмелә.

1932

«ТАТАРЧАДА – РУХЫМ, РУСЧАДА – ШИГЪРИ ЭСТЕТИКАМ...»

Татар энциклопедиясе мәгълүматларына караганда, сәнгать белгече, шагыйрә, тәржемәче, Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Розалина Гомәр кызы Шаһиева 1945 елның 28 июлендә Яшел Үзән районының Бишнә авылында туган. 1968 елда Казан университетын тәмамлап, Татарстанның Дәүләт сынлы сәнгать музеенда фәнни хезмәткәр, аннары – 1990-1991 елларда шунда ук Татарстан сәнгате бүлгәсә мөдире булып эшли. 1991 елдан – «Казан» милли мәдәниягә үзәгендә сәнгать бүлгәсә мөдире, директор урынбасары, бер үк вакытта (2008–2010) «Хәзинә» галереясы мөдире дә.

Ижатына килгәндә, ул татар сәнгате коллекциясе (1920 нче елларга караган шәмаилләр, графика) туплый. Музей экспозицияләре авторы, Милли мәдәниягә музейе, Б.Урманче музейе концепцияләренен автордашы.

Хезмәтләре (альбомнар, күргәзмә каталоглары, мәкаләләр) татар халкының гамәли-бизәләш сәнгатенә, Б.Урманче, Ф.Таһиров, Т.Хажиев, И.Зарипов, В.Попов, В.Скобеев, Ш.Нигъмәтуллин, Ә.Ильсәва, Р.Кәримуллин, Р.Килдебәков һ.б. рәссамнарның ижатына, татар китабы сәнгатенә багышлана.

Казанда Солтангалеев мәйданында куелган «Ефәк юлы», «Казанның барлыкка килүе», «Чыңгызхан турында риваять» театральләштерелгән тамаша-мистерия куелышларының сценарийларын яза.

Мәктәп елларында ук шигъри ижатка тартылса да, Р.Шаһиева шактый соңарып, өлгереп житкәч кенә, шагыйрә буларак танылу алды. Әдәби каләменен үзенчәлегә тагын шунда: ул татар телендә дә, рус телендә дә бердәй камил ижат итте. Үзе бу хакта: «Татарчада – рухым, русчада – шигъри эстетикам», – дияргә ярата иде. Аның шигърьләре хискә бай, драматик рухлы. Аларда еш кына борынгы төрки поэтик жанрлар хәзергә шигърь формалары белән үрелеп бара. Р.Шаһиева – «Кара мәржәннәр» (1997), «Ниса» (2003), «Шигъриягә – тереклек суы» (2011) һ.б. шигърь жыентыклары авторы. Ул шулай ук К.Насыри, Дәрдемәнд, Ф.Хәсәни, С.Хәким, Р.Фәйзуллин кебек күп кенә татар шагыйрьләренен әсәрләрен рус теленә тәржемә итте.

Р.Шаһиева 2024 елның 13 май көнендә Казанда вафат булды. Тагын берничә көннән Татарстан радиосы дулкыннарында аның якты рухына багышланган тапшыру яңгырады. Сәз аны QR-код ярдәмендә сайтыбызга кереп тыңлый аласыз. Тапшыруда хезмәттәшәбез Дания Гайнетдинованың Розалина Шаһиева белән 2015 елда яздырылган әңгәмәсе урын алган. Хәзер инде аларның икесе дә бакыйлыкта. Сәз биредә шулай ук Р.Шаһиеваның кайбер шигърьләрен үз укуында ишәтерсәз.

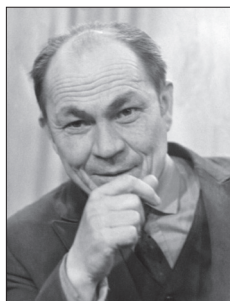

Әхтәм Зариповның тууына – 90 ел

СОҢГЫ СУЛЫШЫНА КАДӘР ИЖАТ ИТТЕ

Танылган режиссёр, актёр, публицист, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Әхтәм Исмәгъжан улы Зарипов, Башкортстанның Илеш районы Тәжәй авылында дөньяга килеп, Мәскәүдә Щепкин исемендәге Югары театр училищесын тәмамлап кайта.

1961 – 1972 елларда Г.Камал исемендәге татар дәүләт академия театрында актёр буларак ижат итә. Беркадәр вакыт Татарстан радиосында режиссёр булып эшли, 1987–1992 елларда Татарстан телевидениесенең баш режиссёры вазифасын алып бара.

Татарстан радиосы фондында Әхтәм Зарипов тарафыннан эшлэнгән дистэлэрчә радиоспектакль саклана. Күпчелегенең сценарий авторы да, режиссёры да – ул үзе. Эинде телевидениедә аның режиссёрлыгында кырыктан артык телеспектакль һәм телефильм куелган.

Әхтәм Зариповның якты рухын искә алып, игътибарыгызга 2015 елның июлендә эфирга чыккан бер тапшырудан фрагментлар тәкъдим итәбез. Үзенә 80 яшь тулып килгән көннәрдә Әхтәм ага «Кызыклы очрашулар кунакханәсе» сәхифәсендә катнашкан иде. Бу язмада аның тормыш юлы да, ижат эшчәнлегә дә, дөньяга карашы да күпмедер дәрәжәдә чагылыш таба.

Өңгәмә 1972 елда Әхтәм Зарипов тарафыннан куелган «Төнге тамчылар» радиоспектакленнән өзекләр белән үрелеп бара. Биредә профессор Хәлим Ишмаев ролендә – Нәжип Гайнуллин, автордан – Ринат Тажетдинов, Ләйлә – Рауза Хәйретдинова, Мәрвәр – Мәрзия Миңнебаева, Зәйнәп – Вера Минкина. Күрәсез, язманы тыңлаганда, никадәр газиз, кадерле шәхесләрнең тавышын ишетәчәкбез!

2015 елда 80 яшен каршылап әзерләгән тапшыруда Әхтәм ага үзенә ижат планнары белән дә уртаклашкан иде. Ходай аңа энә шул планнарының шактый өлешен тормышка ашырырлык гомер бирде. Ул соңгы көннәренә кадәр каләмнән аерылмады, әдәби әсәрләр ижат итте, замандашлары турында истәлекләр, публицистик мәкаләләр язды. Радио, телевидение фондларында да, әдәбиятта да зур рухи мирас калдырды. Өлегә мирас онытылмасын, кешеләргә хезмәтен дәвам иттерсен, Әхтәм Исмәгъжан улының урыны жәннәттә булса иде дип телик.

Сәхифәне «Татарстан» радиосының шеф-мөхәррире Нәсим АКМАЛ алып бара.

Казанда Сабан туе өч майданда – Тынычлык бистәсендә, Дәрвишләр бистәсендәгә каенлыкта, Аккош күле буенда уздырылды. Тынычлык бистәсендә уздырылган бәйрәмдә халыкны Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миннеханов, Россия Федерациясе Премьер-министры урынбасары Марат Хөснуллин, «Справедливая Россия – Патриоты – За правду» партиясе рәисе Сергей Миронов, Казан шәһәре мэры Илсур Метшин сәламләде. Өч майданда да Сабантуй кунаклары республикабыз сәнгать осталары концертын карады, халык уеннарында катнашты, күнел ачты, ял итте, көрәшчеләр өчен жан атты. Тынычлык бистәсендә – Илмир Төхфәтуллин, Дәрвишләр бистәсендәгә каенлыкта – Раил Нурғалиев, Аккош күле буенда Ханнан Камалетдинов Сабантуйның баш батырлары булып калды. Аларга автомобильләр тапшырылды.

«ГЕРОЙЛАР ЯНЭШӘ»

Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә патриотик юнәлештәге «Геройлар янәшә» ачык әдәби конкурсында җиңүчеләрне бүләкләү тантанасы булып узды. Бәйге ТР Рәисе тәкъдире белән узган елның ноябрендә «Татмедиа» республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы тарафыннан ыглан ителгән иде. Эшләр 2025 елның 30 апреленә кадәр кабул ителде. Бәйгегә 136 гариза килде. Җирле катнашучылардан тыш, үз эшләрен Мәскәү, Ульяновск, Новосибирск өлкәләре, Удмуртия Республикасы, Красноярск крае авторлары да юллады. Эшләр рус һәм татар телләрендә биш номинациядә («Повесть», «Хикәя», «Поэма яки шигырьләр циклы», «Очерк», «Татарстан Республикасында әдәбият аша патриотик тәрбиягә өлеш») бәяләнде. Конкурста җиңүчеләр премия һәм дипломнар белән бүләкләнде. Аларны ТР Премьер-министры урынбасары Ләйлә Фазлыева, «Татмедиа» республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы җитәкчесе Айдар Сәлимҗарәев, «Татарстан» дәүләт телерадиокомпаниясе директоры Фирдүс Гыймалтдинов,

Байрэм Дуслык парадыннан башланды. Анда катнашучылар Россиянең 50 төбәгеннән килгән иде. Парадны ТР Рәисе Рөстәм Миңнеханов, Саха (Якутия) Республикасы башлыгы Айсен Николаев кабул итте.

Милли көрәштә Зәй егете Радик Сәлахов баш батыр булып калды һәм «Lada Granta» машинасына ия булды. Жилкәсенә исә болан салдылар.

ТР Милли китапханәсе директоры Мәдинә Тимержанова тапшырды. «Әдәбият аша Татарстан Республикасында патриотик тәрбиягә өлеш кертү» номинациясендә Татарстан Язучылар берлеге жиңүче булды.

КИТАП ТӘКЪДИМ ИТҮ

Казанда «ТАТМЕДИА» бинасындагы әдәби кафедра «Татарстан» дәүләт телерадиокомпаниясе директоры, язучы, журналист Фирдүс Гыймалтдиновның «Үлемнән бер адым алдарак» повестен тәкъдим иттеләр. Әлегә әсәр – «Казан утлары» журналы китапханәсе» сериясеннән басылып чыккан 29 нчы китап. Анда махсус хәрби операциядә катнашып һәлак булган Илнур Хәертдиновның батырлыгы тасвирлана.

«Бер яктан, олы йөрәкле татар егетенң фажигә белән төгәлләнгән язмышы турында китапчы тәкъдим итү сагышлы уйлар тудырса, икенче яктан, батырлыгы, кыюлыгы белән дан казанган милләттәшбезне болай зурлый алуыбыз горурлык хисе уята», – диде әлегә чараны алып баручы – «Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин. «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте генераль директоры Шамиль Садыков «Казан утлары» журналы китапханәсе сериясен – «Татар әдәбиятында феноменаль күренеш» дип атады. «Казан утлары» журналының баш мөхәррир урынбасары Вакыйф Нуриев әсәренң кыскача эчтәлегә белән таныштырды, жан тетрәткеч вакыйгаларга тукталды. Журналист Нәсим Акмал повестьны халыкка дүрт серияле радиоспектакль итеп ирештерүләрен айтте. Автор Фирдүс Гыймалтдинов әсәрен язганда туган уй-кичерешләре белән уртаклашты. К.Тинчурин театры артисты Артём Пискунов повестьтан бер өзек укыды. Чарада Илнур Хәертдиновның әнисе Фәния ханым да катнашты. «Бу китапны язганда, без Фирдүс белән туганлашып беттек. Әсәр киләчәк буыннарга барып ирешсен, аларга гыйбрәт булсын иде», – диде ул. Чара Илнур Илгиз улының рухына дога багышлау белән тәмамланды.

ЗӨЛФӘТ ПАРКЫ

Шагыйрь, ТРның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Зөлфәтнең туган авылы Яңа Сәеттә (Мөслим районы) «Зөлфәт паркы» ачылды. Авыл халкы аны үз хисабына булдырган. Монда ижади очрашулар уздырырга, җырлап-биеп күңел ачарга мөмкин. Тамашачылар өчен утыргычлар да көйләнгән. Балалар мәйданчыгы да бар. Паркка керүчеләрне ике яклап шагыйрьнең авылдашларына багышланган шигъри юллары кашы ала.

АРЧАГА СӘФӘР

Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәзил Зәйдулла, Татарстанның халык шагыйре Наил Касыймов, язучы Ринат Мөхәммәдиев, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин Арча районында күренекле шәхесләрнең каберләрен зиярәт кылдылар. Арчадагы – әдәбият-сәнгать, Гөберчәктә – Мөхәммәт Мәһдиев, Ташкичүдә Шиһабетдин Мәрҗани музейларында әдәбият сөючеләр белән очраштылар.

КИТАП БӘЙРӘМЕ

Арча Үзәк китапханәсендә язучы, журналист Риман Гыйлемхановның «Ватаным Татарстан» газетасында «Әйтеп кенә бактым» рубрикасы белән басылган язмалары тупланган «Хәзергә шулар...» дип аталган китабы чыгу унасеннан кичә үткәрелде. Анда Татарстанның халык шагыйре Зиннур Мансуров, язучы, «Казан утлары» журналының баш мөхәррир урынбасары Вакыйф Нуриев, автор үзе, аның китап сөюче якташлары катнашты. Китапханә хезмәткәрләре басмадан кызыклы язмаларны укыдылар.

КОТЛЫЙБЫЗ!

1 июль – Татарстанның халык язучысы, Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе, 20 елдан артык «Казан утлары» журналы редакциясенен проза бүлегә мөхәррире булган Камил Әдһәм улы Кәримовка – 75 яшь.

Сәхифәне Вакыйф НУРИЕВ әзерләде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: повесть Ф.ГИМАЛТДИНОВА «На шаг впереди смерти», автобиографический роман Л.ЯНСУАР «Мои волосы в семь кос», рассказ М.ЯГУДИНА «Мост»; стихи З.МАНСУРОВА, Г.ИБУШЕВА, З.ЗАХАРОВОЙ. «Дружба народов – дружба литератур»: рассказ С.КЕМАЛЬ ЙАЗГЫЧ «Мои волосы отрастают ночью».

«Литературные объединения»: подборка стихов любителей поэзии Альметьевского района со вступительным словом М.АХМЕТШИНОЙ.

Интервью Д.ЗАГИДУЛЛИНОЙ с О.Сулеймановым.

«Грот Абугалисины»: статья И.ЗАГИДУЛЛИНА, посвящённая 200-летию К.Насыри.

Фотоархив: народному писателю К.Каримову – 75 лет.

«Памятные письма»: письма из архива Т.ГАЛИУЛЛИНА.

Фронтовые письма А.БУРЕЕВА с предисловием Г.ИСМАГИЛОВОЙ.

«Пером победили врага»: отрывок из драмы М.АБЛЕЕВА, стих Х.РАХМАНА.

«Бесценные голоса»: статья к 80-летию Р.Шагеевой и к 90-летию А.Зарипова.

Рубрику ведёт Н.АКМАЛ.

Дневник общественно-культурной жизни. Рубрику ведёт В.НУРИЕВ.

На нашей обложке: Дом Юнусовых-Апанаевых. Фото И.АБРАМОВОЙ.

IN THIS ISSUE:

«Prose and Poetry»: story by F.GIMALTDINOV «One step ahead of death», autobiographical novel by L.YANSUAR «My hair in seven braids», story by M.YAGUDIN «The bridge»; poems by Z.MANSUROV, G.IBUSHEV, Z.ZAKHAROVA.

«Friendship of peoples – Friendship of literatures»: story by S.KEMAL YAZGYCH «My hair grows at night».

«Literary associations»: selection of poems by poetry lovers from the Almet'yevsk region with introductory remarks by M.AKHMETSHINA.

Interview by D. ZAGIDULLINA with O.SULEIMANOV.

«The Grotto of Abugalisina»: article by I.ZAGIDULLINA dedicated to the 200th anniversary of K.Nasyri.

Photo archive: People's writer K.Karimov is 75 years old.

«Memorable letters»: letters from the archive of T.GALIULLIN.

Letters from the front by A.Bureev with the preface by G.ISMAGILOVA.

«We defeated the enemy with a pen»: excerpt from the drama by M.ABLEEV, poems by H.RAKHMAN.

«Priceless voices»: article for the 80th anniversary of R.Shakhieva and the 90th anniversary of A.Zaripov.

The column is hosted by N.AKMAL.

Diary of social and cultural life. The column is hosted by V.NURIEV.

On our cover: The Yunusov-Apanaevs House. Photo by I.ABRAMOVA.

Тышлыкның беренче битендә: Казанда Юнусовлар-Апанаевлар йорты.
И.АБРАМОВА фотосы.